

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 1. SZÁM
LX. ÉVFOLYAM

.....

TANULMÁNYOK

GYULAFEHÉRVÁR FALAKON KÍVÜLI FŐTERE ÉS A VÁROSVEZETŐ RÉTEG A 16. SZÁZAD VÉGÉN

GÁLFI EMŐKE

.....
The study explores the connections between the main square of Gyulafehérvár outside the walls and the town's political elite in the late sixteenth century. A princely residence, the town of Gyulafehérvár had two main squares: while the one within the walls was surrounded by the high-quality mansions of the courtly nobility, the other, situated outside the walls, was a true reflection of the town's social structure, and functioned as its market square. This outer square was shared by the three layers of urban society, that is, the courtly nobility, the courtly military and the well-to-do members of the townspeople. In the last third of the sixteenth century the town was governed by the chief judge, twelve jurors and forty council members referred to as senators. The independent municipality of burgesses who had fled to the town from Lippa and Temesvár in the middle of the sixteenth century ceased by the end of it, or rather merged into the town's administration, whereas the one of the Romanian district continued to function. Only the richest burgesses were able to acquire real estate on the outer square, and the connections between this group and the one which furnished the town magistracy are evident. The study accordingly explores this layer of town society through the examination of a woman burgess and her five consecutive husbands.
Keywords: princely residence, Urban Administration, Gyulafehérvár's main square
.....

Közismert tény, hogy a középkori és kora újkori városok főterei és a városi elit ingatlanai között szoros az összefüggés. Számos városban még a polgári korban is megfigyelhető, hogy a város módosabb lakói és vezetői a főtéren igyekeztek maguknak házat szerezni. Mielőtt részletes vizsgálat alá vennék az erdélyi fejedelmek székvárosa főterének és a mezővárosi jogállású települést irányító magisztrátusnak a viszonyát, két jelenséget is számba kell vennünk: a város helyrajzát és a város kormányzatát.

Gyulafehérvárnak a tárgyalt korszakban két főtere volt. Az egyik a városfalakon belül, a másik a belső párvaként, kívül helyezkedett el, a nyugati városkapu, azaz a Szent Mihály kapu előtt. Míg a falakon belül álló főtér és utcák jellegét az egykori kanonok- és oltáros-házakból igényesen kialakított főúri házak adták,¹ addig a külső főtéren az udvari nemes-

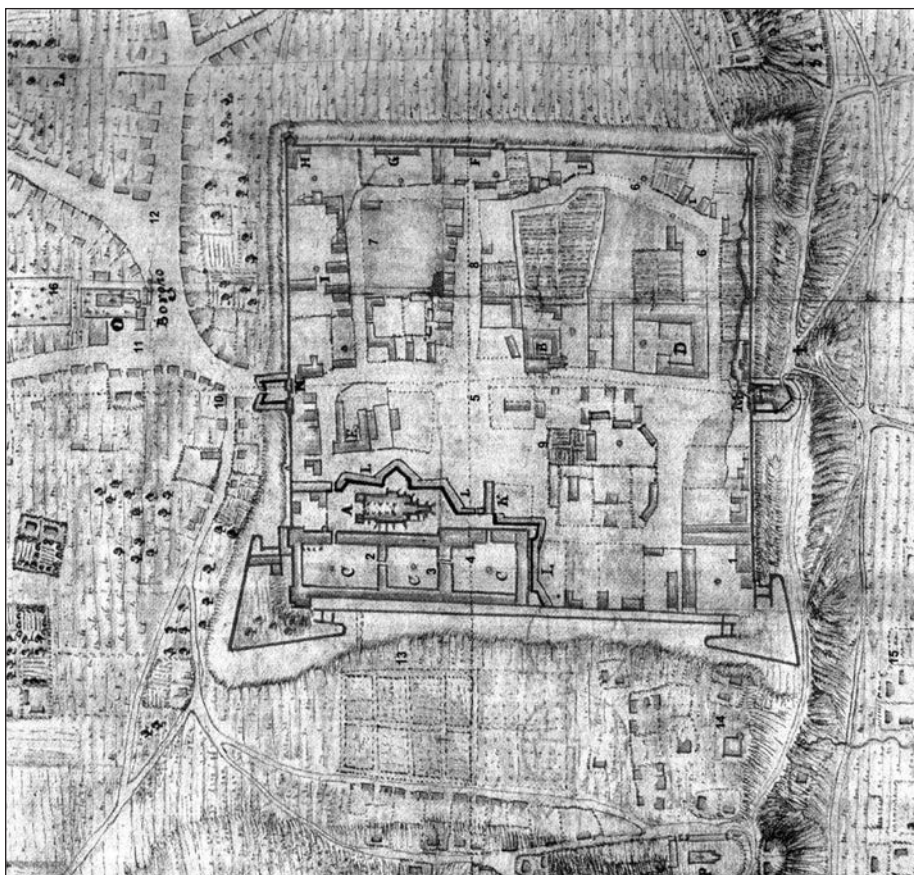
Gálfi Emőke, PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00157/14/2) támogatta.

¹ Kovács András: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága. In: *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. 178–188.; Kovács András: Gyulafehérvári séta Bethlen Miklós kancellárral. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp., 2016. 418–423.

ség, az udvari katonaság és a mezővárosi polgárság tehetősebb tagjai igyekeztek házhoz jutni. A külső, hosszan elnyúló tér már a középkor folyamán a település piactere is volt. Itt tartották a város három sokadalmát,² és a hetivásárt is. Arculatát meghatározták a különféle boltok, amelyeket a város polgárai maguk működtettek, vagy akár bérbe adhattak csupán a sokadalmak idejére vagy éves időtartamra.³ A boltok mellett fontos szerep illette az itt fekvő kocsmákat. A szőlővel rendelkező mezővárosi polgárok a város területén levő házaikban árulhatták boraikat, a kocsmák tehát nem csupán a piactéren működtek, de a tér forgalmasságának köszönhetően mindenki igyekezett borát a legalkalmasabb helyen és időben értékesíteni.⁴ A tér zsúfoltságát fokozták a műhelyeik előtt munkálkodó mesteremberek, például a kovácsok, akik a piactéren patkolták a lovakat.⁵ Végül, de nem utolsó sorban ez a főtér intézményi szempontból is a mezőváros központja volt, minthogy itt volt a város cinterme és plébániatemploma, amely a reformáció előtt a Szűz Mária titulust viselte, továbbá maga a városháza is.⁶

A 16. században a városvezetés összetétele többször megváltozott. Az évszázad folyamán három periódus különíthető el a városi külső és belső tanács létszámának változása alapján. A középkor végén a várost a bíró és négy esküdt, továbbá ismeretlen számú külső tanácstag képviselte.⁷ A szekularizáció (1556) után a magisztrátus létszáma hat esküdtre és 20 *consulra* nőtt, amelyek élén a főbíró állt.⁸ Önkormányzattal rendelkezett ugyanakkor a Majornak nevezett román lakosságú városrész egy kenéz vezetése alatt, és saját bírója vezette a Lipppa fertály nevű részt, ahova a Lipppa és Temesvár 1552-es feladása után elmenekült, jobbára lipppai és temesvári polgárokat telepítették.⁹

- ² A három sokadalom időpontja: nagycsütörtök, Szent Mihály megjelenése/Szent Szaniszló ünnepe, Szent Mihály napja. Kalendárium az 1573. esztendőre Iacobeus Szaniszlótól. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. I–III. Szerk. Borsa Gedeon et al. Bp., 1971–2000. I. 327. 315. sz. és Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I–III. Bp., 1879–1898. I. 47. 93. sz. Közli Binder Pál: *Régi kalendáriumok az erdélyi és partiumi vásárokról vagy sokadalmakról (1572–1676)*. *Néprajzi Látóhatár* 2 (1993) 1–2. sz. 111–124.
- ³ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács András. Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történelmi Adatok. VI/2) (= GyfVjKv) 28.
- ⁴ 1591-ben Szigeti Gáspár megengedte Kádas Köleséri Ferencnek és feleségének, Szócs Annának, hogy életük végéig a külső főtéren levő borospincéjében tárolhassák élelmüket és két hordó borukat, továbbá hogy 11 hordónyi bort mérhessenek ki saját hasznukra. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599) és Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006–2016. (Erdélyi Történelmi Adatok. VIII/1–2) (= ErdKáptKv VIII/1/2) VIII/1. 317. 859. sz.
- ⁵ 1594-ben használt, kopott patkót 3 dénárért, újat 5 dénárért tettek a lovak patájára. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 4. Cista Comitatum.* (= MNL OL F 4.) Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 20.
- ⁶ 1590. november 8. „domus huius civitatis nostrae”. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII/3) (= ErdKirKv VII/3) 353. 1298. sz.
- ⁷ Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Bp., 2013. [Kéziratban levő doktori disszertáció és adattár] 62.; Lakatos Bálint: *Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban. Századok* 148 (2014) 515.
- ⁸ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 61.
- ⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a Lipppa fertálynak nevezett városrész két bíróval rendelkezett, ugyanis nem csupán a lipppaiaknak, hanem a temesvári polgároknak is volt saját bírójuk. A két bíró összesen hat esküdt

*Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza, 18. század eleje**

* A külső főter jól látható Visconti térképén, a *Borgho* felirattal ellátott részen. Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005. VII. kép.

János Zsigmond halála után Gyulafehérvár Báthory István döntése következtében maradt fejedelmi székváros,¹⁰ s bizonyára ugyancsak Báthory Istvánnak köszönhetően¹¹ és növekvő lakossága miatt a vezetés szintjén is tükröződő rangemlést kapott: a 16. század utolsó harmadában a várost már főbíró, 12 esküdt polgár és 40 *senator*nak nevezett külső tanácstag igazgatta. Utóbbiak ekkor már nem *consul*, hanem *senator* megnevezéssel jelennek meg forrásainkban.¹² A „negyven embert” ettől kezdve minden bizonnyal a város öt fertályának, úgymint Vár, Tégla, Bódog, Lippa és Tövis fertály lakosai közül választották, amint az a városkönyv 17. század elején kelt bejegyzéseiből világosan kitetszik.¹³ A Lippa fertály valószínűleg 1571 után már nem választhatott saját bírót, csupán a többi városrészhez hasonlóan *senator*okat. Ebből következően, ha voltak a város statútumai között a régi lippai és temesvári polgárookra vonatkozó ilyenfajta jogszabályok, azok ettől kezdve érvényüket veszítették. Az egykori püspöki mezővárost alkotó fertályoktól továbbra is elkülönült a Majornak nevezett hajdani káptalani, román városrész,¹⁴ amely kenéze vezetése alatt állt, utóbbi a főbírónak és a városi tanácsnak tartozott engedelmességgel.¹⁵

A belső tanács tagjai, azaz a 12 esküdt polgár, neveik alapján (Szabó, Borbély, Nyíró, Mészáros, Kovács) mesteremberek és kereskedők voltak, de nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy e vezető réteg tagjainak jó része tudott írni-olvasni, jól ismerte a város kiváltságait, jogszokásait, továbbá a fejedelmet illető kötelező adónemek és szolgáltatások működési mechanizmusait és szabályait. Az esküdteket nagy valószínűséggel a *senator*ok közül választották, de Gyulafehérvár esetében erre nem rendelkezünk adattal.¹⁶ A bírói hivatalt betöltő személyek esetében, ha nem is elvi, de gyakorlati szabály volt, hogy évekig tagjai voltak az esküdteket adó testületnek, ezalatt megtanulhatták a kormányzás

polgárból (azaz bizonyára mindkét város egykori polgárai által választott esküdtekből) álló belső tanáccsal kormányozta a városrészt. Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Hivatala (= SzNlt.) Szebeni magisztrátus lt. Seria U. IV. Nr. 1123.; Gálfi Emőke: A gyulafehérvári Lippa fertály és a lippai menekültek a 16. század közepén. In: *Testimonio*, 143–150. Gálfi Emőke: Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 1. f. 27–28.

- ¹⁰ Ismert tény, hogy János Zsigmond az udvart el akarta költöztetni Gyulafehérvárról, de ez halála miatt nem valósulhatott meg. Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Erdélyi könyvesházak I.* Szerk. Keserű Bálint. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1) 6.
- ¹¹ A városigazgatás átszervezésének időpontját nem tudjuk pontosan, annyi bizonyos, hogy 1585-re vonatkozóan már hatnál több esküdt polgárt sikerült fellelni a forrásokban. Az időpont meghatározása azért ütközik nehézségekbe, mert a város területén folyó jogügyletek során a főbíró és egy, két, olykor három esküdt polgárt sorolnak fel az oklevelek, ráadásul sokszor ugyanazokat a személyeket. MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 18.; MNL OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 3. Centuriae (= F 3) D. 7.; ErdKápjkv VIII/2. 135. 426. sz.; Az Erdélyi Káptalan Levéltára a Román Nemzeti Könyvtárhoz tartozó gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár kezelésében (= Batthyaneum) VI. 81–82.
- ¹² 1581. július 12-i a legkorábbi adatunk róluk. ErdKápjkv VIII/1. 116. 286. sz.
- ¹³ GyfVjvk 30–31.
- ¹⁴ „in suburbio Valachali eiusdem civitatis Albensis Maior vocato”. ErdKápjkv VIII/1. 267–268. 717. sz.
- ¹⁵ ErdKápjkv VIII/2. 135. 426. sz.
- ¹⁶ Torda mezőváros esetében ez volt a gyakorlat: „iuratus civis e numero quinquaginta electorum patrum”. *A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyvei 1326–1590.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt. Kolozsvár, 2018. (Erdélyi Történelmi adatok X/1) (= KmFjvk X/1.) 232. 669. sz.

csínját-bínját. Az 1581-től 1600-ig terjedő mintegy két évtizednyi időszakból¹⁷ a bírói hivatalt viselt tizenkét személy közül (azért ennyi a számuk, mert egyeseket többször is újraválasztottak), hétről tudjuk, hogy előzőleg a város esküdt polgára volt, és átlagban 7,7 évnyi időnek kellett eltelnie, míg bíróvá választották. A források hiányos volta miatt azonban feltételezhető, hogy még ennél is több időt kellett eltölteniük a város szolgálatában. A többször is bíróvá választott Szakmári Szigyártó Jánosról a város nótáriusa feljegyezte, hogy első alkalommal 1598-ban választották be a tanácsba,¹⁸ az esküdt polgárok testületébe.¹⁹ Minthogy először 1614-ben lett a város vezetője, az ő esetében 16 évnek kellett eltelnie, míg első ízben bíróvá válhatott. Az 1604-ben bíróságot viselt Mészáros Mátyás még ennél is több évig tevékenykedett a városi belső tanácsban: 19 évig mutatható ki kisebb-nagyobb megszakításokkal esküdként,²⁰ míg végül 1604-ben bíróvá választották.²¹ A bíróságot viselt személyek szolgálati évük letelte után ismét az esküdt polgárok között tevékenykedtek, de többször fordulnak elő a város *senator*aiként is.²² Fontos szerepe volt az ügyek vitelében a városi nótáriusnak, aki a városkönyvet és a törvénykezési jegyzőkönyveket vezette, de ő jegyezte le a bíró előtt folyó különböző jogügyleteket és végrendeleteket is.²³

A mezőváros bíróját többnyire év elején, vélhetőleg vízkereszt környékén választották,²⁴ és érvényben maradt az a korábbi rendelkezés is, hogy egymást követő évben nem lehetett ugyanaz a személy a bíró, de a jól teljesítő városvezetőt egy év eltelte után újraválaszthatták.²⁵ A főbíró munkáját kisbíró segíthette.²⁶ Az általunk ismert főbírák közül a legtöbbször Németi Mészáros Mártont választották újra, aki öt ízben állt a város élén.²⁷ Róla jegyezték fel a városi jegyzőkönyvek, hogy a város levéltárának 1599-es pusztulása miatt a statútumok értelmében a városi tanács felelősségre vonta, de az akkor már halálos beteg – bizonyára a súlyos szegycsonttől is nyomasztott – városvezető már nem tudott felelni a történelemért.²⁸ A bíró családjának későbbi sorsa Gyulafehérvár pusztulásának is

¹⁷ Gyógyi Péter, Mészáros/Németi Márton, Vajda Ferenc, Nyíró István, Csányi Ferenc, Betlen/Szabó László, Mészáros Gergely, Mészáros Bertalan, Kovács János, Lippai Szűcs/Siska János, Nyíró János, Baranyai Szabó István. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala (= KvNlt) Beszterce város lt. Nr. 5435.; Batthyaneum VI. 42. sz.; MNL OL F 3. C. 36., D. 7., D. 9., Hh. 79.; MNL OL F 4. Cista 4. Fasc. 5. Nro. 61. és F 4. Cista 5. Fasc. 1. Nro 61., valamint Comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 63.; ErdKirKv VII/3. 94. 192. sz.; ErdKápJkv VIII/1. 111. 268. sz., 166–167. 441. sz., 169–170. 451. sz., 253–254. 676. sz., 274. 743. sz.; GyfVJkv 18–19., 22–24., 26–27.; Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. H. n. 1977. 293.

¹⁸ GyfVJkv 37.

¹⁹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 51.

²⁰ MNL OL F 3. D. 7.; ErdKápJkv VIII/1. 274. 743. sz.; MNL OL F 4. Cista Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 30.; GyfVJkv 29.

²¹ GyfVJkv 31.

²² Pl. Bányai András 1578-ban bíró, 1581-ben *senator*. KvNlt Bethlen cs. keresdi lt.; ErdKápJkv VIII/1. 116. 286. sz.; Nyíró/Szabó János 1598-ban bíró, 1600-ban esküdt polgár. GyfVJkv 27.

²³ GyfVJkv 4., 10–11.

²⁴ GyfVJkv 22., 26–27.

²⁵ A bírák évenkénti váltakozása 1556-tól kezdve a 17. század elejéig kimutatható. Gálfi: Az egyházi javak, 27.; GyfVJkv 18–27.

²⁶ GyfVJkv 30., 250.

²⁷ 1581, 1588, 1592, 1596 és 1599 folyamán.

²⁸ GyfVJkv 38–39.

hú tükre. A tizenöt éves háborúnak a város szempontjából is legsötétebb időszakában Mészáros Márton egyetlen leánya, Anna mostohaanyja gondozásába került.²⁹ Az 1603-ban bekövetkező pusztulás és menekülés során³⁰ az árva és mostohája a városi polgárság maradékával eljutott ugyan Karánsebesbe, de ott a már súlyosan beteg leány meghalt.³¹ Az elhalt bíró vagyonáért 1604-ben pereskedtek hozzátartozói, ám az özvegye és atyafiai közötti perpatvarból csupán annyi bizonyos, hogy az értékek nagy része odaveszett, és kétszáz kalangya búzája a mezőn maradt betakarítatlanul.³²

A mezőváros leköszönő bírása rendszerint január folyamán adott számot előző évi tevékenységéről, és adta át a városi levéltárat, valamint a városi magisztrátus hatalmát jelképező két pallost utódjának.³³ A város levelesládája tartalmazott egy vörös hártýába kötött könyvet, amelyet Kovács András Gyulafehérvár városkönyvével azonosított,³⁴ egy „öreg bogláros fekete könyvet”,³⁵ amely a városi statútumokat foglalhatta magában, egy *Decretumot*, azaz Werbőczy István *Tripartitumát*, olyan fontos privilégiumokat, mint a város vásáraitól és a városi szántóföldekről szóló kiváltságokat,³⁶ és „ezek mellett valami prothoculumokat”, amely a törvénykezési jegyzőkönyveket takarhatja.³⁷

A törvénykezés helyének a 16. század második felében a város külső piacterén elhelyezkedő tanácsháznak kellett lennie.³⁸ A szakirodalomban körvonalazódó vélemények ellenére³⁹ úgy gondoljuk, hogy Szeben,⁴⁰ Brassó⁴¹ és Kolozsvár⁴² mintájára – amelyeknek közösségei a 15–16. század folyamán alakítottak ki vagy vásároltak a városvezetőségnek székhelyet – Gyulafehérvárnak is rendelkeznie kellett a 16. században vagy legalább annak második felében egy ilyen házzal. Az idézett oklevélben szereplő „város háza” tehát a tanácsház, és nem a mezővárosra visszaszállt magtalanul elhunyt polgár háza volt, ahogyan esetleg a szövegből ki lehetne olvasni, hiszen ez a földesúrra, azaz a fejedelemre és

²⁹ GyfVJkv 47., 65.

³⁰ Szamosközy: *Erdély története*, 293–322., 381–392., 405–416.; GyfVJkv 5–6.

³¹ GyfVJkv 47.

³² Uo. 65.

³³ Uo. 27.

³⁴ Uo. 3–5.

³⁵ Uo. 27.

³⁶ Uo. 26–27.

³⁷ Uo. 27.

³⁸ 1590. november 8. „domus huius civitatis nostrae”. ErdKirKv VII/3. 353. 1298. sz.

³⁹ GyfVJkv 8.; *Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig*. Főszerk. Vonyó József. Pécs, 2015. 188.

⁴⁰ Emil Sigerus: *Nagyszeben város krónikája 1100–1929*. Nagyszeben, 2006. 16. Idézi Derzsi Júlia: *Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Mathias Fronius*. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. Kolozsvár, 2017. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286) 47. 26. jegyz.

⁴¹ Gernot Nusbacher: *Das Kronstädter Rathaus*. Kronstadt, 1996. 1–26.

⁴² Kovács András: *Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században*. In: *Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán et al. Kolozsvár, 2001. 47.; Flóra Ágnes: *Jelkép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. 150–151.; Flóra Ágnes: *Symbols, Virtues, Representation. The Early Modern Town Hall of Kolozsvár as a Medium of Display for Municipal Government*. *Hungarian Historical Review* 1 (2012) 5–6.

nem a mezővárosra szállt volna vissza.⁴³ A feltételezést erősíti, hogy a Gyulafehérvár közelében fekvő, jóval kisebb lakosságú Sárd mezőváros is rendelkezett 1583-ban tanácsházzal,⁴⁴ amely a település főterén állott.⁴⁵

Az imént leírt városvezetés joghatósága csupán a polgári réteg tagjai felett érvényesült maradéktalanul, mivel a székváros társadalmának a mezővárosi polgárság csupáncsak egy része volt. A település társadalmi rétegeinek legpontosabb leírását maguk a város vezetői adták meg 1604-ben. Ekkor a városkönyvbe bejegyzett szöveg szerint a kortársak is világosan elkülönítették a „nömös és váراسi és darabanti rendet”, azaz a nemességet, az udvar szolgálatában álló katonaságot és a mezővárosi polgárságot. A „váراسi rend”-en belül pedig különbséget tettek a fertályok lakói és „az maiorbeli oláh attyafiai” között.⁴⁶

A mezőváros területén e három réteg lakói vegyesen laktak,⁴⁷ s bár a várnegyed területén a nemesség volt túlsúlyban, a polgárok és katonák is bírtak ingatlannal a falakon belül.⁴⁸ Amint már a fentiek során is írtuk, a külső főterén az udvari nemesség, az udvari katonaság és a mezővárosi polgárság tehetősebb tagjai igyekeztek házhoz jutni. Kérdés, hogy valóban tehetősek voltak-e, s ha igen, mennyire. Erre világos választ akkor kapunk, ha összehasonlítjuk a város különböző területén álló házak árait. A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a városi ingatlanok árai nemcsak térben, de időben is változtak, mivel az 1560-as években jóval olcsóbban lehetett házat, telket stb. vásárolni, mint az 1590-es években. 1568-ban Gárdonyi Ferenc egykori dékánkanonok háza a falakon belül álló várnegyedben 95 forintot ért.⁴⁹ Ugyancsak a falakon belül, Kovacsóczy Farkas és Boronkai László házainak szomszédságában egy másik kanonokház 1581 előtt (Báthory Kristóf halála előtt) 150 forintért kelt el, de 1583-ban már 200 forintért adták tovább egy másik vevőnek.⁵⁰ 1591-ben az imént említett Boronkai László házát testvére, Boronkai János vizaknai sókamarás 800 forinton adta el Jósika István kamarásnak és majdani kancellárnak, úgy, hogy a hozzá tartozó *allodiumot* és réteket nem adta vele, a ház tehát tartozékostól mintegy 1000 forintot érhetett.⁵¹ 1597-ben Lencsés György fiai a vár területén levő házukat 700 forinton adták el Brassó városának.⁵²

Kolozsvár, Szamosközy István szavaival: „Erdély első és leghíresebb városának”⁵³ főterén ugyanebben az időszakban egy ház 1500 forintot ért, rokonok között, egy másik

⁴³ Pl. Sipos István egykori bíró háza családja kihalása után nem a város tulajdonába, hanem a fejedelmi kincstár birtokába jutott 1602. előtt. ErdKirKv VII/3. 474. 1806. sz.

⁴⁴ „domus publica eiusdem oppidi”. KvNlt Függőpecsétés okl. gyűjteménye Nr. 130.; ErdKirKv VII/3. 137. 389. sz.

⁴⁵ „in theatro oppidi”. KvNlt Függőpecsétés okl. gyűjteménye Nr. 130.

⁴⁶ GyfVjKv 32.

⁴⁷ Erdősi Péter: Udvar a városi térben: hatalom és házbirtoklás a 16. század végi Gyulafehérváron. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 192–195.

⁴⁸ ErdKirKv VII/3. 368–369. 1356. sz.; MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 46.; KvNlt Beszterce város lt. Nr. 5435.

⁴⁹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 33.

⁵⁰ ErdKápjKv VIII/1. 138. 355. sz.

⁵¹ ErdKápjKv VIII/1. 308. 829. sz.

⁵² MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 39.

⁵³ Szamosközy: *Erdély története*, 380.

1053 forint volt, ugyancsak rokonok között.⁵⁴ Az általunk ismert legmagasabb árat, erdélyi viszonylatban szinte csillagászatának számító összeget a főtéren álló Wolphard–Kakas házért fizették 1602-ben, amikor 3700 forintot kelt el.⁵⁵

Az ingatlanok értéke Gyulafehérváron városrészekről függően, a várnegyeden kívül a következőképpen változott a 16. század végén: 1594-ben Imrefi Máté aludvarbíró mentesített⁵⁶ házát a Lippa utcában 150 forintért vette.⁵⁷ 1597-ben a később szép hivatali pályát befutott Ajtonyi Jakab deák,⁵⁸ aki ekkor még lippai harmincados volt, 100 forintért tett szert egy ugyancsak Lippa utcai házra „udvarostol kertesteol” Fejérvári István tartozása miatt.⁵⁹ 1598-ban Kaproncai Márton *viceprovisor* a Temető utcában levő házat berendezésével együtt⁶⁰ csupán 19 forintot vásárolta Trombitás Demeter udvari *familiáristól*, igaz, ez a ház volt az utcában az utolsó, utána már csak kertek következtek.⁶¹ 1601-ben Zákány Gábor *requisitor* a Vinci utcában Petru Cercel havaselvi vajda özvegyének, Stanca asszonynak nemesi, kőből épült udvarházát 200 forintért vásárolta meg.⁶² Ez a tágas és több melléképületet magában foglaló telek és ház a későbbiekben, talán már két évre rá elpusztult, és köveit Bethlen Gábor fejedelem elhordatta a város bástyájának építéséhez.⁶³

A külső piactéren álló házak közül Mindszenti Benedek 1591-ben 500 forintot vette meg házát Károlyi Istvántól.⁶⁴ Ugyancsak a külső piactéren Sárdi Miklósnak, a város ügyvédjének háza, amely azelőtt Igeni Gergely egykori főbírónak volt a lakhelye,⁶⁵ a hozzá tartozó szőlőkkel együtt az ügyvéd 700 forintos tartozása miatt jutott 1585 után Boronkai János sókamarás kezére.⁶⁶ A mellette álló házat, amely Gyulafehérvár egy másik főbírájának, Sipos Istvánnak volt a tulajdona, özvegye: Gyulai Zsófia két szőlővel együtt 647 fo-

⁵⁴ KmFJkv X/1. 118. 318. sz., 120. 325. sz.

⁵⁵ MNL OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F 15. Protocollumok (= F 15.) XV. 148.; Kovács: Kolozsvár városképe, 55–59.

⁵⁶ Egy ház mentesítése vagy nemesítése főképp anyagi haszonnal járt tulajdonosára nézve, és jelentése időszakonként változott. 1571-ben János Zsigmond fejedelem egykori kanonokházat adományozott hívének, Székesfehérvári András deáknak kiváltságaival és szabadságaival együtt, amelyekkel már azelőtt rendelkezett, és amelyet mind egyházi, mind világi birtokosai egyaránt élveztek. Később az oklevelekben pontosan meghatározták, hogy a fejedelmek mi alól mentesítették a kiváltságolt ház lakóit. Ez lehetett hadbeszállásolás alóli mentesség, rendes és rendkívüli adó elengedése a ház lakóinak, polgári szolgálatok alóli felmentés és mindez együttvéve is. MNL OL F 3. D. 26., D. 7., D. 46.; KvNlt Beszterce város lt. Nr. 5430.

⁵⁷ MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 4, Fasc. 5, Nr. 70.

⁵⁸ Gálfi Emőke: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2013. 115–126.

⁵⁹ Minthogy Fejérvári ekkoriban éppen háborúba készült, Ajtonyitól kapott egy sisakot is. MNL OL P 565. évrendezett iratok.

⁶⁰ Az oklevél végén magyarul fűzték hozzá a latin szöveghez: „Megengette az aztalt és a fogasokat és az padokat.”

⁶¹ MNL OL F 3. D. 52.

⁶² MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4, Fasc. 5. Nr. 40.

⁶³ Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. Kolozsvár, 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283) 74.

⁶⁴ ErdKirKv VII/3. 401–402. 1487. sz.

⁶⁵ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 61.

⁶⁶ ErdKápjkv VIII/1. 146–147. 384. sz.; ErdKirKv VII/3. 474. 1806. sz.

rintért adta el 1589-ben.⁶⁷ A számadatok tehát azt mutatják, hogy a külső város főterének házai árakat tekintve esetenként utolérték a vár területén állókat. Hogy tágasságukat tekintve sem maradhattak el sokkal mögöttük, bizonyítja Szamosközy István leírása Szabó/Nyírő, másként Fületlen István városi patrícusnak (1586-ban főbíró)⁶⁸ a Szent Mihály kapu közelében álló házaról. A történetíró erről állítja, hogy 1603 áprilisában, mielőtt Bethlen Gábor későbbi fejedelem megostromolta a várat, 50 trák, azaz rác gyalogosát búj-tatta el benne.⁶⁹ A ház eszerint elég tágas volt ahhoz, hogy itt 50 ember észrevétlenül meghúzhassa magát.

A külső főter házai szorosan egymás mellett álltak, Szamosközy István szerint „legtöbnyire azonos közfal kötötte össze”⁷⁰ őket. A mezővárosi polgárságból csak a legtehetősebbek juthattak itt ingatlanhoz, s e réteg tagjai és a városi magisztrátust adó csoport között nagy az átfedés. A gyulafehérvári főbírák neveit kisebb-nagyobb hézagokkal 1563-tól kezdve ismerjük. Ezt olykor kiegészítik az esküdtekről, illetve a *consulokról* és *senatorokról* szóló információk. 1563-tól kezdődően 1600-ig 18 bíró neve ismert,⁷¹ ezek közül kilencnek állt a háza a külső főtéren,⁷² egynek pedig a falakon belül.⁷³ További háromról tudjuk, hogy két ingatlannal rendelkezett a külső főtéren vagy annak közvetlen közelében.⁷⁴

Az imént leírt réteg képviselőiről akkor alkothatunk teljesebb képet, ha az egyes személyekről is kézzelfogható adatokkal szolgálunk. Az alábbiakban Gyulafehérvár polgári rétegét egy gyulafehérvári polgárasszony személyén keresztül fogjuk bemutatni. Az asszonyt, aki eredetileg nem is gyulafehérvári, hanem kolozsvári származású volt,⁷⁵ Pécsi Annának hívták. A neve alapján azonban ősei nem voltak tősgyökeres kolozsvári polgárok, hanem Pécs városából jöttek Erdélybe. Az asszony nem származott rossz családból, Pécsi

⁶⁷ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 52.

⁶⁸ ErdKápjkv VIII/1. 166–167. 441. sz.

⁶⁹ Szamosközy: *Erdély története*, 297.

⁷⁰ Szamosközy: *Erdély története*, 317–318.

⁷¹ Székely Máté, Szabó János, Sipos István, Szász Márton, Ötvös András, Igeni Gergely, Bányai András, Gyógyi Péter, Mészáros/Németi Márton, Vajda Ferenc, Nyírő István, Csányi Ferenc, Betlen/Szabó László, Mészáros Bertalan, Kovács János, Lippai Szűcs/Siska János, Nyírő János, Baranyai Szabó István. *Programm des ev. Untergymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten in Mühlbach am Schlusse des Schuljahres 1888/89*. Hermannstadt 1889. 95., Binder Pál hagyaték. EME Kézirattára; SzNlt. Szebeni magisztrátus lt. Seria U. IV. Nr. 1123.; KvNlt Törzsgyűjtemény 57. sz.; Gyulay-Kuún cs lt. nr. 216.; Beszterce város lt. Nr. 5435. és Bánffy cs lt. Fasc. 61. Nr. 2.; Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Hivatala, Dévai lt. Oklevélgyűjtemény IX. 9.; Batthyaneum VI. d. 42. sz.; MNL OL F 3. C. 36., D. 7., D. 9., Hh. 79.; MNL OL F 4. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 61. és F 4. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 61. és Comit. Alb. Cista 4, Fasc. 5, Nr. 63.; ErdKirKv VII/1. 49. 96. sz., 75. 222. sz.; ErdKirKv VII/3. 94. 192. sz.; ErdKápjkv VIII/1. 111. 268. sz., 166–167. 441. sz., 169–170. 451. sz., 253–254. 676. sz., 274. 743. sz.; GyfVjkv 18–27.; Szamosközy: *Erdély története*, 293.

⁷² Sipos István, Igeni Gergely, Pontyos Ferenc (lippaiak bírása), Csányi Ferenc, Szabó/Nyírő István, Bethlen/Szabó László, Baranyai Szabó István, Szilágyi Nyírő János, Mészáros Gergely. GyfVjkv 18–19., 22., 29–30., 180.; ErdKápjkv VIII/1. 226. 594. sz., 318–319. 866. sz., 344. 936. sz.; ErdKápjkv VIII/2. 26. 39. sz.; MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 52. és 61.

⁷³ Lippai Szűcs/Siska János. ErdKápjkv VIII/2. 47–48. 117. sz.

⁷⁴ Csányi Ferenc, Szabó/Nyírő István, Bethlen/Szabó László. ErdKápjkv VIII/1. 146–147. 384. sz., 318–319. 866. sz., 344. 936. sz.; ErdKápjkv VIII/2. 26. 39. sz.; ErdKirKv VII/3. 251–252. 877. sz., 402. 1488. sz.

⁷⁵ ErdKirKv VII/3. 351–352. 1290. sz.

István kolozsvári ötvös leánya volt,⁷⁶ aki az ötvösmesterség mellett⁷⁷ a kolozsvári kamara élén is állt 1566-ban.⁷⁸ Pécsi Anna Gyulafehérvárra ment férjhez, 1609 után bekövetkezett haláláig öt férjét ismerjük, többségük a gyulafehérvári vezető városi réteg tagja volt.

Első férje, lippai Borbély Benő Boldizsár, 1571-ben a város esküdtjeinek egyike.⁷⁹ Mint a neve is mutatja, Lippáról származó borbélymester volt, és egyáltalán nem kizárt, hogy lippai menekültként érkezett a városba, sőt az sem, hogy a lippaiak önkormányzatának is tagja volt 1571 előtt. Pécsi Anna fia, a később szép hivatali pályát magáénak tudható Benő Mihály ettől az első férjétől született. A következő férj az ugyancsak borbélymesterséget űző és ugyancsak nem erdélyi származású békési Borbély Harcsás János lett. Harcsás János 1586-ban volt tagja a városi esküdtek testületének,⁸⁰ és még ebben az évben, vagy legkésőbb a következő esztendő elején meghalt,⁸¹ bizonyára az ekkor dúló pestisben.⁸² Elég tehetős volt ahhoz, hogy a város külső főterén vásároljon házat, amelyet Pécsi Anna örökölt, és 1589-ben fiának: Benő Mihálynak vallott.⁸³ Ebben az időpontban azonban az asszony már harmadjára is özvegyi sorba jutott. Harmadik férje a wittenbergi és genfi egyetemeket járt Laskai Csókás Péter volt.⁸⁴

Laskai Csókás Péter az erdélyi művelődéstörténet ismert alakja.⁸⁵ A Baranya megyei Laskóról származott, amint azt mindig is hangsúlyozta névhasználatával: Petrus Mone-dulatus Lascovius Barovius/de Barovia. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy iskolai éveit a 16. század derekára már protestánssá vált szülővárosában, Laskón kezdte. A település lelképásztoraként ekkoriban, egész pontosan 1555-ben, Szegedi Kis István is megfordult, akinek itteni ténykedéséről Hans Dernschwam tudósít, hangsúlyozva nem mindennapi képzettségét.⁸⁶ Laskó mezőváros ebben az időben Baranya megye egyik tehetős települése volt, melynek jó színvonalú iskoláját Marc' Antonio Pigafetta 1567-es leírásából ismerjük.⁸⁷ Laskai 1578 előtt peregrinált először külföldi egyetemre. 1578-ban a wittenbergi egyetem diákja, 1580-ban viszont már Erdélyben, a marosvásárhelyi iskola rektora volt. 1581-ben Fogarason tartózkodott mint meghívott lelkész, és még ugyanabban az évben ismét külföldre ment, 1585-ig két ízben is. Megfordult Wittenbergben, Genfben, Itáliában

⁷⁶ KmFJkv X/1. 278. 790. sz.

⁷⁷ Flóra Ágnes: Kolozsvári ötvösregesztrum (1554–1790). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Bp., 2003. 29.

⁷⁸ Bunta Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI.-XVIII. században*. Bp., 2001. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVII) 59.

⁷⁹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 61.

⁸⁰ ErdKápjkv VIII/1. 169–170. 451. sz., 175–176. 465. sz.

⁸¹ 1586. szeptember 25-én még élt, de 1587. október 4-én Anna asszony már következő férje, Laskai Csókás Péter után is megözvegyült. MNL OL F 3. I. 51. és ErdKápjkv VIII/1. 193. 520. sz.

⁸² *Monumenta Antiquae Hungariae* I–II. Ed. Ladislaus Lukács. Rome, 1976. II. (1580–1586) 966–972.

⁸³ ErdKápjkv VIII/1. 226. 594. sz.; ErdKirKv VII/3. 251–252. 877. sz.

⁸⁴ ErdKápjkv VIII/1. 193. 520. sz.

⁸⁵ Személyéről a legújabb összefoglalás könyvészettel: Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diákság 1555–1613*. Bp., 2017. 184–185.

⁸⁶ „Laskón művelt evangélikus lelkészre találtunk” – írja a mindig kritikus Dernschwam. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp., 1995. 99–100.

⁸⁷ *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből*. Szerk. Hanák Péter. Bp., 1980. 53.

és Franciaországban.⁸⁸ Hazatérte után, 1586-ban Gyulafehérváron lett lelkész, ekkor vette feleségül Pécsi Annát. A házasság mindössze egy évig tarthatott. Laskai Csókás 1587. október 4. előtt fiatalon halt meg,⁸⁹ személye mégis fontos mérőföldkő lehetett mind az asszony, mind fia, Benő Mihály életében. Ugyanis nem zárható ki, hogy ő terelte mostoha-fiát a *litterátus* pálya irányába, és az sem, hogy könyvtárát, vagy annak egy részét, amelyből tíz kötetet ismer a szakirodalom,⁹⁰ Benő Mihály örökölte. A fiú későbbi életútja ismeretében azonban érthető, hogy Laskai özvegye eladogatta néhai férje könyveit,⁹¹ és az sem valószínű, hogy a felívelő hivatali pálya elnyerte volna a jezsuitákkal hitvitázó mostohaapja⁹² osztatlan elismerését. Benő Mihály ugyanis rövid gyulafehérvári hivatalnokoskodás után, amikor is a nagyobb kancellária íródeákja volt (1589),⁹³ Báthory András bíborshoz csatlakozott, katolizált,⁹⁴ és a főúr belső körének tagjává vált. 1591-ben titkáráként, később (1599) komornyikjaként tűnik fel forrásainkban.⁹⁵ A titkári állás azonban nem a bíboros folyó ügyeinek intézését jelentette, hanem a lengyelországi miechówi kolostor kancelláriájának irányítását, ahol Báthory András volt az ágostonos szerzeteseket tömörítő rendház prépostja.⁹⁶ Szolgálatait a konvent és maga Báthory András 1598-ban a kolostor tulajdonában levő Kamenczicze nevű falu soltési tisztségével és több jószág adományozásával honorálta, amelynek Benő vélhetőleg 1600-ban is birtokában volt, ekkor íratta át ugyanis az oklevelet a kolozsmonostori konventtel mostohaapja, Szabó/Nyíró István.⁹⁷

Amint a fenti adatokból kitetszik, Pécsi Anna harmadik férje halála után ismét férjhez ment. 1590 körül a székváros egyik legbefolyásosabb polgárcsaládjának számító Betlen Szabó/Nyíró család István nevű tagjának lett a felesége. Ebből a családból származott Betlen Szabó László, aki 1589-ben a város főbírája volt, és Báthory Zsigmond megnevesítette 1591-ben,⁹⁸ de ugyancsak ennek a családnak volt tagja Betlen Anna is, aki a későbbiekben Abrudbányai Fodor Pálnak, Bethlen Gábor fejedelem fő aranybevéltőjének lett a felesége.⁹⁹ Pécsi Anna negyedik férje, Betlen Szabó/Nyíró István 1586-ban volt a város bírása,¹⁰⁰ 1590-ben már nemesként szerepel,¹⁰¹ és azonos azzal a Szabó, másként Fületlen

⁸⁸ Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemségkori rektorai. *Erdélyi Múzeum* 72 (2010) 3–4. f. 110–111.

⁸⁹ ErdKápjkv VIII/1. 193. 520. sz.

⁹⁰ Dankanits Ádám: Laskai Cs. Péter könyvei. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár 2.* Szeged, 1990. 34.

⁹¹ „Anno 88. Erat hic liber Cuiusdem Petri Laskai viri satis docti tametsi Juvenis. Qui fato nidesperato cedens, ab uxore illius relicta Emptus est florenis quattuor.” Dankanits: Laskai, 33–34.

⁹² Szabó: *Coetus Ungaricus*, 184.

⁹³ ErdKirKv VII/3. 253. 884. sz., 296. 1074. sz.

⁹⁴ 1598-ban kelt adománylevele kiemeli katolikus voltát. MNL OL F 15. XV. 20r–26v.

⁹⁵ ErdKápjkv VIII/1. 318–319. 866. sz.; Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1880. (Magyar Történelmi Emlékek IV) 91.

⁹⁶ Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp., 2002. 58., 81.

⁹⁷ MNL OL F 15. XV. 20r–26v.

⁹⁸ ErdKápjkv VIII/1. 253–254. 676. sz.; ErdKirKv VII/3. 420–421. 1577. sz.

⁹⁹ MNL OL F 3. D 62. és I. 89.; ErdKápjkv VIII/2. 21. 23. sz.

¹⁰⁰ ErdKápjkv VIII/1. 166–167. 441. sz., 169–170. 451. sz.

¹⁰¹ ErdKápjkv VIII/1. 288–289. 787. sz.

Istvánnal,¹⁰² akiről fentebb már írtuk, hogy Szamosközy leírása alapján 50 katona fért el a házában. A történetíró szerint azért volt a csúfneve Fületlen, mert „valami verekedés alkalmával a fél fülét elvesztette”.¹⁰³ Ő volt az a városvezető, aki 1603 áprilisában a várost a Székely Mózes előhadait vezető fiatal parancsnok (később fejedelem) Bethlen Gábor pártjára vonta, és emiatt még ugyanabban az évben a fejedelem csatavesztése után menekülni volt kénytelen.¹⁰⁴

Betlen Szabó Istvánnak a fentiek során említett házában kívül még volt egy háza a város külső főterén, és Anna asszony is két házzal rendelkezett ugyanitt. A család vagyoni állapotát jól szemlélteti egy 1591-ből származó oklevél, amelyben Pécsi Anna és fia, Benő Mihály elosztották egymás között javaikat. A házakat egymás között úgy osztották, hogy közben elcserélték őket, bizonyára azért, mert az asszony birtokába jutó ház szomszédja a már említett Betlen Szabó László (Anna asszony sógora) tulajdonában volt, azon túl pedig éppen újdonsült férje, Fületlen István háza állt. Ekkor az asszony és fia a főtéri házaikon kívül még két szőlővel is rendelkezett, továbbá nem elhanyagolható mennyiségű arany- és ezüstneművel. Az ingóságok között felsoroltak összesen 13 darab aranygyűrűt (ametiszttel, türkizzel, jáspissal és agátkövekkel, továbbá kámeákkal), és 6,7 márkányi ezüstartárgyat (kupákat, öveket, kanalakat stb.), amely mintegy 1,5–2 kg-nak felel meg. A javak közel egyenlő módon kerültek elosztásra.¹⁰⁵

Szabó Fületlen István és bizonyára családja is a Karánsebesre menekülő városi lakosság között volt 1603 júliusának végén.¹⁰⁶ Ezután a forrásokban nyoma vész, Anna asszony 1609-ben egy Nagy Miklós nevű nemes felesége volt.¹⁰⁷ Ez az utolsó adatunk róla.

Pécsi Annának minden jel szerint csupán egyetlen fia volt, s bár születendő gyermekeiről is említést tesznek az e korszakban kelt oklevelek, későbbi források ezek létét nem erősítik meg. Az előkelő polgárcsaládokra jellemző kevés gyermek vállalása¹⁰⁸ nem csupán Pécsi Anna esetében érhető tetten a gyulafehérvári városvezető réteg tagjainál. A fentiek során Németi Mészáros Márton főbíró esetében is láthattuk, hogy egy leánya volt több házasságából.¹⁰⁹ Ugyanez elmondható Gyógyi Péterről is, aki két ízben volt a város főbírája.¹¹⁰ Özvegyének 1586-ban kelt végrendeletéből tudjuk, hogy házát, házhelyét, ezüst és arany ékszereit, továbbá minden ingóságát egyedüli leányára, Annókra hagyta.¹¹¹

¹⁰² A számos Gyulafehérváron lakó Szabó István közül Betlen Szabó/Nyíró István és Fületlen István azonoságát éppen Pécsi Anna személyén keresztül sikerült megállapítani. ErdKápjkv VIII/2. 75. 226. sz.

¹⁰³ Szamosközy: *Erdély története*, 293.

¹⁰⁴ Uo. 293–306., 377., 388.

¹⁰⁵ ErdKirKv VII/3. 402. 1488. sz., 420–421. 1577. sz.; ErdKápjkv VIII/1. 318–319. 866. sz.

¹⁰⁶ Szamosközy: *Erdély története*, 388.

¹⁰⁷ ErdKápjkv VIII/2. 75. 226. sz.

¹⁰⁸ A jelenségről Kubinyi András konkrét adatokkal is szolgál a Jagelló-korszakból: 80 budai polgár adatait összegyűjtve kimutatta, hogy közülük 24 gyermektelenül halálozott el, összesen 115 gyermekkel rendelkeztek, amelyből csupán 59 volt nagykorú, és a továbbiakban mindössze 8 unokáról lehet tudni. Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 37 (1966) 233.

¹⁰⁹ GyfVJkv 47.

¹¹⁰ 1579-ben és 1583-ban. MNL OL F 3. C. 36.; Batthyaneum VI. d. 42. sz.; ErdKirKv VII/3. 94. 192. sz.

¹¹¹ MNL OL F 3. I. 51.

A fentiekben bemutatott Bethlen Szabó család több tagjáról is kiderült, hogy szolgálatai jutalmaként nemességet nyert. Az udvar közelsége, az itt forgó nemesi réteg bizonyára nem csupán követendő minta volt, hanem érvényesülési lehetőséget is kínált a mezővárosi társadalom minden rétege számára. Emellett komoly pénzügyi előnnyel is járt mind a személy nemesítése, mind pedig háza mentesítése a különböző adónemek és szolgáltatási formák alól. A 16. század második felében tevékenykedő főbírák közül ötről (27,5 százalék) tudjuk,¹¹² hogy nemességet nyert,¹¹³ ezek közül kettő a későbbiekben az udvarbírói ítélőszék ülnökei között kapott helyet.¹¹⁴ Olykor a mesterségek ügyes gyakorló munkájuk jutalmául is nemességet kaptak. A mezőváros e lakóiról jelentette ki Szamosközy István, hogy „alacsony származásuk foltját már rég letörölvén, a nemesek rendjébe emelkedtek, és a természetjogból eredő teljes szabadságukat visszanyerték”.¹¹⁵

¹¹² Sipos István, Bethlen Szabó/Nyíró István, Bethlen Szabó László, Lippai Szócs/Siska János, Baranyai Szabó István.

¹¹³ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 61.; ErdKirKv VII/3. 420–421. 1577. sz.; ErdKápjkv VIII/1. 288–289. 787. sz.; ErdKápjkv VIII/2. 47–48. 117. sz., 60. 171. sz., uo. 172. sz.

¹¹⁴ Lippai Szócs/Siska János, Baranyai Szabó István, utóbbi az udvarbírói ítélőszék írnoka is évekig. ErdKápjkv VIII/2. 41–42. 97. sz., 52–53. 138. sz.

¹¹⁵ Szamosközy: *Erdély története*, 293.

KOLOZSVÁR SZÁMADÁSAI ÉS A KOLOZSVÁRI VÁROSGAZDÁLKODÁS A FEJEDELEMSÉG KORÁBAN

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

.....
This study seeks to analyze the origins and the development of accounting at Cluj/Kolozsvár in the early modern era. This is the period of urban history when systematic book-keeping was introduced, which later diversified with the emergence and working of new institutions. The accounts presented in the paper show us the functioning of the whole town, at the same time offering an insight into the inner workings of urban administration. The period investigated here was one of the most brilliant in Kolozsvár's long history, one which gave birth to the long-lasting epithet „treasured” to the town's name. The analysis of the town accounts from this period offered an opportunity to follow urban life in both peace and war, while also making it possible to examine the main institutional developments in urban administration.

Keywords: Bookkeeping, Accountings, Administration, Urban life
.....

A magyar középkori és kora újkori városi írásbeliségről számos tanulmány született, a városi számadások azonban csak a közelmúltban jelentek meg a várostörténeti tanulmányokban, ám inkább az értekezések forrásaiként, mintsem tárgyaiként találkozhatunk velük.¹

A városi számadások vizsgálata hű képet nyújt az illető település gazdálkodásáról, a mögötte álló intézmények működéséről, kapcsolatairól, erőforrásairól és mindennapi életéről. Az e tanulmányban vizsgált korszak a rendszeres városi számadások kialakulá-

Dr. Rüz-Fogarasi Enikő, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, egyetemi tanár. E tanulmány a 2017. november 6–10. között, Kolozsváron zajlott, Kolozsvár 700 című nemzetközi konferencián elhangzott előadás bővített változata.

- ¹ Szende Katalin: A városi írásbeliség kezdetei. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. 435–459.; Majorossy Judit – Szende Katalin: *Libri civitatum. Városkönyvek a középkori Magyar Királyság közigazgatásában*. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 319–331.; Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Bp., 1961. XIV. 109–146.; Rüz-Fogarasi Enikő: *Privilegiile și îndatoririle oraşelor din Transilvania voievodală*. Cluj-Napoca, 2003. 107–114.; Flóra Ágnes: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In: *„...életünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 123–134.; Közlebről Szabó András Péter: *Städtischer Haushalt von Bistritz in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Kirche und Bevölkerung auf dem Dorf in Siebenbürgen – Rahmen- und Rezeptionsbedingungen sowie Einflüsse von Gesellschaft, Ethnie, Kirche und Politik im Reformationsjahrhundert*. Nemzetközi konferencia. Nagyszeben, 2017. június 12–14.; Derzsi Júlia: *Bugetele locale ale oraşelor Sibiu și Braşov în a doua parte a secolului al XVI-lea* című előadása. Román történelmi Kongresszus. Kolozsvár, 2016. augusztus 25–28.; A számadáskönyvekről lásd Tózsá-Rigó Attila: Pozsony város költségvetése a 16. század második negyedében. A városi számadáskönyvek elemzési lehetőségeiről. *Történelmi Szemle* 53 (2011) 39–62.

sának időszaka. Ez több tényező egybeesésének eredménye: a papírt elérhető áron lehetett kapni, a polgárok egy része tudott írni, és az egyre bővülő városi gazdálkodás szükségessé tette az írásbeli elszámolások végzését és megőrzését.

Nyugat-Európában e folyamat sokkal korábban lejátszódott. A könyvelés kezdeteit számos tanulmány Luca Paccioli 1494-ben megjelent művében látja, mások azonban még korábbra teszik, és a velencei kereskedőkhöz kötik,² de vannak, akik Benedetto Cortugli 1458-ban, Raguzában írt kéziratot tekintik a módszeres számadás elméleti megalapozásának.³

Az úgynevezett ellenőrzött számvetés – a tudatos könyvelés e körből származik – az eredője az első kettős könyvelésnek is. Efféle számvetéseket nem találunk a kora újkori Erdélyben, annál gyakoribb azonban az ellenőrzött egyszerű könyvelés. A magyar szakirodalomban Kenyeres István munkái foglalkoztak e kérdésekkel.⁴ Szerinte csupán az esztergomi érsekség és egri püspökség számvitelében találunk kettős könyvelést, egyébként az egyszerű, de ellenőrzött terjedt el. Kenyeres ennek okát a magasabb szintű pénzügyi ismeretek hiányában látta.⁵

Ha a kolozsvári számadásokról beszélünk, elsősorban azokra a kolozsvári városi levéltárban őrzött, 1550–1800 között keletkezett gazdasági iratokra gondolunk, amelyet az anyag legjobb ismerője, Kiss András a C1-es nyilvántartási jelzet alá sorolt be.⁶ Rajtuk kívül fontosak azok is, amelyek az *Acte fasciculate* fejezet IV. részében találhatók,⁷ valamint a Magyar Nemzeti Levéltárba került, számadásokat tartalmazó anyag.⁸ Idesoroljuk még a Szent Erzsébet-ispotály két esztendőről fennmaradt számadását is, amely a kolozsvári Katolikus Gyűjtőlevéltárban található.⁹ A városi gazdálkodásról, a tisztviselők megválasztásáról és a városi hivatalok felállításáról a százak tanácsának 1557–1584, a városi tanácsnak 1585–1792 között vezetett jegyzőkönyvei, valamint a hivatali instrukciók tudósítanak.¹⁰ Ez a rendkívül gazdag, szinte teljes egészében magyar nyelven írott forrás megbízható tanúja a város fejlődésének, egyben a nyelv alakulásáról is hű képet nyújt az utókor számára.

Az adókönyveket eddig Kiss András és Mihály Melinda, a harmincadjegyzékeket Pap Ferenc, a sáfárpolgári bejegyzéseket Kovács András, ezekből különösen a szőlőkre, feje-

² Richard Brown: *A History of Accounting and Accountants*. New York, 2004. 124–134.; Grahame Thompson: Early double-entry bookkeeping and the rhetoric of accounting calculation. In: *Introduction, Accounting and Social and Institutional Practice*. Ed. Anthony G. Hopwood – Peter Miller. Cambridge, 1994. 47–49.

³ Uo. 55–57.

⁴ Kenyeres István: Buda gazdálkodása a török alóli felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2012. 377–400.

⁵ Kenyeres István: *XVI. századi uradalmi utasítások*. I–II. Bp., 2002. I. 63–65.

⁶ Kiss András: Orașul și arhiva orașului Cluj. In: *În drumător în Arhivele Statului județului Cluj*. I–II. Ed. Alexandru Matei – Radu Ardevan. București, 1979. I. 3–45.; Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága Kolozsvár Városa Levéltára (= RML KMI KVL) Számadások, C 1. vol. 1–70.

⁷ RNL KMI KVL *Acte fasciculate*, Fascicula IV (1470–1790), nr. 143–160.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Kolozsvár városát illető iratok (1529–1755) Városi Iratgyűjtemény Kolozsvár városára vonatkozó iratok (1579–1791).

⁹ Kolozs-Tordai Katolikus Esperesség Gyűjtőlevéltára, Szent Erzsébet-aggmenház levéltára.

¹⁰ RNL KMI KVL Tanácsi határozatok, 1585–1792, I–IV. 10.; Uo. Közgyűlési határozatok (1557–1584) V. 1–4.

delmi fogadásokra vonatkozó költségeket Jeney-Tóth Annamária, a sóval foglalkozó elszámolásokat pedig Wolf Rudolf hasznosították.¹¹ Jómagam több alkalommal is elemeztem az ispotályszámadásokat, a sáfárpolgári és az összesítő *parciális regisztrumokat*.¹² A szer-teágazó forráscsoport értelmezésében sokat segítettek Kiss András munkái.¹³ A kora új-kori Kolozsvár – a kincses Kolozsvár korszaka – a forrásokból egy dinamikus, minden vonatkozásában fejlődő város képét mutatja a kutatók számára. Ez tetten érhető a száma-dások differenciálódásában is.

A város által elnyert kiváltságlevelek és a bennük foglalt szabadságok megengedték, hogy a város maga szervezze meg belső életét és gazdálkodását is maga irányítsa. Minden új intézmény létrehozását a városi tanács határozta el. Az újabb számadások készítését többnyire a gazdálkodásban felmerülő szükség keltette életre, hozzá az intézményes ke-retet és szóbeli vagy írásba foglalt instrukciót a város vezetősége adta meg.

Nem tudjuk, hogy mikor készültek az első kolozsvári számadások, az azonban bizo-nyos, hogy a 15. századból maradtak fenn az első számadástöredékek,¹⁴ majd a 16. század derekától egyre több elszámolás menekült meg az idő vasfogától. Kétségtelen, hogy a számadások rendszeresítésében fontos szerepe volt az 1537-es városi statútumnak, mert ebben a városgazdálkodás különböző részeit érintő szabályok is helyet kaptak. E végzés-ben rendelkeztek a főbíróról, a királybíróról, a sáfárpolgárokról, a vásárbírákról, a ma-lombírókról is.¹⁵ 1568-ban megerősítették a már korábban elfogadott, városi tisztségvi-selők közötti nemzetiségi paritás elvét.¹⁶ Ez utóbbi rendelkezést az tette szükségessé, hogy vita alakult ki a malombírói tisztség betöltéséről és a templom használatáról. Ezután két sáfárpolgárt és nyolc vonásigazgatót választottak, akik közül négynek a százak tanácsa tagjának kellett lennie, a másik négy pedig az esküdtek közül került ki úgy, hogy a natiók közötti arányt is figyelembe vették.

A választott tisztségviselők eskütételük után sok esetben nemcsak szóbeli, hanem írásbeli instrukciókat is kaptak a munkájukhoz, amelyekben nemcsak a tennivalóikat ösz-segeztek számukra, hanem az elszámolás mikéntjét is. Az elszámolások és beszámolók tartalmáról a nótáriusok esküszövegéből, a bormérők előírásaiból és a Szent Erzsébet-ispotály számvetésre vonatkozó rendelkezéseiből alkothatunk képet.¹⁷

¹¹ Jeney-Tóth Annamária: Szőlős gazdák, vincellérek és szőlőművesek Kolozsváron a 16–17. század fordulóján. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. Orosz István – Papp Klára. Debrecen, 2009. 77–97.; Uő: „...Urunk udvarnépe”. *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem idején a kolozsvári számadaskönyvek tükrében*. Debrecen, 2012. 332.; Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 540.; Kiss András: Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke. In: uő: *Más források – más értelme-zések*. Marosvásárhely, 2003. 208.

¹² Rüszt-Fogarasi Enikő: *Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története*. Bp., 2012. 149.; Uő: A só, az ispotály és Bethlen. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. Debrecen, 2013. 229–241.

¹³ Kiss: *Más források*, 127–221.

¹⁴ Kovács András: *Kolozsvár legrégebbi számadaskönyve (1453) című előadása*. Kolozsvár 700. Nemzetközi kon-ferencia. Kolozsvár, 2016. november 10.

¹⁵ *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I–II. Szerk. Jakab Elek. Bp., 1870–1888. I. 379–383., II. 133–137.

¹⁶ Uo. I. 379–381., II. 80–88.

¹⁷ RNL KMI KVL Fasc. IV. nr. 143–145., 152–158., 160.

Ez utóbbi például pontosan leírja, hogy milyen sorrendben jegyezze fel az ispotálymester a kezén lévő vagyon bevételeit és kiadásait.¹⁸ Az 1586-ban készült városi utasítás előírja számára a számadásának szerkezetét is. Ennek alapján a számvető ispotálymester köteles volt minden bejövő bevételről számot adni, magát a számadást pedig a bevételek bejegyzésével kellett kezdenie. Azt is megszabták, hogy a bejövő forrásokat kilenc fejezetbe csoportosítsa és melyik fejezetben miről essen szó. Csak azt követően kerülhetett sor a kiadások bárminemű számbavételére, miután a teljes bevételről elkészült az elszámolás. Ameddig nem volt teljes a bevételekről szóló beszámoló, addig „a Regestrumot sem acceptalliak az Zamwewo Uraim”, szól az ispotályra vonatkozó instrukció.¹⁹ Ugyanitt előírták, hogy a városi hivatalban lévő személyek elszámolása a két számvétel közötti időszakra szóljon.²⁰ Azt is elvárták az ispotálymestertől, hogy miután feljegyezte a költségeket, készítsen egy összesítést is.²¹

Bátran feltételezhetjük, hogy ezek az utasítások nemcsak az ispotályszámadásokra vonatkozhattak, hanem a velük egy időben készült más városi számvetésekre is, azaz az ispotály instrukciójában az 1586-os kolozsvári városi intézmények számvetői utasítását láthatjuk. A számadási előírásokat olvasva nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy az instrukció szabályai és a gyakorlat korántsem feleltek meg mindig egymásnak. Az instrukció például – mint már láttuk – előírta, hogy a számadások a két számvétel közötti időszakra vonatkozzanak. Igyekeztek is ezt az elvet követni, mégis számtalan esetben előfordult, hogy az ispotály vagy más városi intézmény számadása nem a kért időszakra vonatkozott. Szerencsés helyzetben készítettek egy fiókregisztrumot a kimaradt időszakra vonatkozóan,²² máskor esetleg kiegészítő számvetés is készült, csak éppen nem maradt fent.

A bevételek és kiadások rendszeres lejegyzése bizonyára a 16. század közepén intézményesült. A város számára azonban nemcsak a számadások lejegyzése volt fontos, hanem azok megőrzése is. A városi levéltár már 1550-ből őriz egy bevételeket és kiadásokat lejegyző számadást.²³ Az 1554–1558 közötti évekről adóelszámolások,²⁴ az 1564–1566 közöttiekről egyháziak számadásai,²⁵ az 1570–1571-es évekről pedig összesítő számadások maradtak ránk.²⁶ Az 1570-es évekből még több számadás van a levéltár birtokában. Az 1578-as esztendőből az adóelszámolások mellett a sáfárpolgári gazdálkodás²⁷ és a vá-

¹⁸ RNL KMI KVL Prot. Diversa, III. 19. [Instrukció].

¹⁹ Uo.: „Amaegh Capitulatim ez Kilencz Rendreol igazan Irast nem teßen, Es prouentust nem chinal addegh semmikeppen Exitust Sehol ne Irhasson az Regestrumot Sem acceptalliak az Zamwewo Uraim, ha ezen Rendel Nem chinalodik megh Es mutatodik az Espotalj Jeowedelme.”

²⁰ Uo.: „zamwetwl Napiatol fogwa eztendeo Zamwetel Napigh igazan megh Iria”.

²¹ Uo.: „az eo Exitus Mutatasanak es eddigh legien rendj Es Veghe”.

²² RNL KMI KVL Számadások, 1680/35/XII., XV.

²³ Uo. 1550/1/II.

²⁴ Uo. 1554–1558/1/IV.

²⁵ Uo. 1564–1566/1/XI.

²⁶ Uo. 1570–1572/I.

²⁷ Uo. 1578/2/XIV.

raljai malom működését is megfigyelhetjük elszámolásaik alapján.²⁸ Egy évvel később az alparéti malomról készített számvetés²⁹ gazdagítja a városi gazdálkodásról szóló ismereteinket.

Ezekből az évekből a kolozsvári városi levéltár rendezéséről is vannak adataink.³⁰ A város okleveleinek jegyzékét kezdettől fogva két példányban készítették el: egyet megőrzésre és egy másikat a számvevők számára. Később a gyakori használat és a hozzáférhetőség biztosítása érdekében több másolatot is készítettek róluk. Mindezek mellett a város levéltára egyre több jegyzőkönyvvel és számadással gyarapodott. Ekkor már az összesítő számadások, az adójegyzékek és elszámolások mellett a sáfárpolgári feljegyzések, a város két malmának a számadásai, a két ispotály gazdálkodásának jelentései, az egyháziak elszámolásai, valamint a város uradalmához tartozó falvak bevételeinek és kiadásainak feljegyzései is rendszeresekké váltak.

A vizsgált időszakban a számadásokat nagyon sok szempont alapján értékelhetjük és elemezhetjük. Fontos, hogy a városi közigazgatás nyomán keletkezett írásos elszámolásokat egységes rendszerként fogjuk fel, amelyben minden elemnek megvan a jól meghatározott helye. Ha rendezési szempontként a számadások gyakoriságát és vezetésük rendszerességét fogadjuk el, e gazdasági feljegyzéseket a következőképpen csoportosíthatjuk: állandó, azaz folyamatos számadások, időszakos számadások, rendkívüli számadások és egyedi számadások. A számadások áttekintésében emellett fontos szempontnak tartottam az elszámolásokat készítő személy intézményi hátterét is. Így több olyan számadás van, amely a sáfárpolgári intézményhez kötődik.

Állandó vagy folyamatos számadások

Ebbe a csoportba azokat a számadásokat soroltam, amelyeket körülbelül egy emberöltőn keresztül bizonyítottan vezettek és a vizsgált időszakban fenn is maradtak.

A kolozsvári számadások közül a város történetére vonatkozóan talán a legértékesebbek a *parciális regisztrumok*, azaz az összesítő számadások feljegyzései, mivel ezek az adott év számadásait összesítik, a bevételeket és a kiadásokat egyaránt.³¹ Az itt található

²⁸ RNL KMI KVL Számadások, 1578/2/XV.

²⁹ Uo. 1580/2/XX., XXI.

³⁰ Kiss András: A kolozsvári levéltár első segédlete. Diósy Gergely nótárius 1592-es magyar nyelvű mutatója. *Levéltári Közlemények* 66 (1995) 197–219.

³¹ RNL KMI KVL Számadások, 1557/1/III.; 1570/2/I.; 1571/2/III.; 1572/2/IV.; 1573/2/V.; 1574/2/VI.; 1575/2/VII.; 1576/2/IX.; 1577/2/XII.; 1578/2/XIII.; 1579–80/2/XVII.; 1580–81/2/XXII.; 1581/3/II.; 1582/3/VI.; 1583–84/3/X.; 1585/3/XXIII.; 1586/3/XXIX.; 1590/4/XVI.; 1591/5/II–III.; 1592/5/XI.; 1593/5/XVII.; 1594/6/V.; 1595/6/XV.; 1596/6/XIX.; 1597/6/IV.; 1600/9/IV.; 1602/9/XXXIV.; 1603/14b/I.; 1606/14b/II.; 1607/14b/III.; 1608/14b/IV.; 1609/14b/V.; 1610/14b/VI.; 1611/14b/VII.; 1612/14b/VIII.; 1613/14b/IX.; 1614/14b/X.; 1615/14b/XI.; 1616/14b/XII.; 1617/14b/XIII.; 1618, 1619, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1637, 1638/22/1. 3–980., 1674–1660, 1645–1646, 1647, 1650, 1651, 1652, 1653, 1654, 1655, 1656, 1657, 1658, 1659, 1660/31/I–XIV.; 1661/33/XVIII.; 1662/33/XXVI.; 1663/33/XXX.; 1665/34/IV.; 1672–1673/34/XXX.; 1671–1680/35/IX. (A lábjegyzetekben

adatok összevethetőek a részletes számadásokkal és mintegy ezek ellenőrzésére is szolgálhatnak a kutató számára.

A *parciális regisztrumok*at a pénzügyi ellenőrzés céljából a számvevők készítették. A város nótáriusa számukra állította össze 1592-ben Kolozsvár szabadságleveli jegyzékének egyik változatát.³² A nyolc számvevőt a városi tanács választotta (négyet a százak tanácsából, négyet a tanácsból), vagy pedig meghosszabbította tisztségükben őket minden év novemberében azzal a feladattal, hogy a város összes számadását ellenőrizzék és a város tisztségviselőit elszámoltassák munkájukról.

A számadásokat kontrolláló megbízottak a tisztségviselők által készített könyvelést megvizsgálták, megjegyzésekkel látták el, kiegészítéseket kértek, a leírtakat néha helyszíni szemlével, vizsgálattal egészítették ki, majd ezek után fogadták el a jelentéseket. A bekért és ellenőrzött számadások ezért nem szóltak a teljes naptári évre, hanem rendszerint december első napjain értek véget, így például a Szentlélek- és a Szent Erzsébet-ispotály számadásai is.³³ December elején ugyanis elkezdődött az ellenőrzés, hogy a karácsony körül tartott gyűlésre el tudjanak készülni a számvetéssel. A tanács a *parciális regisztrumok* ismeretében erősítette meg vagy tette le a tisztségviselőket.

Nem tudjuk, hogy ki jegyezte le az ellenőrzés eredményeként létrejött számadásokat, de valószínűnek tartjuk, hogy a város jegyzője írta meg a regisztrumot a számvevők jegyzetei és utasításai alapján. Ezt részint az támasztja alá, hogy néha előfordult, hogy nem volt miről jelentést tenni, egyszerűen azért, mert abban az évben azon a területen nem folyt semmilyen számottevő tevékenység, de a jegyző – mivel erről nem tudott – megkezdte a fejezetet, majd később jelentést tett erről. Azért is gondolhatunk a nótáriusra, mert hosszú időn keresztül azonos kéztől származnak a regisztrumok, az pedig teljesen valószínűtlen, hogy valaki oly hosszú időn keresztül számvevőként tevékenykedett volna.

Az első összesítő számadás 1570-ből származik.³⁴ Kezdetben nagyon sommás adatokat rögzítettek, később egyre pontosabb, egyre részletesebb információkat közöltek. Ezeknek a számadásoknak a vezetése valószínűleg évről évre folyamatosan történt, de nem mindegyik maradt ránk. Az 1606-os évtől már rendszeresebbekké váltak, és az az évi forgalmat fejezetekre osztva ismertették. Az évről évre lejegyzett számadásokat a későbbiekben kötötték össze – ez a különböző nagyságú papír használatából látszik – így más és más kolligátumba kerültek vagy kerülhettek. Az 1618–1638 közötti évek számadásait már eleve összekötött lapokra írták, de így is előfordultak hiányosságok. Két alkalommal azért nem kerültek be például a Szent Erzsébet-ispotály számadásai az összeg-

szereplő levéltári helyek valójában 1618-tól 1637-ig a 22/I szám alatt lévő jegyzőkönyvben vannak a számadások, a későbbiekben a megjelölt évcsoportok 31/I–XIV-ben találhatóak.)

³² Kiss: A kolozsvári levéltár első, 197–219.; Uő: A kolozsvári városi levéltár első segédlete. In: uő: *Más források*, 129–160.

³³ Lásd A *Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. Szerk. és mutatót készítette Flóra Ágnes, számadások szövegét átírták Márton Tünde – Mihály Ágnes, bevezetőt írta Rűsz-Fogarasi Enikő. Bp., 2006.; A *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei*. Szerk. Márton Tünde Mária, átírták Flóra Ágnes – Márton Tünde Mária – Mihály Ágnes, bevezetőt írta Rűsz-Fogarasi Enikő, Bp., 2010.

³⁴ RNL KMI KVL Számadások, 1570/2/II.

zésbe, mert nem találták sehol, annak ellenére, hogy mindenki látta azokat.³⁵ A rendszeresség és a számadások szerkezeti hasonlósága, fejezetekre való bontása 1665-ig nyomon követhető. Vannak hiányzó évek (1639–1644), amelyek talán teljesen más tematikájú kolligátumban lappanganak.

A parciális számadások címlapját a számvevők névsorával indították. Kalligrafikus írással, bizonyára jegyzetek alapján készítették, amelyekhez gyakran fűztek más kézírással még abban az évben, a számvevés részeként megjegyzéseket. A számadások tartalmazzák a város bevételeinek és kiadásainak sommás bemutatását, éppen ezért alkalmasak arra, hogy a város pénzügyi és gazdasági helyzetét ismertessék. Vannak olyan évek, amikor rendkívüli munkálatok is történtek, és ekkor ezeknek az összegzését is lejegyezték. Máskor azonban arról tettek említést, hogy annak ellenére, hogy a város választott ugyan erdőbírákat, azonban az erdőben nem folyt semmiféle munka, ezért abban az évben nincs miről számot adjanak. Néha azonban csak a városi jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy volt választott tisztségviselő egy adott területen, mivel azonban nem volt miről számot adjanak, ezért készült róluk említés az összesítésbe.

A *parciális regisztrumok*ban megőrzött ellenőrzött és összegezett számadásokra csak azután kerülhetett sor, miután a tisztségviselők által már elkészített, az évi vagyoni könyveléseket megvizsgálták és sommázták, jóváhagyták és elfogadták. E regisztrumok egy jól felépített rendszer működését mutatják, midőn a város javaival való gazdálkodást egy jelentős számú választott számvevő értékelte.

Az állandó számadások sorát gazdagítják a különböző hivatalok részletes könyvelései is. A részletes számadásokban a különböző városi hivatalok, intézmények benyújtott vagy tőlük kért elszámolását láthatjuk, míg az összesítő számadásokban a város által elfogadott adatok kerültek be. Közvetlenül a város igazgatásához tartozó számvetések közé tartoznak az adóelszámolások, a sáfárpolgárok feljegyzései, a malmok, az egyházfiak, az ispályok, az ispánok, valamint a *direktorok* (igazgatók) feljegyzései.

Az egyik legkorábban folyamatosan papírra vetett, de nem minden esetben ránk maradt számadások az adójegyzékek voltak. Kiss András több alkalommal is rámutatott forrásértékükre.³⁶ E folyamatosan vezetett forrástípusból megismerhetjük a város adózó polgárait, az általuk fizetett adó nagyságát, házaik fekvését. Ezeknek az adatoknak a feldolgozását Mihály Melinda kezdte el.³⁷

A polgárok adójának kivetése és beszedése valószínűleg egyidős azzal, hogy a város egy összegben fizette adóját. Az adószedéstről szóló számvetések rendkívül bonyolultak, mert a kivetett adót nem egyszerre szedték be, és a jegyzékek gyakran használtak rövidítéseket. Csak kivételesen találunk bennük az adószedés folyamatára vonatkozó utalásokat. Az itt rögzített adatok a bevételekre teszik a hangsúlyt.

Az adójegyzékek időnként nemcsak az adózókat vették számba, hanem felsorolták a szabadosokat, azaz az adó alól felmentetteket, de itt jegyezték fel az adószedők elszámo-

³⁵ A *Szent Erzsébet* (2010), 468.

³⁶ Kiss András: Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke. In: uő: *Más források*, 208.

³⁷ Mihály Melinda: Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Főterének északi oldalán. *Korunk* 19 (2008) 7. sz. 25.

lását vagy az adószedéssel kapcsolatos feljegyzéseket is. Ezek az adatok igen értékesek számunkra, de csak kivételes esetben teljeseek. Előfordul, hogy egy városrészről folyamatos adataink vannak, míg más városrészekről hiányoznak a feljegyzések. Az teljesen bizonyos, hogy a városhoz tartozó minden utcáról készültek adóelszámolások, ezek azonban nem maradtak mind ránk.

A sáfárpolgárok számadásai az adójegyzékekkel szemben a kiadásokat jegyezték fel, azt, hogy a hivatalnokaitól különböző időpontokban átvett pénzt mire költötték el. A sáfárpolgárok vagy *dispensatorok* részint a bíró urak (főbíró, királybíró) utasításai alapján, részint pedig saját belátásuknak megfelelően gazdálkodtak a kapott pénzzel. A paritásos elv alapján választották őket a magyar, illetve a szász natióból, és ezt a hivatalt is a városi tanács döntése következtében nyerték el a szász tanácsának tagjai. Ők vásárolták meg a város számára szükséges dolgokat, ők fizették ki a városigazgatás költségeit. E számadástípus jól illusztrálja a város költségeit és a közösség minden napjait.

A sáfárpolgári elszámolások igen sokféle kiadást tartalmaznak. Kezdetben itt adtak számot a posta- és szekerezési költségekről, ezeken belül is elkülönítették a fejedelmi meghagyásból vagy a város érdekében tett utak kifizetését. A fejedelmi vendégek ellátását, a fejedelemhez menő és átutazó követek fogadásának kiadásait is itt jegyezték fel. Idővel azonban e költségekről készített elszámolásokat egy külön jegyzékben kapták meg a sáfárpolgárok. Itt találunk adatokat a város védelmére szerződötetett darabontok költségeire vonatkozóan is, de itt jelennek meg az úgynevezett *salaristáknak* kifizetett juttatások, a vonásigazgatók költségei és a városhoz tartozó épületek karbantartására fordított összegek is. A megválasztott két sáfárpolgár egyénileg adott számot a várostól kapott pénzről és az abból történő kifizetésekről.³⁸

A malmokról szóló számadások közvetlenül a Kolozsvár városhoz tartozó és gabonát őrlő malmok pénzügyeiről számolnak be. Most nem térünk ki arra, hogy ezek a malmok hogyan és mikor kerültek a város tulajdonába és milyen szerepük volt a város életében, csupán bevételeikről és kiadásaikról szólnak. A számadásokban az alparéti és a váraljai

³⁸ RNL KMI KVL Számadások, 1574/2VII.; 1577/2/X-XI.; 1578/2/XIV.; 1579/2/XIII., XVIII.; 1582/3/V., VIII.; 1585/3/XVIII., XXII., XXIV.; 1586/XXV.; 1586/3/XXVII.; 1587/3/XXX., XXXV.; 1588/4/I., III-VI.; 1589/4/X., XII.; 1590/4/XX-XXI.; 1591/5/I., X.; 1592/5/XIV.; 1593/5/XXI-XXIII.; 1593-94/6/IV.; 1594/6/VI., VIII., X.; 1595/XVI-XVIIa.; 1596/6/XXI., XXIV-XXV., XXVI-XXIX.; 1597/7/IX-X., XII-XIII.; 1598/7/XVIII. 8/I., XVIII. /8/V.; 1599/8/VII., XI., XIII.; 1600/9/I-III., VI., XI.; 1601/9/XVI-XVIII.; 1602/9/XXVII.; 1601-02/9/XXVIII., 1603/11/I.; 1604/11/XVI-XVIIa.; 1605/11/XIX-XXI.; 1606/12b/II-III.; 1607/12a/XIV-XV.; 1608/12a/XXII-XXIII., XXV.; 1609/12b/IV.; 1612/13a/I-III.; 1613/13a/IX., XI-XII., XIV.; 1614/13a/XIX.; 1615/13b/V., VIII.; 1616/14a/III-V.; 1617/14a/XIII., XVII-XVIII.; 1618/14b/XVIII., XX-XXII.; 1619/15a/III., XI-XII.; 1620/15a/XVII-XVIII., XXI-XXII.; 1621/15b/IX-XI.; 1622/15b/XXI.; 1623/16/III., XVII-XIXa.; 1624/16/XXI., XXIV.; 1625/16/XXXIV-XXXV.; 1626/17b/III.; 1629/18a/II., VIII.; 1630/18a/VIII., 16b/I-III.; 1631/18b/VI-VII., XI.; 1631/19/II-IV.; 1634/19/XIII. 1-841.; 1635/20/III., 57/718.; 1636/21a/II. 49-624.; 1637-8/21b/85-228.; 1638/22/II.; 1637/21a/II. 1-516., III. 1-308.; 1640/23/VII. 50-380.; 1641/23/IX.; 1652/23/X.; 1643/24/I. 1-429., IV. 61-316.; 1646/24/XV. 57-610.; 1647/25a/I. 61-680.; 1648/25b/VI. 171-776., VII.; 1649/26/V. 69-500., VI/48-747.; 1651/27/II-V.; 1653/27/XIII-XIV.; 1653/28a/I-IV.; 1652/28a/VII-VIII.; 1655/28a/XVI., 28b I-IV.; 1656/29/V-VI.; 1657/29/X-XIII.; 1658/30/X-XII., XIV.; 1659/32/IV-V.; 1660/32/XIII-XIV., XVI., 33/I-IV.; 1661/33/XVI.; 1664/34/III.; 1665/34/XIV-XV. stb.

malmokból befolyt malomvámot, a felszerelések karbantartására, átépítésére fordított költségeket jegyezték fel a malombírák 1578 és 1660 között.³⁹ A számadásaink arról is tudósítanak, hogy honnan és mennyiért szerezték be a malmokhoz szükséges felszereléseket, így még a malomkövek beszerzési helyei is elő-előbukkannak. Megismerhetjük belőlük a malomvámából befolyó gabona mennyiségét és azt is, hogy mire használták fel azt.

A város ispotályához tartozó malmokról szóló elszámolások az ispotályszámadásokban keresendők, ezeknek szerves részeként. A város malmainak a számadásai 1660-ig tartanak, amikor a töröknek fizetendő sarc miatt a város válságba jutott. Ekkor az alparéti malmot az unitárius egyháznak adták zálogba, a másik malom is hasonló sorsra jutott. A kolozsvári unitárius egyház az átvételtől kezdve folyamatosan vezette az erről készült számvetéseket.⁴⁰ A számadások kezdetén meg is magyarázták, hogy az alparéti malom miért tartozik az unitárius egyház elszámolása alá.

Az egyháziak számadásai a 17. század közepéig a Szent Mihály-templom, a plébánia épülete, valamint az iskolaépületek karbantartási és építési munkálatairól számoltak be. Ekkor ezek az ingatlanok az unitárius egyház birtokában voltak. A bevételek között minden évben megtaláljuk a templom köré épített téglá-, kő- és faboltok bérleti díjait, valamint a harangozásból, esetleg a templomba temetkezésből befolyó összegeket is. E számvetések időről időre leltárba vették az egyház tulajdonában lévő kegytárgyakat, külön feltüntetve, hogy mi volt az egyház használatában zálogjogon, mi pedig saját tulajdonában.

Bethlen Gábor uralkodásáig nem került szóba, hogy melyik protestáns egyház számadásait tartalmazzák a kolozsvári egyháziak számadásai, ekkor azonban a református fejedelem támogatását érezve, a város református, azaz kálvinista hívei javasolták a Szent Mihály-templom körüli boltok bevételeinek a megosztását. Ekkor még a város lakóinak többsége unitárius volt ugyan, de folyamatosan nőtt a reformátusok aránya.⁴¹ E folyamat része volt az is, hogy az unitárius és a református egyház külön-külön saját számadást kezdett vezetni. A számadások egyik központi tételét a harangozási feljegyzések képezték. Kiolvasható belőlük a felekezeti hovatartozás, és itt örökítették meg az elhunytak nevét

³⁹ RNL KMI KVL Számadások, 1578/2/XV.; 1579–80/2XVII.; 1580/2/XX–XXI.; 1581/3/I–III.; 1583/3/XII.; 1584/3/XIII., XXI.; 1587/3/XXXIII.; 1589/4/VII.; 1590/4/XIII., XVIII.; 1591/5/V–VI.; 1592/5/XIV.; 1593/5/XIX.; 1594/6/II., VII.; 1596/6/XXII.; 1597/7/XI.; 1598/7/XVI.; 1599/7/XII.; 1600/9/VIII.; 1602/9/XXXI., XXXIII.; 1603/10/XV.; 1605/11/XI., XXII.; 1606/12a/X.; 1607/12a/XIII.; 1608/12a/XXI., XXIV.; 1609/12a/IV.; 1610/12a/VII.; 1612/13a/I.; 1613/13b/X.; 1615/13b/II.; 1616/14a/VII–VIII.; 1617/14a/XII., XXIV.; 1618/14b/XIV., XVI.; 1619/15b/IV–V., VII.; 1620/15a/XV.; 1621/15a/V–VI.; 1622/15b/XIV–XV.; 1623/16/X., XV.; 1624/16/XX.; 1625/16/XXXII–XXXIII.; 1626/17b/III–IV.; 1629/18a/V.; 1630/18a/VIII.; 1631/18b/V.; 1634/19/XIII. 873–904.; 1635/20/III/751–785.; 1634/35/20/III/861–884.; 1636/21a/II/653–670., 691–702.; 1637/21b/IVa/17–40.; 1638–39/21b/VI/245–280.; 1640/23/VIII/13–48.; 1642/23/XI/503–540.; 1643/23/IV/335–356.; 1646/24/XV/639–650.; 1647/25a/717–744.; 1648/25b/VI/827–858.; 1649/26/VI.; 1651/VII.; 1652/28a/V/1–34., 91/100.; 1653/27/IX.; 1654/27/XVIII.; 1653/28a/XI.; 1655/28b/V.; 1656/29/VIII. 5376.; 1657/29/XVII.; 1658/30/XIX–XX., XXVII.; 1659/32/VI–VII.; 1660/32/XVII.

⁴⁰ Kolozsvári belvárosi egyházközség levéltára. A kolozsvári Unitária Eklésia Alparéti és Szentpéter malomának számadásai (1660–1709).

⁴¹ Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházközség. In: uő: *Reformata Transylvania. Sipos Gábor tanulmányai az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, 2012. 29–42.

is, így e feljegyzések az e korban még hiányzó halotti anyakönyveket is helyettesítik.⁴² A református számadások 17. századi adatait Szász Anikó elemezte.⁴³ A napjainkig megmaradt, református egyházra vonatkozó számadások a református gyűjtőlevéltárban találhatóak, és – 1645-ben a harangozási jövedelmek lejegyzésével kezdődnek – többnyire folyamatosak.⁴⁴

A város számadásai között az egyháziak számadásai 1564-gyel kezdődnek és 1626-tal zárulnak, folytatásuk a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában található meg.⁴⁵ Az itt őrzött első kötet gerincén lévő felirat az 1627 és 1654 közötti számadásokat ígéri az olvasónak, de az első bejegyzés csak 1641-ből származik, ezt követően már rendszeresek a számadások, és a kolozsvári unitárius egyházra vonatkoznak.⁴⁶

Kolozsvár-ispotály története nem a számadásokkal kezdődött. Jóval korábban, már a 14. században működött a Szent Erzsébet-ispotály, majd a 15. század közepétől a Szentléleknek felajánlott intézmény, és valamikor a 15. század fordulójától a Szent Jób-ispotály, amelyről nagyjából egy emberöltőnyi időre vannak szórványos adataink. Számadások csupán a Szent Erzsébet- és Szentlélek-ispotály működéséről maradtak fent.⁴⁷

⁴² Lásd az Erdélyi Református Egyház Gyűjtőlevéltára Kolozsvár, Kolozsvári egyházközség levéltára Kötetek Számadáskönyvek, 1645–1950. I. C. 1–8.

⁴³ Szász Anikó: A kolozsvári református egyházközség világi tisztségviselői a 17. század második felébe. In: *[É]letünk mi sokáig két hazában*, 301–311.; Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség története a 17. század második felében*, 2011. [PhD-disszertáció] 108–244.

⁴⁴ Erdélyi Református Egyház Levéltára Kolozsvári egyházközség levéltára Kötetek Számadások, I. C. 1. (1648–1652) [Szegedi Gergely a lejegyzője]; I. C. 2. Regestrum (1653/1654), I. C. 3. (1655–); I. C. 4.; I. C. 5. (1669–1670); I. C. 6. (1690–1765); I. C. 7. (1682–168); I. C. 8. [Harangozási számadásokról] (1697–1704). Ezek a számadások harangozási mellett az egyházközség más bevételeinek, (birtokainak, dézsmáinak [bor, búza]), valamint a kiadásainak (építés, javítás, bontás, papok és iskolamesterek) összegeit tartalmazza.

⁴⁵ RNL KMI KVL Számadások, 1550 körül–1/I.; 1564–8/1/XI.; 1579/2/XIX.; 1580/2/XXIII.; 1581/3/IV.; 1582/3/VII.; 1583/3/IX.; 1584/3/XV.; 1585/3/XIX.; 1589/4/VIII–IX.; 1593/5/XIX.; 1596/7/II.; 1597/7/III.; 1598/7/XV.; 1599/8/XVI.; 1601/9/XV.; 1604/11/XIII.; 1605/11/XXI.; 1606/12a/VIII.; 1607/12a/XIII.; 1609/12b/IV.; 1610/12b/VII.; 1621/15b/IV.; 1622/15b/XVII.; 1623/16/VII.; 1624/16/XXI.; 1625/16/XXX.; 1626/17b/I.

⁴⁶ Az évente készített számadásokat a 18. században vagy azt követően kötötték össze, erre vonatkozik a kötésben felhasznált, 1788-as évszámot tartalmazó szöveg is. Az egybekötött papírra vetett éves számadások nagysága különböző. Az egyházközségi levéltárban három kötetbe (A, B, C) sorolják az egyháziak számadásait és a következő egységes címmel látták el: *A kolozsvári Unitária Eklézsia Egyházfainak Számadása a piaci nagytemplom körüli Boltok és harangozási jövedelmek A (1627–1654) B (1655–1676) C (1676–1709)*. Ezt a harmadik kötetet használta fel Herepei János: *A kolozsvári Unitária Eklézsia Egyházfainak Számadása a piaci nagytemplom körüli Boltok és harangozási jövedelmek*. In: uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak*. Kolozsvár, 2008. 100–114.

⁴⁷ RNL KMI KVL Számadások, Ispotály, 1586/3/XXVI.; 1587/3/XXXIV.; 1588/4/V.; 1589/4/XI.; 1591/5/XIX.; 1595/8/XIII.; 1597/7/VII.; 1598/8/III.; 1599/8/VIII.; 1600/9/XII–XIII.; 1601/9/XXVI.; 1602/10/II.; 1603/10/X.; 1603/11/V.; 1604/11/XVIIb.; 1606/12a/I., 12b/XII.; 1607–14b/I.; 1608–12a/XVII.; 1609/12b/III.; 1610/12b/V.; 1617/14b/XXI.; 1619/15a/I.; 1623/16/I., VI.; 1625–6/16/XXV.; 1626–17b/VII.; 1628/18a/I.; 1631–18b/X.; 1632–19/IX.; 1639/18a/VI.; 1642–23/XI.; 1643/24/IV.; 1646/24/XII.; 1647/25a/II.; 1648/25b/I.; 1649/26/III.; 1650/51/26/VI.; 1652/27/VIII.; 1653/27/X–XV.; 1654/27/XVII.; 1656/29/VIII.; 1660/32/XXXIV–XXXV.; 1661/33/XVII.; 1663/33/XXIX.; 1664/34/II.; 1665/34/IV.; 1666–67/34/XXVI–XXXVII., XXXIX.; 1668/34/XXIII., XXVII.; 1673/34/XXIX., XXXII.; 1675/35/I.; 1676/35/III.; 1677/35/IV.; 1678/35/V.; 1679/35/VII.; 1680/35/XII–XVI.; 1681/35/XVIII–XXI.; 1683/35/XXIII.; 1684/35/XXV–XXVII.; 1685/35/XXVIII–XXIX.; 1686/36/I.; 1689/36/IX.; 1690/36/V.; 1691/36/IX.; 1693–94/37/XIII–XIV.; 1694/38/VIII.; 1697/38/XVII.; 1698/39/I.; 1699/39/X. Kolozsvári Szent Mihály Plébánia Levéltárában található Szent Er-

Mint már szó esett róla, az ispotálymesterek instrukciót is kaptak, hogyan készítsék el számadásaikat.⁴⁸ Az utasítás a Szent Erzsébet-ispotály számadásainak tételeit két nagy csoportra, bevételekre és kiadásokra osztotta, s mindegyiket további fejezetekre tagolta. A fejezetek sorrendjét is elvárták az ispotálymesterektől, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az elkészült számadások nem követték mindenben az előírásokat. Az instrukció szerint a számadás első fejezetében a búzáról, a malom hasznáról, a mérái dézsmáról és ezeken belül az árpa-, zab-, alakor-, tönköly-, len-, kender-, kölesbevételekről kellett volna jelenteni, elszámolva a bevételezett köből gabonákat, de az eladott jószágokat is, valamint összesíteni kellett volna a fennmaradó javakat. A második fejezet a szőlők bevétele volt hivatott tartalmazni, itt kérte az instrukció a bevételezett, vederben kifejezett bor mennyiségét, az eladott és megmaradt szőlővel való elszámolást. A harmadik rész a juhokról, bárányokról, gyapjúról, sajtról, vajról, bőrről, túróról és a sós tejről adott számot. A negyedikben a sütőházról és a várbeli ház bevételeiről vártak elszámolást. Az ötödikben a szénáról, a hatodikban a sertésekről, a hetedikben a lovakról kellett feljegyzést készíteni. A nyolcadik fejezet vette számba a szegényeket és az ispotályba szegődötteket, a kilencedik, egyben utolsó fejezet ismét a juhok és az ünnő barmok számát kérte.

A költségek esetében már csak hét fejezetre tagolva kértek feljegyzéseket. Az elsőnek a szántás, malom, majorság költségeit, a másodiknak a szőlővel kapcsolatos kiadásokat (kádak, szőlőmunkák), a harmadiknak a juhokkal való gazdálkodást, a negyediknek a vámkenyerek sorsát, az ötödiknek a kaszálóra fordított kiadásokat, a hatodiknak a szegényeknek vásárolt húst, halat, olajat, a hetediknek a *diversát*, azaz a ház körüli kifizetéseket kellett tartalmaznia. Ki kell emelni, hogy az utasítás minden esetben a számadástól számadásig tartó időszakra várta a feljegyzéseket, a szegényeknek való élelmiszer-vásárlás esetén azonban hetes lebontásban kérte a kiadások feltüntetését.

Az ispotályok számvetései azt mutatják, hogy lejegyzőik csupán nagy vonalakban követték az instrukciókat.⁴⁹ Az év elején megpróbálták ugyan tételről tételre követni az előírást, később aztán már egyre lazábban tartották magukat hozzá.⁵⁰

Kolozsvár – akárcsak sok más város – földesura volt több *possessió*nak, számadást azonban nem készítettek mindegyikről. Felek falut annak idején a város védelme érdekében telepítették, és bár a város birtokában maradt, mégsem maradtak fent számadások az ottani gazdálkodásról, mivel a felekiek már a 16. században egy összegben megváltották a város iránti kötelezettségeket.

A kolozsvári városi jószág gazdálkodásának felügyeletét kisebb megszakítással a város vezetése által megválasztott két ispán látta el. A város statútumaival összhangban egyikük a magyarok, másikuk a szászok közül került ki.⁵¹ Olyan személyt választottak ebbe a tiszt-

zsébet-aggmenház levéltára, Fasc. A. 1689-es évi számadások; MNL OL R314, Városi iratok, számadástörvények, 1587-ből.

⁴⁸ RNL KMI KVL Prot. Diversa. III. 19. [Instrukció].

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ RNL KMI KVL Számadások, 1587/3/XXXIV.

⁵¹ 1578–1580 között a három falu felügyeletét Dávid kenéz kezébe adták. Nicolae Edroiu: Domeniul rural al oraşului Cluj pana în secolul al XVII-lea. In: *Istoria Clujului*. Ed. Ştefan Pascu. Cluj, 1974. 173–194.

ségbe, akinek a városban ingatlana volt, amivel felelhetett a város előtt. Az ispánok pénzbeli javadalmazást kaptak, kezdetben 25-25 forintot, majd a birtok növekedésével fizetségük 35-35 forintra emelkedett.⁵² A birtok igazgatását az udvarbírók, majorosok és a többi alkalmazott végezte. Az ispán gondoskodott a gazdálkodáshoz szükséges személyzet (kondás, juhász, ménes, kocsis, majoros) biztosításáról. A nagyobb munkák, javítások esetében a döntés a városi tanácsé volt, a kivitelezés feladata azonban már az ispánra hárult.

A számadások felső és alsó jószágról beszéltek. Különösen az asszonyfalvi – ezt hívták alsónak – jószág megszervezése jó időbe tellett. Az adományba kapott területek nem bizonyultak elegendőnek, ezért szereztek hozzájuk zálogos földeket és megpróbálták minél hatékonyabban megszervezni a gazdálkodást.⁵³ Ennek a törődésnek köszönhetően Felsőfűlében új udvarházat emeltek, ahonnan ezt a birtokrészt jobban lehetett felügyelni.⁵⁴ Az épületnek két szobája, kamrája, pitvara, konyhája, nyári tornáca volt, pincéjében akár 20 boroshordó is elférhetett. A melléképületek is jelentős beruházást igényeltek, ugyanis az új istálló mellett gabonaház épült, a szárnyasoknak pedig ólat készítettek. 1597-ben a birtoktest központjának valószínűleg Hagymást jelölték ki, mivel ide is egy udvarházat építettek a jobbágyokkal.⁵⁵ A 16. század végén Apahidán is feljegyeztek egy udvarházat, amely az itteni *allódiium* központja lehetett.⁵⁶ Ezekről az építkezésekről az időnként megjelenő rendhagyó feljegyzések tudósítanak.

Az alsó jószágon a gazdálkodás folyamatos volt a városi tulajdonba iktatásától kezdve egészen 1660-ig. Ekkor a birtok egyes részeit a töröknek fizetendő sarc előteremtése érdekében különböző helyeken zálogba bocsátották. Jelentős része a kolozsvári unitárius egyház kezelésébe került, amelyről 1666 és 1708 között folyamatos számadás készült.⁵⁷ A felső jószág a 16. század végén és a 17. század elején a Hagymás körüli és az apahidai jószágokat jelentette, majd fokozatosan Kóród is megjelent az iratokban, a többi jószágról azonban hallgatnak a számadások. Az ispánok által felügyelt uradalmi gazdaságokon kívül Kolozsvárnak még voltak a városban és közvetlen közelében kaszálói, szántóföldjei, szőlői is. Az ezeken folytatott gazdálkodásnak azonban szinte semmi nyoma nincs a számadásokban. Valószínűleg a városháza gazdálkodott velük, feljegyzések azonban nem maradtak fenn róluk.

A város uradalmáról az 1585 és 1660 közötti évekből maradt fenn többé-kevésbé folyamatos számadás.⁵⁸ Az udvarházak és melléképületek építése és karbantartása, de a

⁵² David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I–II. Buc, 1968. 708.; Uő: Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și în XVIII. In: *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. Cluj, 1961. 217–235.

⁵³ Prodan: *Iobăgia în Transilvania*, 697.

⁵⁴ RNL KMI KVL Számadások, 1588, 4, fasc. II.

⁵⁵ RNL KMI KVL Számadások, 1597, 8/IV.

⁵⁶ *Oklevéltár Kolozsvár története*, II. 178. Itt 1600-ban ugyan az apahidai birtokrész (Szamoson lévő malommal, házzal és nemesi kúriával) elcseréléséről van szó, mégis ha nem is folyamatosan ezek után is vannak adatok az apahidai jószágról, amelyet esetleg vagy nem cseréltek el vagy nem a teljes birtok cserélt gazdát.

⁵⁷ A kolozsvári belvárosi egyházközség levéltára. A kolozsvári Unitária Eklésia külső Jóságainak Gondviseléséről ispáni számadás (1666–1708).

⁵⁸ RNL KMI KVL Számadások, 1585/3/XVI.; 1586/3/XXVIII.; 1587/3/XXXII.; 1588/4/II., IV.; 1590/4/XVII.; 1591/5/IV.; 1592/5/XIII.; 1597/7/VII.; 1599/8/IX.; 1603/10/XV.; 1605/11/XI.; 1607/12b/XIII.; 1609/12b/

birtokperekre fordított összegek is helyet kaptak ezekben a számvetésekben. A 16. század végére a városi uradalom háromról hét falura, pontosabban hét faluban birtokolt részekre növekedett.

A *direktori*, ügyészi, közügyigazgatói feladatkört a százak tanácsának 1587. március 14-én született döntése írta le. Ekkor egy magyar és egy szász főurat azzal bízták meg, hogy a várost „személyibe oltalmazzák”, és a városra „magva szakadás” miatt szálló javakat a városévá tegyék.⁵⁹ Habár a *direktorok* feladatainak megfogalmazására csak 1587-ben került sor, már 1584-ből ismerünk egy városi polgárt, aki közügyigazgatóként tevékenykedett. A *direktori* számadások csak jóval 1587 után kezdődnek. Eleinte szórványosan maradt fenn egy-egy év számadása (1593,⁶⁰ 1603⁶¹), de 1608-tól már ezek is az állandó számadások sorát gazdagítják. A direktorok megválasztásáról már 1590-ből és 1592-ből is van adat, de a tevékenységükről szóló első említések korábbiak.⁶² Munkájukról Pakó László készített elemzést. Számvetéseikbe a perbehívások, a perek és az örökségi ügyek költségei kerültek be. Pakó tanulmányából azt is megtudjuk, hogy ez a városi hivatal az országos *fiskális direktor* tisztségéhez hasonlítható.⁶³ A városban lefolytatott örökösödési perek következtében a közösségre vagy intézményeire maradó javakat a *direktorok* az osztóbíráktól vették át és továbbították a címzett felé. A *direktorok* számadásai 1609 és 1660 között viszonylag rendszeresek, attól kezdve a zavaros idők következtében már ritkábban jelennek meg.⁶⁴

A 17. század elején újabb számadások jelennek meg több-kevesebb rendszerességgel, de még nem minden évben. Később aztán gyakoribbakká válnak, de nem ellenőrzik minden évben őket. A számvevők ezeket az elszámolásokat is megvizsgálták, és a város hatósága elé is vitték. Ezek a számadások vagy bizonyos tisztségekhez vagy egyes alkalmi feladatokhoz kötődtek. Az összesítő számadások arra intenek, hogy ezekből is jóval több készült, mint amennyit a levéltárak megőriztek számunkra.

IV.; 1610/12b/VII.; 1612/13a/I.; 1613/13b/XV.; 1615/13b/III.; 1616/14a/VI.; 1617/14b/XIV.; 1617/14a/XX.; 1618/14b/XIX.; 1619/15b/VI.; 1620/15a/XX.; 1621/15b/VII.; 1622/15b/XVI.; 1623/16/V.; 1625/16/XXXI.; 1626/17b/V.; 1629/18a/V.; 1630/18a/VIII.; 1631/18b/V.; 1634/19/XIII. 821–838.; 1635/20/III. 718–750.; 1636/21a/II. 625–652.; 1638–9/21b/VI. 228–245.; 1637/21b/IVa/1–16.; 1637/21b/IVb.; 1640/23/VIII. 1/12.; 1642/23/IX/483–502.; 1643/24/IV. 317–234.; 1645/24/XI.; 1646/24/XX. 611–638.; 1647/25a/I. 681–716.; 1648/25b/VI. 777–826.; 1649/26/VI.; 1651/27/II. 1–44.; 1652–53/27/IX.; 1656/29/III.; 1656/29/VII.; 1657/29/XVIII.; 1658/30/XVIII.; 1650/30/XXIX.; 1660/32/XVIII.

⁵⁹ Pakó László: A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában. *Erdeyi Múzeum* 74 (2012) 3. f. 91.

⁶⁰ RNL KMI KVL Számadások, 1593/5/XX.

⁶¹ RNL KMI KVL Számadások, 1603/10/XV.

⁶² Pakó: A városi közügyigazgatók, 88.

⁶³ Uo. 93.

⁶⁴ RNL KMI KVL Számadások, 1609/12b/IV.; 1610/12b/VII.; 1614/13a/XVIII.; 1615/13b/I.; 1617/14a/XIII.; 1618/14b/XVII.; 1619/15a/VIII.; 1620/15a/XIX.; 1621/15b/III.; 1622/15b/XIX.; 1623/16/XII.; 1624/16/XXVIb.; 1625/16/XXXIII.; 1626/17b/III.; 1629/18a/V.; 1631/18b/VIII.; 1632/19/X.; 1638–39/21b/VI. 281–308.; 1637/21b/IVa/41–48.; 1642/23/XI. 573–616.; 1643/24/IV. 357–370.; 1646/24/XV. 661–699.; 1647/25a/I. 745–758.; 1648/25b/VI/859–876.; 1651/27/VI. 45–52.; 1652/28a/V. 35–46.; 1654/28a/VI. 1–10.; 1656/29/VII.; 1658/30/XXVI.; 1659/32/VIII.; 1660/32/XIX.; 1665/34/XVII., XX.; 1674/34/L.; 1675/34/LII.; 1690/36/VII.

Közülük elsőként az erdőbírók számadásait kell említeni. Ilyeneket ismerünk az 1593., 1595., 1598., 1604., 1606., 1608. évekből, majd ezt követően időről időre újra felbukkantak.⁶⁵ Csak 1620-tól váltak rendszeressé az út, híd és pallók építésére vonatkozó feljegyzések,⁶⁶ amelyek eleinte szórványosak. A portörőről vagy puskapormalomról szóló elszámolások 1616-tól kezdődnek.⁶⁷ Mindegyik számadás a város által megbízott személy vagy személyek tevékenységét tükrözi. Az erdőbírók a város erdeinek kitermeléséről, a fa elosztásáról, eladásáról számolnak be. Időről időre a városbeli utak, hidak és átkelők karbantartási munkálatairól is döntött a tanács, ezek végrehajtására pedig polgárai közül bízott meg arra alkalmas személyeket. Az ilyen megbízásos munkák nyomán is készültek számvetések, amelyek nemcsak az erre a célra kapott összeg felhasználásáról beszélnek, hanem a munkára fordított időről és anyagokról is, néha pedig arról, hogy honnan szereztek be azokat. A portörők által vezetett feljegyzések a város védelmi készségéről nyújtanak információkat. Ezek más leltárakkal, valamint a város falai és bástyái építetők elszámolásaiával együtt mutatják be a város védelmére költött összegeket. Az építetők elszámolásai 1633-tól egyre gyakoribbá válnak (ez egyben az efféle munkák megszorodását is mutatja) a város falainak, bástyáinak, tornyainak építéséről, javításáról, erősítéséről. Újabb folyamatos számadások 1647-től kezdődően a postalovakkal kapcsolatos költségekről számolnak be.⁶⁸

Az állandóvá váló számadások sorát a cipósüttetők, cipólátok gazdagítják (1612-ből származik az első ilyen számadás, folyamatosan 1623-tól),⁶⁹ majd a serlátók (serkóstolók) elszámolásai is megjelennek, hivataluk 1621-től⁷⁰ állandósul. A cipósüttetők a város megbízásából és a város nevében süttetett vagy vásárolt kenyerekről számoltak el. Ők sütteték a város vendégei és a város számára a város tulajdonában lévő gabonából a különböző alkalmakra (fejedelem vagy családja látogatására, követek, országgyűlés, zsoldosok ellátására) szükséges kenyeret. A serlátók vagy kóstolók minden veder sörből egy-egy dénárt vettek a város számára.⁷¹ Ezek a számadások a későbbiekben is megmaradtak, de

⁶⁵ RNL KMI KVL Számadások, 1593/5/XIX.; 1595/6/XVIII.; 1598/7/XVII.; 1604/11/X.; 1606/12a/VII.; 1608/12a/XXI.; 1609/12b/IV.; 1612/13a/I.; 1623/16/II.; 1631/18b/V.; 1634/19/XIII/917-920.; 1636/21b/II. 727-746.

⁶⁶ RNL KMI KVL Számadások, 1609/12b/IV.; 1612/13a/I.; 1615/13b/II.; 1620/15a/XVII.; 1621/15b/VIII.; 1624/16/XXIII.; 1626/17b/VI.; 1629/18a/V.; 1631/18b/V.; 1636/21a/II. 751-758.; 1637/21b/IVa/65-78.; 1638-39/21b/281-308.; 1640/23/VIII.

⁶⁷ RNL KMI KVL Számadások, 1592/5/XIII.; 1612/12b/IX.; 1613/13a/VIII.; 1615/13b/I. 21-22.; 1616/14a/X.; 1617/14a/XnIII.; 1619/15a/IX.; 1620/15a/XVI.; 1621/15b/VII.; 1622/15b/XIX.; 1626/17b/VI.; 1629/18a/V.; 1634/19/XIII.; 1635/20/III.; 1636/21/III.; 1637/21b/IVa.; 1643/24/IV.; 1644/24/V.; 1648/25b/VIII.; 1649/26/VI.; 1651/27/VI.; 1652/28a/V.; 1653/27/XII.; 1654/28a/XVI.; 1655/28a/XV.; 1655/28b/VI.; 1657/29/XIX.; 1658/30/XXIII.; 1659/32/XIII.; 1660/32/XXIV.

⁶⁸ Uo. 1647/25a/803-806.

⁶⁹ Uo. 1612/13b/I.; 1621-23/16/XIII.; 1624/16/XXIII.; 1626/17b/VI.; 1638-39/21b/VI. 309-320.; 1643/24/III. 455-450.; 1647/25a/I. 767-794.; 1648/25b/VI. 895-918.; 1649/26/VI.; 1654/28a/XVI. 29-31.

⁷⁰ Uo. 1621/15b/VIII.; 1638/19/XIII. 905-930.; 1634-35/20/III. 841-860.; 1636/21a/II. 671-690.; 1637/21b/III. 57-64.; 1642/23/XI.; 1643/23/IV.; 1646/24/XV.; 1647/25a/I. 794-802.; 1648/25b/VI. 859-884.; 1649/26/VI.; 1651/27/II. 73-82.; 1652/28a/V. 73-82.; 1654/28a/XVI. 11-16.; 1659/32/X.; 1660/32/XXII.; 1672/34/XLVI-II.; 1673/34/LIII.; 1674/34/LIV.; 1676/36/II.; 1678/35/VI.; 1679/35/VIII.

⁷¹ RNL KMI KVL Parciális, 1633/22/I. 771.

időközben átalakultak; a termékek után fizetendő adót vették számba, és itt írták össze a silány minőségű termékekre kivetett bírságokat is.

Időszakos számadások

Az időszakos számadások közé olyan bevételek elszámolásait soroltam, amelyek csupán egy meghatározott ideig voltak a város birtokában.

Báthory Zsigmond több alkalommal is arra kényszerült, hogy kölcsönt vegyen fel Kolozsvártól, tartozását pedig úgy próbálta törleszteni, hogy 1598-ban zálogba adta a városnak Kolozs és Szék sóbányáinak bevételeit, valamint a városban felállított harmincad jövedelmét. A sógazdálkodásra vonatkozóan 1600–1617 között évente készítettek feljegyzéseket, és ezek szép számban fenn is maradtak.⁷² A begyűjtött harmincad sorsáról az 1602–1637 közötti időszakból olvashatunk.⁷³ Mindkét esetben tudjuk, hogy ezek a bevételek már korábban is a város kasszájába folytak, de részletes számadások csak ebből a néhány évtizedből maradtak fenn. E két bevételi forrásból származó jövedelmek a *parciális* és a részletes számadások összevetésével hosszú időn keresztül szinte folyamatosan rekonstruálhatók.

Kolozsváron nem csupán a város, hanem ispotályai is élvezhették a fejedelmi adományként kapott sóbevételeket. Az ispotály sójára sokkal hosszabb ideig lehetett számítani, mint a városéra.⁷⁴ Az adomány évente megszabott (ezer) sókocka jövedelméről rendelkezett, ezeket az ispotály vagy a város akkor és ott adhatta el, amikor akarta, és amikor szüksége úgy kívánta. Az ispotály sójövödelméről korábbi munkáimban már szóltam,⁷⁵ ezért most csak a város számára rendelt só számadáskönyveiről beszélek. A város a só – annak ellenére, hogy a rendelkezés a széki és kolozsi sóra vonatkozott – szinte a teljes időszakban, a kolozsi sóbányákból kapta, és kivételes alkalomnak számított, amikor Székerről érkezett. Kiss András szerint lehetséges, hogy nem is készült fejedelmi adománylevél a két sóbánya jövedelmének Kolozsvár számára történt adományozásáról.⁷⁶ A város sóval való gazdálkodásának számadásai a só vágatásával, szállításával és eladásával foglalkoznak.⁷⁷ A számvetések nem térnek ki a sótümbök nagyságára, az értékesítés módszereire

⁷² RNL KMI KVL Számadások, 1600/9/V. 9., IX–X., XV.; 1602/10/IV–V.; 1603/10/XV.; 1604/11/VI., XI–XII.; 1605/11/XVIII., XXII., 14b/I.; 1607–12a–XIII.; 1613/13a/X.; 1614/13a/XXI.; 1616/14a/XIa.

⁷³ Lásd Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 105–538.

⁷⁴ E bevételek összesítését maga a város végezte el. RNL KMI KVL Számadások, 1718/48/XIII.

⁷⁵ Rüszt-Fogarasi: A só, az ispotály és Bethlen, 229–241.; Uő: *Egy elfeledett intézmény*, 20.

⁷⁶ A bevétel háttéréről lásd: Kiss András: Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. In: *Szabolcs- Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyve*. Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2006. 329.

⁷⁷ RNL KMI KVL Számadások, 1599/8/XIV.; 1600/9/V.; 1600–02/9/IX–X., XIV.; 1602/10/IV–V.; 1603/10/XV.; 1604/11/VI., XI.; 1605/11/XVIII., XXII.; 1602/10/IV–V.; 1603/10/XV.; 1604/11/VI.; 1604/11/XII.; 1610/12b/VII.; 1611/12b/VIII.; 1612/13a/VI., XVI., XXII.; 1613/13a/X.; 1614/13a/XXI.; 1616/14a/I., XIa.; 1617/14a/XXII., XXV.; 1618/14b/I.; 1619/15a/III.; 1619/15b/XII.; 1622/15b/XVIII.; 1623/16/XI.; 1625–26/16/XXVII.; 1630/18b/IV.; 1630–33/19/I.; 1632/19/VII.; 1634/19/XI., 20/I–II.; 1635/20/V–VI.; 1637/20/I.

és helyszíneire. A kőso gyakori vámolt áruként szerepelt a kolozsvári harmincadjegyzékekben.⁷⁸

Szintén fejedelmi adományként kapta meg Kolozsvár a harmincadszedés jogát. Ez a külkereskedelmi értékvám – mint azt Kiss András megírta – a 16. század fordulóján került a város birtokába.⁷⁹ Az adománylevelet a későbbiekben többször is megerősítették, vagy új kiváltságlevelet bocsátottak ki, melyben a feltételeket módosították.⁸⁰ A kolozsvári harmincadjegyzékek hiteles képet nyújtanak a városon keresztülmenő, külföldre vitt vagy külföldről behozott árukról. A feljegyzések nemcsak a behozott és kivitt árukról szólnak, hanem a kereskedőket is megnevezik.⁸¹ A Kolozsvár város számadásai között fennmaradt harmincadjegyzékek jelentős részét Pap Ferenc adta ki, melyet Pakó László egészített ki a későbbiekben.⁸² A harmincadjegyzékeket Pap Ferenc több tanulmányában vizsgálta, legutolsó értekezése a só kolozsvári harmincadolásával foglalkozott.⁸³ A kolozsvári harmincadjegyzékek⁸⁴ az itt szedett külkereskedelmi vám naplói. A vámszedést maga a város szervezte meg, és a paritásos elvet tiszteletben tartva választott két – egy magyar, egy szász – személy gondjaira bízta. A beszedett harmincad jelentős része a fejedelem által felvett kölcsön fejében a várost illette.

A harmincadbevételekből a fejedelmi parancs, azaz *deputatio* szerint személyek és intézmények részesültek különböző összegekkel. A kolozsvári református egyház és iskola több alkalommal is támogató *deputatiót* kaptak a fejedelemtől. 1632-ben az Óvárban lévő kálvinistáknak 450 forintot juttattak ily módon.⁸⁵

Rendkívüli számadások

Kolozsvár történetének 1660 és 1713 közötti időszakát a korabeli feljegyzések alapján Kiss András a „romlott” Kolozsvár idejének nevezi.⁸⁶ Ezzel az időszakkal a kutatók csak az utóbbi időben kezdtek el behatóbban foglalkozni. Mihály Ágnes doktori disszertációjá-

⁷⁸ Pap: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, 615–616.

⁷⁹ Kiss: *Kolozsvár és a Báthoryak*, 330.

⁸⁰ Pap: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, 7–8.

⁸¹ Șarolta Solcan: *Negustoresele din Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Medievalia Transilvanica* (2001–2002) 35–54.

⁸² Pakó László: *Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből. Erdélyi Múzeum* 77 (2015) 1. f. 145–177.

⁸³ Pap Ferenc: *Kolozsváriak marhakereskedése. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 449–460.*; Pap Ferenc: *A só harmincadolása Kolozsváron (1599–1637). In: Tiszteletkőr*, 217–222.

⁸⁴ RNL KMI KVL Számadások, 1599/8/XIV.; 1602/9/XXXV.; 1603/10/XV.; 1610/12b/VII.; 1612/13a/VI.; 1613/13a/XVI.; 1614/13a/XXIII.; 1615/13b/IX.; 1616/14a/I.; 1617/14a/XXII.; 1618/14a/XXV.; 1624/15a/XII.; 1622/15b/XVIII.; 1623/16/XII.; 1625/16/XXVIIb.; 1630–31/18a/IV.; 1630–31/19/I.; 1632/19/VII–VIII.; 1634/19/X.; 1635/20/I–II.; 1636/20/V–VI.; 1637/21b/II. 747–750.

⁸⁵ RNL KMI KVL Parcialis, 1632. 705.; 1633. 743.; 1634. 849. Feldolgozását lásd Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházköztség harmincadvámából származó jövedelme a 17. században. Erdélyi Múzeum* 73 (2011) 3–4. f. 117–123.

⁸⁶ Kiss András: *Kincses Kolozsvártól – romlott Kolozsvárig. Korunk* 17 (2006) 10. sz. 2.

ban,⁸⁷ Flóra Ágnes a Kolozsvár 700 konferencián elhangzott előadásában⁸⁸ tárgyalta e korszak történetét.

E háborús fél évszázad alatt Kolozsvár vezetőjét nem a város választotta, hanem a város kinevezett főkapitányt kapott. Annak ellenére, hogy az 1666-os kiváltságlevél többször is kijelentette, hogy nem kívánják Kolozsvár kiváltságait elvenni, mégis fontos változások történtek a város életében.⁸⁹ A város polgárait minden városi iratban és a város polgárkönyvében is a város nemes polgárainak kezdték nevezni.⁹⁰ Régebben a város mindenáron a falain kívül próbálta tartani a nemeseket, és ezt több fejezetben ki is nyilvánította a „Succesoról való tractátusban”,⁹¹ ezután azonban a nemesek korlátozás nélkül telepedhettek le, vásárolhattak és örökölhettek ingatlant. Az 1666-os kiváltságlevél egyértelműen a nemesi birtokszerzésnek kedvezett, amikor kimondta, hogy a város ama szabadságainak megtartását biztosítja, amelyek nem ellenkeznek a nemesi kiváltságokkal. Ezután a városi közösség már csak a száz forint érték alatti ügyekben dönthetett. Minden fontosabb kérdésben a kinevezett vezetés, a főkapitány, a hadnagy, továbbá a vármegye hatósága lett az illetékes. A város közgyűléseinek száma csökkent, a tisztségviselőket nem évente választották meg.⁹² A paritás elvét ekkor is figyelembe vették, és többé-kevésbé ugyanazokkal a tisztségekkel találkozunk, amelyeket korábban megismerhettünk, elszámolásaik azonban nagyon esetlegesen maradtak fenn.

A rendkívüli helyzetek rendkívüli költségeket eredményeztek. Ilyen volt a sarc kifizetése a tizenöt éves háborúban, a törököknek és a tatároknak fizetendő adó 1668-ban,⁹³ vagy a fogságba esettek kiváltásáért 1658-ban gyűjtött összegek, amelyek szintén a békétlen idők hozadékai voltak.⁹⁴ A háborús idők nem csupán adózást és katonaillesztést követeltek meg, hanem a város számára szükséges élelem beszerzése is bizonytalanná vált. Ezekben a zavaros időkben a rendes adók mértéke megemelkedett, és gyakorivá vált a rendkívüli adók kirovása.

Ahogy változott a város helyzete, úgy változott az adózási rendszer is. A kocsmáltásra, a borra, sörre, húsról adót vetettek ki, meghatározott mennyiségű búzát és zabot pedig természetben kellett beszolgáltatni. 1692-ben, 1693-ban és 1694-ben hat alkalommal is sor került ilyen gabonabeszolgáltatásokra.⁹⁵ Ezeknek az adóknak a jó része, különösképpen pedig az új adószedési módszerek, tartósan bizonyultak, és akkor is megmaradtak, amikor Kolozsvár visszanyerte szabad királyi városi címét. Ezekben az években a számadások megváltoztak, a város legfontosabb feladata az lett, hogy az új kihívásokra

⁸⁷ Mihály Ágnes: *Statutul oraşului Cluj între anii 1660-1713*. 2015. [PhD-disszertáció] 60–187.

⁸⁸ Flóra Ágnes: *1709 - egy kiváltságlevél története* című előadás. Kolozsvár 700. Nemzetközi konferencia. Kolozsvár, 2016. november 11.

⁸⁹ *Oklevéltár Kolozsvár története*, II. 394–397.

⁹⁰ RNL KMI KVL *Liber civitatis*, (1676–1760) Diverse, IV/1–2.

⁹¹ *Oklevéltár Kolozsvár története*, II. 184–198.

⁹² Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Különleges gyűjtemények, Kéziratok, Közgyűlési protokollumok (1666–1696), MSS 990.

⁹³ RNL KMI KVL Számadások, 1668, 34/XXIV.

⁹⁴ RNL KMI KVL Számadások, 1658, 29/IX, 75–100.

⁹⁵ RNL KMI KVL Számadások, 1692/36/XV.; 1693/37/III–VI., XII., XVII–XVIII. stb.

választ adjon, megszervezze a soron kívüli beszolgáltatásokat, az adók begyűjtését, és új adózási mechanizmusokat dolgozzon ki. A hagyományos pénzügyi tevékenységek visszaszorultak, a velük kapcsolatos elszámolásokra már kevesebb figyelem jutott.

Egyedi számadások

Számadás készült olyankor is, amikor a város egy-egy új közcélú intézményt létesített, például a temető felállításakor 1585-ben,⁹⁶ a városi istálló megépítésekor 1597-ben,⁹⁷ a városi fogház 1590-es,⁹⁸ a közfürdő 1613-as építésekor.⁹⁹ 1590-ben egy olyan számvetés készült, amelyben a külföldön tanuló ifjakra és az idegen professzorokra költött összegeket számolták el.¹⁰⁰

Nem minden bevételről készültek azonban rendszeres számadások, és nem minden tisztségviselő volt számadásra kötelezve. A város 1603-ban egy örökösödési szabályzatot fogadott el, melyben a polgárok vagyonának felosztását a város által megbízott osztóbírákra ruházták.¹⁰¹ Ők a munkájuk eredményét osztálylevelekbe foglalták. Az osztálylevelek csak nagyon ritkán tartalmaztak olyan tételeket, amelyek a városnak juttatandó vagyonról szóltak. Ezek az ügyek a városi igazságszolgáltatáshoz tartoztak, ezért azokban a ritka esetekben, amikor egy hagyatékból a városnak is jutott valami, akkor ezt a *direktor*oknak adták át és a város felé ők számoltak el vele.

Volt olyan kolozsvári tisztség is, amely természeténél fogva a pénzügyi forgalomhoz kötődött ugyan, mégsem maradt fenn róla 16–17. századból számadás. A vásárbírókról van szó, akiknek a tevékenységéről már az 1537-es statútumban szó esik, sőt számos alkalommal, így 1617-ben is, cselekvés közben említik őket, mégis hiányoznak számadásaik. A vásárbírák beleszóltak a mészárosok munkájába is, tevékenységük így elég összetett munkakörnek látszik, de jelenlegi ismereteink nem elegendőek arra, hogy meg tudjuk válaszolni a velük kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

*

A számadások a városi gazdálkodás pénzügyi tükörképei; az összesített és a részletes számadások együttese magát a várost mutatja meg a kutató számára. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a kolozsvári számadások egy jól működő rendszert alkottak. A számvevői intézmény megjelenésétől kezdve számolhatunk az ellenőrzött könyvelés kolozsvári bevezetésével. A folyamatos és állandó számadások növekedésében és differenciálódásában a városi gazdálkodás fejlődési tendenciáit láthatjuk.

⁹⁶ RNL KMI KVL Számadások, 3/XVII.

⁹⁷ Uo. 7/V.

⁹⁸ Uo. 4/XII.

⁹⁹ Uo. 13a/XV.

¹⁰⁰ Uo. 4/X.

¹⁰¹ *Corpus Statutorum*, 250–258.

EGY BETEGSÉG HÉTKÖZNAPJAI

Wesselényi Miklós szembaja és vaksága naplóbejegyzései tükrében

PRISZLINGER ZOLTÁN

.....
The present study focuses on the eye disease of Miklós Wesselényi. The first part summarizes the different conceptions about the cause of the eye problem from the mythological narratives to the scientific theories. The course of the disease, the characteristics of the eye problem, the rhythmic of the better and worse periods also can be microscopically analysed in the mostly unpublished diary of the Baron. Wesselényi's letters shows us how he tried to organize a new kind of life after the total loss of sight.
Keywords: Wesselényi Miklós, Eye Disease, Blindness, Microhistory, Medical History, Diary
.....

A Wesselényi-szakirodalom visszatérően küzd azzal a nehézséggel, hogy a kollektív emlékezetben a Wesselényi Miklós alakja köré fonódó mitikus-romantikus kép elfedi a helyzetelemző reformert, a mozgalmatszervező politikust, a társadalmi és szellemi értelemben is nyitott mágnást, azaz a különleges életsorsú és tehetségű embert.¹ A rögzült klisék: „az árvízi hajós, a lovasbravúrok hőse, a mártír” – ahogy azt Trócsányi Zsolt, a báró szakértő monográfiája írja – „felemás elfelejtettséghez” vezetett. A közismert toposzok élénken élnek a köztudatban, de a szakmailag megalapozott Wesselényi-kép még nem árnyalta és nem árnyalhatta a vele kapcsolatos tudást. Trócsányi Zsolt 1965-ben keletkezett nagy-monográfiája éppen az egyik döntő lépés volt abban a tekintetben, hogy ez az egyoldalúság megváltozzon.² Bár azóta öröndetesen megnőtt a Wesselényiről szóló szakszerű írások száma, és a reformkor általános irodalma is egyre világosabban kijelölte helyét a kor történetében, mégis máig Trócsányié az egyetlen nagyszabású modern összefoglaló munka a reformkor egyik legfontosabb politikusról. Az újabb írásoknak is – joggal – abból a helyzetből kellett kiindulniuk, amiből Trócsányi tette: a Wesselényi-szobor erős jelenlétéből, de az árnyalt Wesselényi-tudás hiányából a történeti képünkben.

Fónagy Zoltán szerint is többnyire „anekdotaszerű töredékek élnek a köztudatban” Wesselényiről,³ Dénes Iván Zoltán „pár romantikus póz”-ról és az apjára ragasztott „zsibói bölény” címke hatásáról beszél, s kiemeli, hogy Wesselényi a felfogás alapján inkább testi, mint szellemi képességeivel tűnt ki kortársai közül.⁴ Dávid Gábor Csaba szerint

Priszlinger Zoltán, Debreceni Egyetem Multidiszciplináris Bölcsészettudományok doktori iskola, Szabó Magda Magyar-Angol Kéttannyelvű Általános Iskola, történelemtanár.

¹ Ezen „kesereg” már 1905-ben a Wesselényiről kétkötetes monográfiát megjelentető Kardos Samu is. Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. I-II. Bp., 1905. I. 6.

² Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1965. 5–6.

³ Fónagy Zoltán: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1998. 9.

⁴ Dénes Iván Zoltán: *Előszó a magyar liberalizmus egyik alapművének új kiadásához*. In: *Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Bp., 1992. (Reprint) 6.

is csak a „művelt közvélemény” kis része tud többet az „árvízi hajós” politikai szerepéről.⁵ Kárpáti Attila István tudatosan igyekszik a romantikus anekdoták „mögé nézni” és a mítoszok keletkezésének utánajárni.⁶ A közvéleményben élő Wesselényi-kép tehát párszematikus, olykor mitologikus elem köré épül.⁷

Trócsányi monográfiája érdekes példát hoz arra, hogy melyik kérdésben ragadható meg leginkább a bizonytalanság: „még a róla szóló tudományos munkák egy része is némi zavarban van azt illetően, hogy miért, mikor és hol börtönözték be, s a börtönben érte-e el a vakság vagy sem.”⁸ Jelen tanulmány ezzel a kérdéssel, a Wesselényi-kép egyik sajátos elemével, szembajával és vakságával foglalkozik, és követi Trócsányi Zsolt iránymutatását, amelyet saját maga számára is kijelölt: „A feleletet csak a kutatás adhatja meg.”⁹ Vizsgálatunk újdonsága az, hogy a báró szembetegségével foglalkozó orvostörténeti szakirodalom alig hivatkozott Wesselényi Miklós naplójára, holott, mint kutatásaimból kiderül, ez a báró szembetegségének az elsődleges forrása. Jelen vizsgálatot – Wesselényi naplójának szembajára vonatkozó bejegyzéseinek felhasználásával – a hiánypótlás szándéka is eredményezte, mert a „vakság” a báró életének egyik legismertebb mozzanata és a szakirodalom által is az egyik leginkább feldolgozott része.¹⁰

Munkánk része egy nagyobb kutatásnak, amely Wesselényi Miklós naplójának életmód-, mentalitás- és társadalomtörténeti feldolgozását kívánja elvégezni. Wesselényi ismert napló- és levélíró, azonban naplója nehezen hozzáférhető, rendezetlen, hatalmas anyagot jelent és csak rövidebb időszakait publikálták.¹¹ Politikatörténeti szempontból

⁵ Dávid Gábor Csaba: Wesselényi Miklós vallásossága. In: uő: „Célunk tökéletesedésünk”. *A nemzetnevelő Wesselényi Miklós*. Bp., 2013. 112.

⁶ Kárpáti Attila István: Ember az anekdoták mögött. „Hóstittek” és gyászunk Wesselényi Miklós gyermek- és ifjúkorában. *Kút* (2014) 19–36.; Uő: Wesselényi Miklós és az árvízi hajós. *FONS XXII.* (2015) 343–361.

⁷ Ennek okaira is kitérnek a szerzők: Trócsányi és Fónagy is kiemelik, hogy mind Wesselényinek, mind kortársainak élete és politikai pályája a történelmi emlékezet sajátos logikája miatt akaratlanul is a báró politikai szerepének háttérbe szorítását eredményezte. A történettudomány sokáig nem ismerte fel Wesselényi szerepét a reformkori politikai életben, és csak erősítette az „árvízi hajós” címkével ellátott romantikus hős leegyszerűsítő képét. Kemény Zsigmond esszéje, majd az ennek szemléletét átvevő Székfi Gyula Wesselényit Széchenyihez képest csak mellékfiguraként kezelte. A változást a történettudomány Wesselényi-szemléletében Kosáry Domokos, Hajnal István, és Barta István művei indították el és Trócsányi Zsolt monográfiája fogalmazza újra Wesselényi szerepét. Trócsányi: *Wesselényi*, 552–556.; Fónagy: *Wesselényi*, 20–21.; Dénes: *Előszó*, 6–8.

⁸ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1965. 6.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 5–6.

¹¹ A naplónak három kisebb részletét adták ki: az 1821–1822-es Széchenyivel tett nyugat-európai utazásról egy részletesebb, 1925-ös kiadás lásd Wesselényi Miklós: *Wesselényi Miklós útinaplója 1821–1822*. Cluj, 1925. és *Feleselő naplók: egy barátság kezdetei*. Szerk. Maller Sándor. Bp., 1986. Rubinyi Mózes forrásközlése az 1838-as pesti árvíz pár napjára vonatkozó Wesselényi-naplóbejegyzéseket publikálta, lásd *Báró Wesselényi Miklós. „Az árvízi hajós” naplója*. S.a.r., kiad. és bevezetőt írta Rubinyi Mózes. Bp., 1927., míg Kardos Samu 1905–1906-ban a Debrecenben megjelenő *Régi Okiratok és Levelek Tára* című folyóiratban közölte az 1826. január és 1828. december közti naplóbejegyzéseket, lásd Kardos Samu: Wesselényi Miklós ifjúkori naplói. *Régi Okiratok és Levelek Tára* (1905) 1. sz. 56–59., 2. sz. 70–73., 3. sz. 73–77.; (1906) 1. sz. 53–56., 2. sz. 76–79., 3. sz. 74–78., 4. sz. 67–69., 5–6. sz. 69–73., 7–8. sz. 89–92. A napló állapotáról Takács Péter tartott előadást a Szabolcs-Szatmár-Beregi Nemzetközi Levéltári Napokon, aminek anyaga írásban is megjelent. Takács Péter: Wesselényi

fontos részeinek feldolgozása már megtörtént, azonban – különösen a napló regiszterjellege miatt – a báró mindennapjait, napirendjét, életmódját és a naplóvezetés alapján kirajzolódó személyiségjegyeit középpontba állító vizsgálat releváns kérdéseket vehet fel. A forrás alkalmas a báró életének kereteihez (ezen az időt és helyet, környezetét és a környezetében élő személyeket egyaránt értve), a saját testéhez (az egészségéhez, betegségeihez, testmozgáshoz és szexualitáshoz), a munkához és szórakozáshoz, valláshoz, anyagi javakhoz fűződő viszonyának vizsgálatára.

Jelen tanulmány írója nem orvostörténészként közelít a témához, hanem a – fent felsorolt tárgykörokhöz hasonlóan – társadalomtörténeti kutatása részeként kívánja feldolgozni a napló témához kapcsolódó bejegyzéseit.

Munkánk első részében bemutatjuk a báró szembajának okaival kapcsolatos eddigi, elsősorban orvostörténeti szaklapokban megjelent elméleteket. Ezek a kutatások nem használták a naplót; forrásként elsősorban levelekre, orvosi dokumentumokra és feljegyzésekre támaszkodtak. Munkánk középpontjában a napló nagyon bőséges anyagot jelentő, a szembajra és a vakságra vonatkozó bejegyzéseinek vizsgálata áll, melyek feldolgozásakor a teljességre törekedtünk: a szembaj naplóbeli 1829-es megjelenésétől annak 1843. augusztusi lezárásáig az összes, témánkhoz kapcsolódó – közel 600 – bejegyzést vizsgáltuk. Wesselényi Miklós szigorú rendszerességgel jegyezte fel állapotának sok jellemzőjét, aminek következtében a napló olyan „adattárat” alkot, ami lehetőséget ad számunkra a betegség története és a báró által alkotott narratívája mellett bizonyos mennyiségi adatokra való rákérdezésre, melyek a szembaj Wesselényi életében elfoglalt helyéről, a betegség tüneteinek rendszerességéről, az állapot változásának hullámvázáról is beszámolnak. Emellett a napló bejegyzéseiből képet kaphatunk a korabeli orvostudományi irányzatokról, ezek gyógy módjairól, beteg és orvos kapcsolatáról, továbbá egy korabeli gyógyintézet mindennapjairól is. Reményeink szerint munkánk segítséget nyújt olyan orvosszakmai kérdések megválaszolásához, melyek az új forrásbázis és az eddigi elméletek összevetése során merülnek fel.

A börtönteóriától a szifiliszig – a szembaj kialakulásával kapcsolatos elméletek

Wesselényi Miklósról a történeti emlékezet elsősorban pár történetet és hívószót őrzött meg. Ezek közül az egyik elem a báró megvakulása, amit – annak ellenére, hogy csak két hónapot töltött fogságban – a börtönbüntetés egyenes következményeként leíró mítosz-ként is ismerünk. A börtönteória két eleme, a fogság és a vakság olyan könnyen megjegyezhető, látványos történetei a báró életének, melyek könnyen beilleszthetők ismert magyar történeti narratívákba is: a börtönbüntetés bekerülhet a Habsburgok által üldözött magyar politikusok elbeszélésebe, a vakság pedig a vátesz, a saját koránál tovább látó ál-

Miklós szétzilált naplója. In: *A MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai I. Évkönyvek 20.* Szerk. Galambos Sándor – Kujbuszné Mecseki Éva. Nyíregyháza, 2014. 13–24.

lamférfi képévé erősödhet.¹² A történet két eleme logikusan kapcsolódhat össze, mert időben a fogság csak röviddel előzte meg a báró megvakulását, és a két tényező között ésszerűen lehet ok-okozati kapcsolatot feltételezni.

A történettudomány sokáig kerülte a határozott állásfoglalást a szembetegség kialakulásának kérdésében. Az 1905-ben kiadott, több mint ezer oldalas, Kardos Samu által írt kétkötetes Wesselényi-monográfia érezhetően bizonytalan, bátortalan és ennek hatására következetlen a báró szembajának kiváltó okával foglalkozó szövegrészekben. A könyv egyes állításai a közvéleményben élő mitologikus képeket látszanak erősíteni: „Ez volt ama híres beszéd, mely miatt Wesselényi hűtlenségi perbe fogatott, mely miatt annyi zaklatást, üldözést szenvedett, mely miatt előbb szabadságát, majd szeme világát veszítette el.”¹³ Ugyanakkor más helyeken Kardos igyekszik árnyalni a képet,¹⁴ és hangsúlyozza, hogy a fogság valójában rövid ideig tartott, így nem tekinthető a vakság egyedüli okának, inkább elindítója vagy felgyorsítója volt egy folyamatnak.¹⁵ Kardos mondatain érződik, hogy az általa hősként tisztelt Wesselényi életét az erősen beágyazott mítoszokkal együtt szeretné bemutatni, de ezen igény és a történeti kutatás során megismert tények között feszültség van. A börtönteória ezután sem kopott ki a tudományos szövegekből, még három évtizeddel később is bekerült „a börtönben súlyos szembajt szerzett” mondat Wesselényiről az Új Lexikon VIII. kötetének kiadásába.¹⁶

A börtönteória erősségét jelzi, hogy a Wesselényi szembajának témájához hozzászóló orvostörténészek közül többen is ehhez viszonyítva határozták meg saját elméleteiket. Magyary-Kossa Gyula volt az első, aki tudományos publikációt szentelt a báró szembetegségének, amiben a következőket írta: „Alig hiszem, hogy rövid ideig tartó budai fogsága okozta volna, mint ahogy némelyek mondják.”¹⁷ Az, hogy a közvélekedés milyen erős lehetett Wesselényi szembajának okát illetően, mutatja, hogy a tanulmányában az akkor már kiadott Wesselényi-levelezésből pontos lábjegyzetekkel idéző Magyary-Kossa milyen óvatosan közelített („alig hiszem”; „ahogy némelyek mondják”) Wesselényi megvakulásának témájához. Dr. Bíró Imre orvostörténész pedig azzal kezdte előadását az 1971. március 25-én Wesselényi Miklós megvakulásáról rendezett konferencián, hogy ő a báró megvakulásának okáról már középiskolás korában hallotta a börtönelméletet.¹⁸

¹² A vakság és a látónoki képességek összekapcsolódása az ókori görög világ óta ismert toposz. Wesselényi kapcsán is sokaknak „eszébe jutott” eljátszani ezzel a formulával: Széchenyi naplójában, Ady egy cikkében, Magyary-Kossa Gyula tanulmányában, míg Lukácsy Sándor és Benedek István műveik címében utalnak rá. Lásd Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp., 2002. 784., 1838. december 4.; Ady Endre: Wesselényi. *Nagyváradai Napló*, 1902. szeptember 17. In: *Ady Endre összes prózai művei I–XI*. Főszerk. Földessy Gyula – Király István. Bp., 1955–1982. III. 141–143.; Magyary-Kossa Gyula: Wesselényi Miklós megvakulása. In: uő: *Magyar orvosi emlékek*. I–IV. Bp., 1929. II. 134–135.; Lukácsy Sándor: A világtalan látnok – Wesselényi. *Világosság* 7 (1996) 8–9. sz. 89–98.; Benedek István: Wesselényi, a vak látnok. In: uő: *Szirt a habok közt*. Bp., 1984. 356–362.

¹³ Kardos: *Báró Wesselényi*, I. 410.

¹⁴ Uo. I. 497–498.

¹⁵ Uo. II. 135.

¹⁶ Idézi Bíró Imre: Wesselényi Miklós szembaja és megvakulása. *Orvostörténeti Közlemények* 77 (1976) 57.

¹⁷ Magyary-Kossa: Wesselényi, 136.

¹⁸ Bíró: Wesselényi, 57.

Börtönben való megvakulásának mítosza máig erősen él a köztudatban.¹⁹ Sőt, a mára tudományos kérdésekben a széles közönség számára elsődleges és leggyorsabb információforrássá váló Wikipédia online lexikonban is a következő szövegrészt olvashatjuk a Wesselényi Miklósról szóló szócikkben: „személyes sorsa (bebörtönzése és a börtönben való megvakulása) emberileg is felkeltette az utókor rokonszenvét.”²⁰ Ezek után nem meglepő, hogy a világhálón más, nem tudományos igényű és célú szövegekben is előfordul Wesselényi megvakulásának okát a börtönre visszavezető utalás. „Kossuth az egyetlen, aki nem törik meg a börtönben: Wesselényi megvakul, Lovassi László, az országgyűlési ifjak vezetője megőrül [sic!]²¹ – olvasható egy érettségi tételeket kidolgozó oldalon, ahol Wesselényi megvakulása a közvéleményben szintén erősen él – részben mitologikus – másik két reformkori börtöntörténettel szerepel együtt. Kossuth, akit négy év szabadságvesztésre ítélték, 1837 májusától 1840 májusáig ült börtönben. A tíz évre ítélt Lovassy László 1836 tavaszától négy évig volt fogságban, a három évre ítélt Wesselényi pedig szűk két hónapot töltött le a budai várban. A három történet már a korban összekapcsolódott a kormányzati terror leglátványosabb elemeiként. Velkey Ferenc mutatta ki, hogy Széchenyi „fejében” és naplójában is több alkalommal együtt szerepelnek és közös narratívába rendeződnek a bebörtönzések.²² A történeti tudatba mélyen bevésődött mindhárom esetben megfigyelhető a maguk a szereplők és környezetük által teremtett mítoszok kialakításának és már létező toposzok beemelése kísérlete. Kossuth börtöntörténetének alapmotívuma, hogy a fogságban Shakespeare-t olvasva tanult meg angolul. Frank Tibor mutatja be, hogy Kossuth már bebörtönzése előtt elkezdett foglalkozni az angol nyelvvel, s hogy amerikai tartózkodása idején hogyan szervezte „magánmítosszá” a bebörtönzésének és a szabadság jelképévé váló angoltanulásnak a történetét.²³ Levelei alapján Lovassy Lászlót „erősen hullámzó kedélyű, borongásra alkalmas fiatalembernek” mutatja be Kövér György. Lovassy magas vérnyomása és letartóztatása előtt kialakult maláriás betegsége hozzájárulhatott elmebajának kialakulásához. Kövér Lovassy börtönbüntetésének elején írt szövegeiben már megtalálja a későbbi toposzok előképeit.²⁴ A három narratíva kialakulását segíthette az is, hogy a történeti emlékezetben a ténylegesen börtönben eltöltött idő mellett/helyett az ítéletek éveinek száma is megmaradhatott, melyek – főleg a

¹⁹ Sziij Ferenc 2017-ben megjelent regényének félművelt elbeszélője is utal a börtönteóriára: „...a maradék életemet börtönben kell töltenem szigorított magánzárkában, nehéz vasban, és esetleg meg is vakulok, mint Wesselényi, akit aztán hiába szabadítottak ki Táncsics mellett a márciusi ifjak, utána már nem az volt, aki volt, hanem egy megrokkant ember, egy magatehetetlen roncs, és aztán hamarosan meg is halt...” Sziij Ferenc: *Nővényolimpia*. Bp., 2017. 246.

²⁰ http://hu.wikipedia.org/wiki/Wesselényi_Miklós (legutóbbi megtekintés: 2014. november 16.).

²¹ <http://erettsegizz.com/tortenelem/szechenyi-istvan-es-kossuth-lajos-tevekenysege/> (legutóbbi megtekintés: 2014. december 30.).

²² Velkey Ferenc: „Golyóbis vagy kard” – Széchenyi és Wesselényi feleselő szövegei barátságuk egyik mélypontján. In: *„Nincs egy igaz barátom se!” Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez*. Szerk. uő. Debrecen, 2012. (Speculum Historiae Debreceniense 10) 92–93.

²³ Frank Tibor: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: *Kossuth Lajos, a „magyarok Mózes*”. Szerk. Hermann Róbert. Bp., 2006. 178–179., 186.

²⁴ Kövér György: Hős – zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása. In: uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Bp., 2014. 226.

fogságban csak két hónapot eltöltő Wesselényi esetében – életszerűbb magyarázatot adhattak a börtönbüntetés vélt következményeinek kialakulásában.²⁵

Wesselényi megvakulásának okával az orvostörténeti szakirodalom behatóan foglalkozott.²⁶ Az első, már fent idézett cikket Magyary-Kossa Gyula írta 1926-ban. Érdekes, hogy ebben az írásában nem foglalkozott azzal, az orvosi szempontból pedig izgalmas és fontos kérdéssel, hogy mi okozta a báró szembaját, csak a három év múlva, változtatás nélkül közölt, de egy oldallal kiegészített tanulmányban keresett választ erre, mely Grósz Emil szemész- és Sarbó Artúr ideggyógyász-professzorok elemzését tartalmazta.²⁷ Ők a szembaj eredetének két lehetséges okát vizsgálták: az egyik a *glaucoma simplex* (nyitott zugú zöldhályog),²⁸ ami mellett a szem lassú, ugyanakkor fájdalommentes romlása szól. A másik lehetőség az *antrophia nervi optici simplex* (látóideg-sorvadás),²⁹ aminek kialakulását több okra is vissza lehet vezetni: okozhatja zöldhályog, tumor, illetve lehet *tabes dorsalis* (gerincvelő-sorvadás)³⁰ következménye is. Utóbbi lehetőséget erősíti – Grósz és Sarbó szerint is – Wesselényi végtagfájdalmakra való panaszkodása. A *tabes dorsalis* okozhatja szifilisz, Magyary-Kossa pedig naplójegyzetekkel igyekezett bizonyítani, hogy Wesselényi ezt a betegséget 21 éves korában elkapta és rendszeresen kezelték is vele.³¹

Újabb „hozzászólás” Wesselényi megvakulásának kérdéséhez 1960-ban jelent meg Trócsányi Zsolt ekkor készülő Wesselényi-monográfiájából publikálta a báró 1839-es fogságáról szóló részt, melyben részletesen ismertette az 1839. február 2-án, Wesselényi egészségi állapotát vizsgáló orvosi konzílium eredményeit. Trócsányi közlése szerint „a legsúlyosabb szemének állapota (bal szemén teljesen kifejezett szürkehályog, jobb szemén kezdődő – valójában *lueses* – idegsorvadásról van szó)”.³² A forrás nagyon egyértelműnek tűnik a vakság okának megnevezésében, de Dr. Bíró Imre orvostörténész pár évvel később írt ta-

²⁵ Kardos Samu 1905-ös nagy monográfiájában panaszodik arra, hogy még a szakmabeliek sincsenek tisztában azzal, hogy milyen hosszan (röviden) volt fogságban Wesselényi: „Valamennyi történetírónk téved tehát abban, hogy Wesselényi közel egy évet töltött a börtönben; fogsága alig tartott 10 hétig, mert 1839. május 20-ról már levelet írt Graefenbergből Jósikának.” Kardos: *Báró Wesselényi*, II. 32.

²⁶ Az alábbiakban bemutatott orvosszakmai „hozzászólások” mellett a történettudomány felől Velkey Ferenc közelített Wesselényi szembajának témájához. Ő Széchenyi és Kossuth első találkozásának kérdését vizsgálva, az 1836-os esztendőre utaló, Kossuth által 1885-ben írt visszaemlékezésben Wesselényire használt Sámson metafora kapcsán tette fel a kérdést, hogy az eredeti beszélgetésben szerepelhetett-e a vakságra utaló motívum. Velkey Ferenc szíves közlése.

²⁷ Magyary-Kossa Gyula: Wesselényi Miklós megvakulása. *Orvosi Hetilap* 70 (1926) 879–882. Vö. Magyary-Kossa Gyula: Wesselényi, 134–141.

²⁸ http://www.webbeteg.hu/cikkek/szem_betegsegei/421/a-zoldhalyog-nem-jelent-vaksagot. (H47.2 – legutóbbi megtekintés: 2015. január 11.).

²⁹ http://hu.wikipedia.org/wiki/BNO-10-07-_A_szem_és_függelékeinek_betegsegei (legutóbbi megtekintés: 2015. január 11.).

³⁰ http://www.kislexikon.hu/tabs_dorsalis.html (legutóbbi megtekintés: 2015. január 11.).

³¹ A Magyary-Kossa Gyula által közölt, naplórészletnek nevezett szövegek nem találhatók meg az általunk ismert, levéltárban őrzött Wesselényi-naplóban. A szövegek jellege, szóhasználata Wesselényi naplójára jellemző és pár, a levéltári naplóval közös tartalmi elem alapján is valószínűsíthetjük, hogy a szöveg a bárótól származik. Kérdés, hogy a szöveg párhuzamosan vezetett napló, naplójegyzet, vagy kizárólag az egészség-betegség témakörben vezetett külön füzet.

³² Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós fogsága. Részlet egy készülő Wesselényi-életrajzból. I. rész. *Századok* 94 (1960) 799.

nulmányában mégis az orvosi kérdésekben laikus Trócsányi félreértésére hívta fel a figyelmet. A történész a német eredetiben szereplő „*schwarze Staar*” szókapcsolatot tévesen fordította szürkehályognak, ugyanis a korban ezt a kifejezést nagyon általánosan, minden olyan esetben használták, amikor a szem betegségét nem tudták külső vizsgálattal megállapítani.³³

Korábban már említettük, hogy a Magyar Orvostörténeti Társaság 1971-ben konferenciát rendezett Wesselényi Miklós megvakulásának okáról. A bevezető előadást tartó Karasszon Dénes új forráson alapuló új elmélettel állt elő.³⁴ 1968-ban, az *Orvostörténeti Közlemények*ben Réti Endre publikálta azt a levelet, amit Korányi Sándor írt 1935-ben Magyar-Kossa Gyulához, átadva neki apjának, Korányi Frigyesnek orvostanhallgató korából származó feljegyzését Wesselényi Miklós 1850. április 24-i boncolásáról. A boncolást Arányi Lajos végezte, a hivatalos jegyzőkönyv azonban elveszett. A levél legérdekesebb része egészen új megvilágításba helyezte Wesselényi szembájának eredetét: „A koponya rendes, a kemény kér edényei kitágultak, vérdúsak, az agy állománya rendes, az agy alapján a tobozmirigy /:glandula pituitaria:/ 3 vonal vastag és egy rézgaras nagyságú, úgy hogy általa a lát-telepek /:thalmi:/ nyomottak s' innen a vakság...”³⁵ Tehát a boncoláson részt vevő orvostanhallgató szemtanú naplója szerint Wesselényi szembáját *hypophysis tumor* okozta. Ezen erős bizonyíték mellett Karasszon szerint ezt az elméletet erősíti az is, hogy a daganatokkal kapcsolatban nagyon sok diagnosztikai tévedést tártak fel a 19. század első felében, illetve hogy Wesselényi orvosai még nem ismerhettek számtalan olyan fel-fedezést, ami segítette volna a helyes diagnózis kialakítását. A boncolásról szóló beszámoló arra is választ adhat ezen elmélet alapján, hogy a végtagfájdalmak nem *tabes dorsalis*, hanem közsvényes betegség következményei.³⁶

A legrészletesebb tanulmányt Wesselényi megvakulásáról Dr. Bíró Imre írta,³⁷ aki a báró szembájával kapcsolatos addig megjelent kutatásokat is bemutatta. Ő egyértelműen cáfolta a Karasszon Dénes által bemutatott *hypophysis tumor* elméletét. Már egy másik hozzászóló, Dr. Miskolczi Dezső is felfedezett ellentmondásokat a boncolást végignéző, majd naplójában azt bemutató fiatal orvostanhallgató leírásában, de ő még nem kérdőjelezte meg a tumor elméletét, hanem a daganat pontos fajtájának meghatározására tett kísérletet.³⁸ Bíró Imre szerint a szöveg ellentmondásai (például a latin és magyar szakkifejezések felcserélése) mellett a tumorelmélet ellen szól, hogy Wesselényinek ez esetben olyan tüneteket is észre kellett volna vennie, amilyeneket a magát folyamatosan vizsgáló és betegségeit pontosan dokumentáló báró biztosan lejegyzett volna. Emellett a tumor okozta megvakulást nem támasztja alá a két szem különböző időszakban történő elsötétülése és az átmeneti javulások ténye sem. A Wesselényi Miklós megvakulásával kapcsolatban felmerült több elmélet

³³ Bíró: Wesselényi, 64.

³⁴ Karasszon Dénes: Wesselényi Miklós boncleletéről Korányi Frigyes naplójegyzetei alapján. *Orvostörténeti Közlemények* 77 (1976) 43.

³⁵ Bíró: Wesselényi, 61. Idézi: Réti Endre: Korányi Sándor hagyatéka a Budapesti Orvostudományi Egyetem könyvtárában. *Orvostörténeti Közlemények* 45 (1968) 147–153.

³⁶ Karasszon: Wesselényi, 43–50.

³⁷ Bíró: Wesselényi, 57–66.

³⁸ Dr. Miskolczi Dezső: Wesselényi Miklós megvakulása. *Orvostörténeti Közlemények* 77 (1976) 51–56.

(szürkehályog, nyitott zugú zöldhályog, látóideg-sorvadás és tumor) közül Bíró több elméletet cáfolva legvalószínűbbnek azt tartja, hogy szifilisz következtében kialakult gerincvelő-sorvadás okozhatott látóideg-sorvadást, s ez vezetett a látásvesztéshez.

Az orvostörténeti konferencia óta eltelt mintegy ötven évben egyetlen újabb tanulmány született Wesselényi betegségei kapcsán: Csoma Borbála írt a báró gräfenbergi fürdőben eltöltött időszakáról, a Priessnitz-féle vízkúrához való viszonyáról és szembajáról egy tanulmányt, amihez csehországi levéltári kutatásokat is végzett, s a jeseniki levéltárban³⁹ több, Wesselényi által a fürdő vezetőjének, Priessnitznek írt levelet is talált, amelyeket cikkében publikált. Az öt levél közül számunkra az időben legkorábbi, 1838. július 29-én, Krassóban kelt levél a legfontosabb, melyben Wesselényi először kereste fel Priessnitzet, s kért tőle felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy gyógyintézetében tudja-e fogadni. A báró ebben a levélben részletesen beszámolt egész kórtörténetéről, kitérve szembajára is: „Mostani állapotom kezdete 1824-től vehető. Akkortájt viszkető kiütést kaptam.⁴⁰ [...] A bal szemem időről időre elsötétedett. [...] bal szemem elsötétedése egyre gyakrabban jelentkezett és a fejfájások is egyre gyakrabban beálltak. [...] Jelenleg a legfőbb bajom, hogy a bal szemem ismét elsötétedik, és egyre többet veszítek a látásomból. Eleinte csak igen erős megerőltetés után jelentkezett e baj, olvasás vagy írás után, avagy nagyon üres gyomorral, de pihenés és elegendő étel elfogyasztása után teljesen elmúlt, és ugyanolyan jól láttam, mint a másik szememmel. Egyre gyakrabban lépnek fel ezek a bajok és egyre erőteljesebben. Az elmúlt évben már nem tudtam e beteg szememmel sem olvasni, sem írni, ám néha kitisztult, de igazán jól már sohasem láttam vele. Utolsó betegségem óta szinte semmit sem látok, csak gyenge fényt, de azt is csak a szemem bal felében, ami közvetlenül a szemem előtt van, azt egyáltalán nem látom. Fájdalmaim nincsenek, régebben sem fájt tulajdonképpen semmim, de akárcsak most is – ahogy írok – hosszabb írás és olvasás után lép fel egy fájdalom a szemfenéken, ami aztán az egész fejemre kihat. A szemem most egyébként tiszta, legtöbbször azonban véraláfutásos. A kristály lencsében semmi sem látszik, nem olyan, mint a szürke hályognál. A fény is keresztülmegy a szememen – akárcsak az egészséges szemem – [a pupilla] sötétben kitágul, fényben pedig összehúzódik. Nagyon nyugtalanító azonban, hogy néhány hónap óta már a jobb szememben is észreveszek egy kis elsötétedést, persze jelentéktelen, de mégis annyira, hogy nem látok jól. A fejfájások is gyakran jelentkeznek, de nem tartósak. A fent említett betegségek okát a mercurial-készítmények⁴¹ túlságosan gyakori élvezetében látom, amelyeket hosszabb időn keresztül szedtem. Ezeket ajánlották a gyakran jelentkező eldugulások leküzdésére. – 1824 előtt is igen sokat szenvedtem ettől a bajtól. Fertőzést is gyakran kaptam, de az a meggyőződésem, hogy igen alaposan kúráltak, kigyógyítottak és jelenleg semmiféle venerikus baj⁴² nem létezik a testemben.”⁴³ A forrás egyér-

³⁹ Jesenik a Gräfenberg hegy alatti Freiwaldau mai neve.

⁴⁰ Itt a szifiliszre utalhat, habár annak kiütései nem viszketnek.

⁴¹ A mercuriális készítmények a szifilisz ellen használt higanyos kezelést jelentik. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Szifilisz> (legutóbbi megtekintés: 2016. augusztus 27.).

⁴² Venerikus baj = nemi baj.

⁴³ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma Borbála: Wesselényi Miklós levél- és naplórészletei a gräfenbergi gyógykúráról. *Levéltári Közlemények* 76 (2005) 179.

telmüen megerősíti Wesselényi szifilisz voltát, s azt is megtudjuk, hogy a betegség ellen higanykúrával kezelték. Nem egyértelmű, hogy a betegséget mikor kapta el először, de az 1824-es évszám, mint állapotában jelentős változást hozó időpont háromszor is előfordul a levélben. Míg az orvostudományban komoly vita alakult ki a báró halála utáni bő száz évben szembajának eredetéről, addig ő maga – levelei tanúsága szerint – lényegében ugyanarra az eredményre jutott, mint később a szakemberek. Priessnitzhez írt, fent idézett, 1838-as levelében a szembaj kialakulását a szifiliszre szedett gyógyszerek mellékhatására vezette vissza,⁴⁴ egy Deákhhoz írt levelében pedig a látóidegek folyamatos elhalásaként írta le a betegség menetét: „Diagnosisom nyilvánosabb, hogy sem abban csak egy pillanatig is kétségkednem lehetne; mert ugyanis bajom semmi nem egyéb, hanem a látóidegnek (Retina) lassankint történt s nemsokára teljesen bekövetkező elhalása.”⁴⁵

A szembaj története és naplóban való megjelenése

A vakság okáról folyó orvostörténelmi vitában senki sem hivatkozott közvetlenül a naplóra. Egyedül Bíró Imre utalt arra, hogy a báró levelezése mellett naplójából is kiderül, hogy szemének elhomályosodása már az 1830-as években elkezdődött,⁴⁶ de ő sem idézett egyetlen konkrét bejegyzést sem, és részletes irodalomjegyzékében sem tüntette fel a naplót. Csoma Borbála a bárónak a gräfenbergi szanatóriumban eltöltött időszakáról szóló cikkéhez a napló utolsó időszakát vizsgálta. Jelen tanulmányunkban a szembaj naplóbeli első, 1829-es felbukkanásától a napló egészségének vizsgálatát kívánjuk elvégezni, ami – annak ellenére, hogy a napló ezen időszaka sem tartalmaz nagyon sok új információt a vakság okával és kialakulásával kapcsolatban – lehetőséget nyújt a szemek elsötétedésének folyamatát pontosan rekonstruálni. Emellett azzal, hogy megvizsgáljuk a szembaj megjelenési formáját és rendszerességét a naplóban, a betegség Wesselényi életében betöltött szerepét is jobban megérthetjük.

A kutatás lehetőségeit, kereteit és módszereit erősen meghatározza a Wesselényi-napló sajátos forrásjellege. A báró napi könyve – noha a kor egyik vezető politikusáról van szó – kevés utalást tartalmaz politikai pályafutására, illetve a korszak politikai kérdéseire, országgyűléseire vonatkozóan. Talán ez az oka, hogy eddig csak kisebb közlések jelentek meg belőle, ahol nem a politikus Wesselényi, hanem az utazó vagy a romantikus hős jelenik meg.⁴⁷ A napló forrásértéke nem annyira a korszak közéleti szereplőire vonatkozóan jelentős, mint inkább a báró mindennapi életének kutatásához. Mivel Wesselényi azokat a tevékenységeket mindig rögzítette, melyek napi rutinjához tartoztak, napirendje, életmódja remekül vizsgálható. A napló egyes részei sokszor csak napi egy-két soros feljegyzésekből állnak, és vannak olyan időszakok is, amelyek hosszú, akár többoldalas leírásokat tartalmaznak. A

⁴⁴ Csoma: Wesselényi, 179.

⁴⁵ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi Zoltán: B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. *Történelmi Tár* Ú. f. 5 (1904) 305–307.

⁴⁶ Bíró: Wesselényi, 61.

⁴⁷ Lásd jelen tanulmány 11. lábjegyzetét.

naplóírás módjai erősen elkülönülnek az egyes időszakokban, egyvalami viszont állandó: a napló regiszterjellege. Egyes dolgokat a báró rendszeresen és következetesen feljegyzett, s ezek gyakran szövegpanelként, rövidítéseként épültek be a naplóba. Ilyenek az adott nap felkeresett helyek és személyek nevei, a vadászeredmények, a szeretőkkel való találkozások, a napi időjárás, illetve az egészségi állapotában történő változások. Utóbbi kategória nagyon komoly önmegfigyelésről és alapos orvosi ismeretekről tesz tanúbizonyságot, amihez hozzájárulhatott Wesselényinek az önmegfigyelést és ezek lejegyzését középpontba állító homeopata orvoslás iránti elkötelezettsége is.

A báró a naplóban először 1829. április 2-án utalt szeme problémájára: „a bal szemem mintha fátyollal be lett volna vonva. Ebéd után elmúlt.”⁴⁸ Az ezt követő években még kevés szembajra utaló bejegyzést találunk: 1830-ban három, 1831-ben nyolc alkalommal került elő a betegség a *diárium*ban. Ezekben a bejegyzésekben elsősorban esténként megjelenő homályosságra és fájdalomra panaszkodott.⁴⁹ Ebben az időszakban előfordul a probléma hiányának kiemelése is (pl. „Szemem jól.”⁵⁰), ami folyamatos vagy rendszeres szemfájdalomra utalhat. Mivel a naplónak ez az időszaka nagyon „szükszavú”, napi egy-két soros bejegyzéseket tartalmaz, s a szemével kapcsolatos baja pedig új jelenséggé még nem vált regiszterelemmé, feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban előfordult, hogy szemének problémáját nem jegyezte fel. Ezek a szembajra utaló „első” megjegyzések egybevágóan a Priessnitzhez írt 1838-as levélben leírtakkal, habár a levelében a nagyon pontos kórleírások ellenére sem teljesen egyértelmű a szembaj megjelenésének éve. Az 1824-es betegség és egy 1829-es gyulladás felsorolása között említi meg: „A bal szemem időről időre elsötétedett.” A levél másik, szemének bajára utaló bejegyzése sem teljesen pontos: „1831-ben igen sokat szenvedtem fogfájás és mindkét lábszáramban fellépő szagató fájdalom miatt. Eközben a bal szemem elsötétedése egyre gyakrabban jelentkezett és a fejfájások is egyre gyakrabban beálltak.”⁵¹ A levél és a napló alapján a szem betegségének kezdetét az 1820-as évek legvégére tehetjük, s az már 1831-ben komoly egészségügyi problémaként jelentkezett.

A következő években egyáltalán nincs utalás szembajára. Ennek említése az 1835-ös évtől vált rendszeressé a naplóban: 1835-ben hat, 1836-ban tizenkettő, 1837-ben ismét hat alkalommal került elő. Ezekben a bejegyzésekben többnyire fájdalomra panaszkodott, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy itt sem jegyezte le mindig a szemével való problémáját, ugyanis 1836. február 28-án azt írta: „Szemem darab idő óta rosszabbul van...”,⁵² de az ezt megelőző 40 napban nem találunk erre utaló más bejegyzést. A napló hallgatásának oka

⁴⁸ Wesselényi Miklós naplója. 1829. április 2. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmár, 5495-5496. [Jelen hivatkozás a külön betegségi naplóra vonatkozik, amelyet a naplóban német nyelven rögzítettek.]

⁴⁹ Wesselényi Miklós naplója. 1830. szeptember 5., 1830. szeptember 9–10.

⁵⁰ Uo. 1831. november 30., 1831. december 1.

⁵¹ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma: Wesselényi, 179.

⁵² Wesselényi Miklós naplója. 1836. február 28. Ezt a bejegyzést idézi Szilágyi Ferencz is 1876-ban írt monográfiájában. Szilágyi 1874 júliusában Wesselényi Miklós szintén Miklós nevű fiának az invitálására utazott el Zsibóba, ahol a családi levéltárban kutathatott. A napló 1821–1822-es időszaka mellett az 1835–1839 között született naplófüzetek és a levelezés egy része alkották a báróról írt munkája gerincét. Szilágyi

nem csak a naplóról esetleges szelekciója lehet, hanem az is, hogy a szeme hosszabb ideig problémamentes lehetett, ugyanis többször előfordult ezekben az években, hogy a báró naplójában felsorolta egészségi problémáit úgy, hogy szembaját nem említette: „Csak mulékony javulás volt a múlt keddi, szerdán megint nem fekhettem ’s csütörtökön hasonlóan. Néhány nap óta a torkommal sem vagyok tisztában. Két nap óta egy keveset olvashatok, sőt az olvasás olykor enyhülést okoz. Lábam nagyon dagadtak, s a balból a régi sebhelyről víz is szivárog.”⁵³

A bejegyzések 1838-ban kezdtek sűrűsödni, s kiderül, hogy bal szemére ekkor már alig látott: „Szemem t.i. a bal már jó részt csak díszül van; csak az éjjelt a naptól tudom vele megkülönböztetni; oldal félt még sejdítem némelykor a tárgyakat. De az keserves ám, hogy darab idő óta a jobb is kezd homályosodni.”⁵⁴ Két hónappal később ezt írta: „Jobb szemem meghomályosodott, annyira, mint még koránt is egyszer sem.”⁵⁵ Ez megerősíti az eddig ismert forrásokat: a két szemem eltérő időben, de hasonló módon kezdődött és zajlott le a látásvesztés folyamata, s erre a jelenségre Wesselényi is rendszeresen reflektált. Amikor a báró jobb szemének betegségét élte meg, többször is összevetette annak jellemzőit bal szeme elvesztésének folyamatával: „A bal szemem, mellyel már mondhatni semmit sem látok, szintén így kezdett homályosodni” vagy „Ez másodszori eset most, hogy már az alvás sem használ. A másik szememnek is ez volt végső stádiuma.”⁵⁶ Érdekes, hogy az állapotáról a naplójában is rendre nagyon pontosan beszámoló Wesselényi alig említette meg, hogy az adott bejegyzés melyik szemére vonatkozik. A „bal”, illetve „jobb” jelzők szeme kapcsán mindössze hat, illetve két alkalommal kerülnek elő, miközben a szem szó a naplóban több mint 800-szor fordul elő. A pontosítás hiányának oka az lehet, hogy a báró számára egyértelmű volt, mikor melyik szemére vonatkozik a bejegyzés, és a két szem nagyon eltérő állapota miatt nekünk sem okoz nehézséget ezt megállapítani. A bal szemére – egy közel tíz évig tartó folyamat után – 1838 tavaszán–nyarán vakult meg teljesen. A fent idézett, 1838. április 29-i bejegyzés után május 24-én már határozott mondatokkal deklarálta bal szeme elvesztését: „A kilátás gazdag és bájoló képén akarom szememet legeltetni; és minden pillantás azt juttatja eszembe, hogy már csak egy szem legelhet...”⁵⁷ Két héttel később egy újabb bejegyzés is megerősítette ezt,⁵⁸ akárcsak az 1838. július 29-én kelt, Priessnitzhez írt levele.⁵⁹

A naplóban – az 1829-ben és 1830-ban párhuzamosan vezetett betegségi naplók időszakában – az 1830-as évek közepétől egyre nagyobb teret nyertek az egészségre vonatkozó bejegyzések, majd az 1838-as év nyarától a szembaj a napló egyik legrendszeresebben

Ferencz: *Idősb B. Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz*. Bp., 1876. 3–4.; Szilágyi Ferencz: *Ifjabb B. Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz*. Bp., 1876. 7., 32.

⁵³ Wesselényi Miklós naplója. 1837. augusztus 30., 1837. szeptember 20., 1837. szeptember 29., 1837. október 28.

⁵⁴ Uo. 1838. április 29.

⁵⁵ Uo. 1838. június 7.

⁵⁶ Uo. 1838. június 7., 1843. május 24.

⁵⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1838. május 24.

⁵⁸ Uo. 1838. június 7.

⁵⁹ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma: Wesselényi, 179.

visszatérő témájává vált. Míg 1838 júniusáig 42 bejegyzésben foglalkozott szemével, az 1838 júliusa és 1843 augusztusa közötti időszakban közel 800 alkalommal. Ennek oka 1838 tavaszának–nyarának két lényeges eseménye: bal szemének elvesztése és a jobb szemét érintő elhomályosodás súlyosbodása volt. A két esemény hirtelen döbbsentette rá Wesselényit, hogy a teljes megvakulás veszélye fenyegeti. Ezt leginkább az 1838. augusztus 22-i naplóbejegyzés mutatja meg: „Estve jobb szemem annyira homályosodott, hogy néhány lépésre az embereket nem ösmertem. Borzasztó jövendők küszöbén állok.”⁶⁰ Itt fontos megjegyezni, hogy hiába utal a napló már 1829-ben szemfájásra, a megvakulás lehetősége – jobb szemének 1838-ig tartó problémamentes állapota miatt – nem merült fel.⁶¹

A már többször idézett levéllel vette fel a kapcsolatot Vincenz Priessnitzcel, akinek a morvaországi Gräfenbergben (ma Lázně Jeseník), a Freiwaldau település felett található, 1831-ben alapított, hideg vízű gyógyintézetében elsősorban a homeopata gyógymód hívei kezeltették magukat.⁶² Ekkor, az 1838-as évben jutott el – 1834. decemberi szatmári beszéde miatt indított – hűtlenségi pere annak érdemi szakaszba, így a gräfenbergi gyógykezelést csak a kormányszervek engedélyével kérhette. Ezáltal Wesselényi a vakság témáját perébe is beemelte. Bizonyára az eljárás és a szeme állapota miatt is erős érzelmi hatások alatt állt, üldözött szerepébe is beleillett, így retorikájában igyekezett kihasználni a vakság nyújtotta „lehetőségeket”. Recursusában gyógykezelésének megtagadását a megvakíttatásával tette egyenlővé, s a kormány és az uralkodó „civilis” és keresztény értékrendjére való hivatkozással próbált lélektani hatást elérni.⁶³ Az 1839. január 14-én beadott – de már 1838 nyarán Kölchseivel, Deákkal és Benyovszkyval nagyrészt elkészített⁶⁴ – védelmében azt írta, hogy „alperes, kit maga gyógyíthatásától elzártak, eltartóztattak, jelen pillanatban a teljes megvakulás borzasztó küszöbén áll”⁶⁵ és megvakulása esetén a *fiscus*ra hárította a felelősséget.⁶⁶ A közvetlenül a perében hozott ítélet előtt, február 2-án tartott orvosi konzílium – több más betegség megállapítása mellett – látásának megmenntését találta a legfontosabbnak. Wesselényi február 9-én vonult börtönbe, a kormányszervek március 21-én döntöttek a büntetés hathavi megszakításáról, és végül április 11-én indult el katonák kíséretében Gräfenbergbe,⁶⁷ ahol kisebb megszakításokkal 1843. augusztus 24-ig⁶⁸ maradt.⁶⁹

⁶⁰ Wesselényi Miklós naplója. 1838. augusztus 22. Trócsányi Zsolt szinte fordulópontként kezeli ezt a napot Wesselényi állapotában, illetve abban, ahogyan a báró a jövőjére tekintett. Kiemeli, hogy az e napi bejegyzés írásképén is látható a szembaj állapotában történt változás. Trócsányi: *Wesselényi*, 405.

⁶¹ Hasonló eredményre jutott Velkey Ferenc is. Velkey Ferenc szíves közlése.

⁶² Csoma: *Wesselényi*, 167.

⁶³ Trócsányi: *Wesselényi*, 406.

⁶⁴ Uo. 420.

⁶⁵ Kardos: *Báró Wesselényi*, I. 469.

⁶⁶ Trócsányi: *Wesselényi*, 411.

⁶⁷ Uo. 423–435.

⁶⁸ Csoma: *Wesselényi*, 177.

⁶⁹ Trócsányi Zsolt monográfiájában leginkább Wesselényi közpályán való működését vizsgálja. A magánvilág az életrajz műfajából következő „kötelező” elemek bemutatásán túl akkor válik témává, ha kihatással van a politika területére. Trócsányi elsősorban ilyen szempontból foglalkozik a báró szembajával: bemutatja, hogy a hűtlenségi per utolsó időszakában, amikor Wesselényi számára viszonylag hirtelen jelent meg va-

Az élete eddigi színtereitől és szereplőitől távoli, megszokott életkörülményeitől eltérő jellegű „varázshegyen” a báró életének keretei teljesen megváltoztak. A Priessnitz által előírt kúra szigorú napirendet írt elő – a később szintén „gräfenberg-i lakos” költő, Tompa Mihály osztályozása alapján „dühödt priessnitzistának”⁷⁰ besorolható – Wesselényi számára. A gyógykezelés nagyon pontosan előírt napi követelményeihez való alkalmazkodás nem volt idegen Wesselényi személyiségétől. Naplójában minden új élethelyzetében (Zsibó, Pest, Pozsony, s így Gräfenberg) kialakult az arra jellemző regiszterelemeket tartalmazó, a napirend visszatérő elemeit következetesen feljegyző rendszer, ami átlátható és biztonságot adó kereteket jelölt ki a számára. A gräfenbergi napló az 1830-as évek hosszú, akár többoldalas napi feljegyzései után visszatért az 1820-as évek végi, 1830-as évek eleji egy-két soros bejegyzésekhez. Akkoriban a báró napirendjét nem egy „felülről” rákényszerített kúra határozta meg, hanem a zsidói hétköznapi élet jelentette a kereteket, mégis a rendszerességnek ugyanaz a foka köszön vissza a napló ezen időszakából is. A zsidói uradalmát irányító, azt naponta bejáró Wesselényit akkoriban belülről eredő, a kiszámíthatóságot és átláthatóságot igénylő attitűd „kényszeríthette” a naplóvezetés ilyen jellegének kialakítására. Vagyis a regiszter jellegű naplóvezetés korábban sem volt idegen Wesselényitől, és az élethelyzetével, illetve személyiségének némely vonásaival hozható összefüggésbe.

A gräfenbergi időszakban a szigorú előírásokkal működő gyógykezelés és Wesselényinek a versenyzésre való hajlama találkozott a napló regiszterjellegével. A kúra előírásai alkalmasak voltak arra, hogy a báró számszerűsíthető sikerekkel, olykor túlteljesítve hajtja végre ezeket,⁷¹ és az „eredményeket” lejegyezze napi könyvébe. Ez az attitűd más élethelyzetekben is jellemző volt rá: a vadászat, a sport, a szerelmi hódítások területein is versenyzett. Feljegyezte, hogy milyen gyorsan ér lóval Zsibóról Drágba vagy Kolozsvárra, adott idő alatt hány métert úszik, hány szalonkát vagy fűrjet lő egy vadászat alatt, a szeretőivel való találkozások alkalmával pedig strigulákkal jegyezte le a „teljesített” aktusok számát. Tudjuk, hogy a Kazinczy által „*princeps juventutis Hungaricae*” címmel kitüntetett kis Wesselényit apja a szomjúság, az éhség, az álmatlanság túrésére szoktatta, s Újfalvy egyik története szerint börtönbe is vetette fiát, ha nem úgy teljesített, ahogyan azt ő elvárta.⁷² Talán ennek a neveltetésnek a hatására alakult ki a báróra jellemző versenyszellem, és ez a személyiségjegye köszön vissza a kúra teljesítésénél is. Itt szintén mérni tudta eredményességét: az előírt izzasztás és fürdés adatai (hány fokos vízben, milyen hosszán teszi meg), a zuhanyzás, a járkálás, a diéta lettek a napló váza, amit kiegészített tüneteinek, fájdalmainak, félelmeinek és a különböző betegségek minden apró változásának lejegyzé-

lős veszélyként a vakság képe, a báró hogyan próbálta meg elérni külföldi gyógykezelését. Kitér arra is, miképpen jelent meg a peres felek közötti kommunikációban a szembaj, a vakság és az esetleges gräfenbergi utazás témája, illetve milyen félelmei voltak Wesselényinek és a kormányzerveknek azzal kapcsolatban, mennyit változhat szeme állapota a fogságban. Trócsányi: *Wesselényi*, elsősorban: 405–407., 424–436., 485–486.

⁷⁰ Csoma: *Wesselényi*, 169.

⁷¹ Uo.

⁷² Lásd erről részletesen: Priszlinger Zoltán: *Strigulákban mért férfiaság: szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában. Sic Itur ad Astra* 58 (2008) 213.

se. A legtöbb elem (gyakran rövidített formájú) szövegpanelként került be a naplóba. Tanulmányunkban a szembajra vonatkozó bejegyzésekre koncentrálnunk.

A szembaj ritmikája és jellege

Mit jelent témánk, a szembaj szempontjából, hogy a napló fő szervezőelemévé a kúra vált? A szigorú napirend vázlatos lejegyzése mellett Wesselényi folyamatosan reflektált a kúra egyes elemeinek szemére gyakorolt hatására. A tünetleírások részletessége miatt azt feltételezhetjük, hogy a látását érintő minden változásnak nyoma maradt a naplóban. Az első táblázat mutatja, hogy a szem állapotára hány napon utal bejegyzés az adott évben, hónapra lebontva:

1839.	ápr.	máj.	jún.	júl.								
	2	3	5	8								
1840.	nov.	dec.										
	5	2										
1841.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
	14	4	3	8	2	2	4	2	-	2	22	5
1842.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
	1	9	31	29	22	16	31	27	29	27	25	31
1843.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.			
	31	27	26	28	22	25	23	30	10			

1. táblázat

Az 1839., 1840. és 1841. években a szembajjára kevesebb utalás esik, mert ezekben az években a naplók néhol hiányosak, illetve több nap eseményeit gyakran összevonva jegyezte le a naplóíró. Ahogy az első táblázatból látszik, Wesselényi a napló utolsó másfél évében szinte mindennap írt szem állapotáról, gyakran egy nap többször is utalva rá.⁷³ További betegségeit (vesebaj, lábán kiújuló sebe, rosszullétek) is gyakran említi, de szemének helyzete az egyetlen, ami – annak állapotától függetlenül – napi rendszerességgel jelenik meg a *diáriumban*.

Szeme állapotára, illetve annak változására nagyon széles skálán használt kifejezéseket. Leggyakrabban az általános jól/jobban/jócskán, illetve a rossz/rosszul/rosszabb

⁷³ Ez magyarázza, hogy a vizsgált időszakban összesen 593 nap ír szeméről, de a szem szó több mint 800-szor fordul elő.

szavak, illetve ezek szinonimái kerültek elő. A szemére vonatkozó bejegyzések után zárójelben a naplóban való előfordulások száma található:

jó/jól/jobb/jócska (408), helyre jött (25), javult (13), meglehető (11), nem rossz (3), tűrhető (2) és jól láttam (1);

rossz/rosszul/rosszabb (181), nem jól (55), nem javult (4), nem jött helyre (3), rosszul láttam (1).

A szem jó állapotára utaló több mint 400 bejegyzés mutatja, hogy a naplóíró itt már folyamatosan tudósított a szem állapotáról, így a hosszabban tartó jó időszakoknál is napi rendszerességgel jegyezte fel a probléma hiányát. A rossz/rosszabb jelzők alacsonyabb száma azzal magyarázható, hogy az egyes problémákat gyakran árnyaltabban, pontosabb tünetleírásra törekedve írta le:

elhomályosult/homályos/homályocska (189), szem megzavarodott/zavart látás (34), nem tiszta (17), ködös (11), kettős látás (6), fájdalom (3), szinte egész vakság (2), holdvilág/gyertya körül szivárványt lát (2), sötétség (2), borongott (1), „fátylon” át lát (1), látás nem éles (1), párá (1), sokszorozott látás (1), szem bizonytalan (1), tárgyak elhalványodnak (1).

Kérdés, hogy a sok különböző, szembajhoz kapcsolódó bejegyzés közül melyek azok, amelyeket Wesselényi szinonimaként, a szóismétlést elkerülendő használt. Hogy lehetnek ilyenek, azt jelzi, hogy egyes kifejezéseknek kimutatható a naplóban egyfajta „divatja”. A „tisza” jelzőt szemére 15 különböző hónapban is alkalmazta, összesen 80-szor, de 1842 márciusában 20 alkalommal, míg a többi hónapban csak párszor; ahogy a szem „zavarodása” is egy hónapban kilenc, a többiben egy-két alkalommal került elő. A legtöbb kifejezés azonban eltérő állapotokat, tüneteket jelölhet. A két leggyakoribb jelző: a „homályos” és a „zavart” között Wesselényi is egyértelmű különbséget tett 1842. július 18-i bejegyzésében, mikor először látása homályosodásáról írt, később ezt áthúzva „zavarodás”-ra javította,⁷⁴ ugyanezen év augusztus 4-én pedig arról írt, hogy szeme „kevésbé homályos, később a homályosság helyett zavarodottság”⁷⁵ lépett fel. A kettős (vagy hármas) látás, a szem fájdalma, a „ködös” jelző vagy az élesség hiánya pontos, jól érthető tünetleírás. Érdekesség, hogy Wesselényi két alkalommal a „szem” szót is áthúzta és azt a „látás”-ra javította.⁷⁶ A szembaj tüneteinek naplóban megjelenő széles skáláját a Priessnitzhez írt levél orvosi pontosságra törekvő leírásai egészítik ki.⁷⁷

A napló rendszeres bejegyzései miatt tökéletesen kimutatható a betegség egyik fontos jellemzője: szeme állapota nagyon ingadozó volt, sűrűn váltakoztak a jobb és rosszabb időszakok, és a jobb időszakok hossza a betegség előrehaladtával rövidült. Jobb szemének problémái 1838-ban kezdődtek, s ekkor nagyon komoly tünetekről számolt be a báró: „Pár nap óta nem olvasok, nem írok. Szemem olykor nappal is elhomályosodik.”⁷⁸ Az 1839-es évben viszont – ahogy az első táblázatból láttuk – még ritkán írt szembajáról. Az utolsó hosszabb periódus, amikor szemére keveset panaszkodott – sokszor tisztának és jónak jellemezte ál-

⁷⁴ Wesselényi Miklós naplója. 1842. július 18.

⁷⁵ Uo. 1842. augusztus 4.

⁷⁶ Uo. 1842. július 14. és 15.

⁷⁷ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma: Wesselényi, 179.

⁷⁸ Wesselényi Miklós naplója. 1838. augusztus 26.

lapotát –, 1842. március 13-tól július elejéig tartott. Ezt követően a jobb periódusok hossza már csak pár nap, esetleg egy hét volt. Ilyen időszakok voltak: 1842. október 1-től 7-ig, 1843 februárjának első hete, március vége – április eleje, illetve a teljes vakságot nem sokkal megelőző augusztus 16–20-ig tartó pár nap. A jobb időszakok rövidülését ő maga is észrevette: „Ha régebben szemem elhomályosodása hetek s olykor hónapok elteltével ismétlődött, most több napokig tartó elsötétedés után csak hamar múló tisztulás történik.”⁷⁹

A kevés jobb periódus mellett szemének állapota az 1842-es, 1843-as években általában napról napra változott. Erre ebből az időszakból szinte bármely napok jó például szolgálhatnak:

1842. szeptember 24.: „Szem jobban, mint már régóta.” 1842. szeptember 25.: „Szem reggeli 9 tájban homályosodni kezdett, de zavartsága nagy fokra nem hágott járás és izadás közben helyrejött, de este megint nem volt jól.” 1842. szeptember 26.: „Szem jól estig, de 9kor homályosodott.”; „Még otthon dict[áltam] szinte 12ig. Ekkor szem rosszul.” 1842. szeptember 27.: „Szem jól.”; „Szem estig jól, de este homályos.” 1842. szeptember 28.: „Szem jól, a kertbe kimenve elhom[ályosodott].”; „Szem javult.”⁸⁰

Szemének állapota egy napon belül is nagyon eltérő lehetett: „Szemem az izadás vége felé – (9 óraker) – homályosodni kezdett; fürdőben (9 fok) nagyon elhomályosodott, annyira, hogy az embereket 5-6 lépésnyire m[eg] nem ismertem.” Ugyanazon napon: „Szemem tisztult. Ebéd után aludtam, erre látásom helyre jött, de este 4-kor megint homályos lett, éjjel pedig megtisztult.”⁸¹ Az önvizsgálatnak ez a rendszeressége odáig vezetett, hogy a báró szabályszerűséget is megállapított szeme állapotának változásaiban: „Ezen hét alatt szemem jól volt [...] mert este soha sem tiszta, a gyertyát mindig fénykörben látom, olykor ködben tűnnek elém minden tárgyak.”⁸² Az önvizsgálat rendszerességének mértéke ekkor már nem a nap, hanem a napszak volt. Ezt jól jelzi, hogy 1842. október 19-én feljegyezte: „Szem egész nap s este is jól.”

Egy „lelkiismeretes” beteg – Wesselényi viszonya szembajához és gräfenbergi kúrához

A folyamatos önmegfigyelést végző báró naplójában rendszeresen reflektált a látását és szeme állapotát befolyásoló tényezőkre. Az évek alatt kitapasztalta, hogy egyes szituációk, tevékenységek hogyan hatnak szemére: milyen körülmények esetén kell tartania a szem homályosodásától, és mit kell tennie, hogy javítsa annak állapotát. Ebben a fejezetben azt kívánjuk bemutatni, hogy a szembajnak milyen jellemzőit ismerte fel a beteg, s emellett képet kapunk arról is, hogy Wesselényi milyen alaposan és pontosan figyelt önmagát, milyen mély ismereteket szerzett az orvostudomány területén, és milyen tisztelettel és alázattal fogadta el az általa választott homeopata gyógyítási módszereket.

⁷⁹ Wesselényi Deák Ferenchez. 1842. március 22. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 297.

⁸⁰ Wesselényi Miklós naplója. 1842. szeptember 24–28.

⁸¹ Uo. 1842. február 3.

⁸² Uo. 1842. február 11.

A naplószovegek mellett barátainak írt levélrészletekből is idézünk, melyek olykor kiegészítik, olykor megerősítik a „napi könyv” bejegyzéseit.

A *diárium* nagyon sok betegségre és azok tüneteire tesz utalást, mégsem derül ki egyértelmű összefüggés szembaja és más betegségei között. Leggyakrabban fejfájása járt együtt a szem problémájával. Az 1835–1836-os időszak első tíz olyan bejegyzésében,⁸³ amiben a báró szeme fájdalmára panaszkodott, azt hét alkalommal is összekapcsolta fejfájásával, s a Priessnitzhez írt 1838-as levelében is együtt említette a két tünetet.⁸⁴ A napló következő tíz, szemére vonatkozó bejegyzésében viszont,⁸⁵ – zömmel 1838-ban – csak kétszer említett meg fejfájást, kétszer pedig lábsebére panaszkodott. A naplóban később is előfordult, hogy feje és szeme fájdalmát együtt említette, de jóval többször önállóan áll a két tünet (1838 márciusának végén folyamatosan fáj a feje, de szemével nem volt baja, ahogy 1842 áprilisában-májusában is a sok „főfájás” bejegyzés mellett kevesebbet panaszkodott szeme homályosodására). Nagyobb rosszullétek idején viszont szemére is gyakrabban panaszkodott: „Mindezeknél szomorúbb az, hogy szemem, mely különben is jelen betegségem által rosszabbodott, több napok óta még rosszabbul van, s nagyon lejtőnek indult.”⁸⁶

Wesselényi a homeopata orvosi irányzat híve volt. A Samuel Hahnemann által kidolgozott gyógymód a „hasonlót a hasonlóval”-elv alapján áll, ami azt jelenti, hogy a gyógyszer kis adagjának olyan tünetet kell okoznia, mint a páciens problémája. (A velük szemben álló, és Wesselényi által naplójában és leveleiben is gyakran gúnyos megjegyzésekkel illetett „*allopaták*” gyakran nyúltak az érvágás eszközhöz vagy adtak a betegnek hánytató- és izzasztószereteket.) A gräfenbergi vízgyógyintézet elsősorban a testi mozgásra, a diétára, a fürdésekre, a vízvásra helyezte a hangsúlyt.⁸⁷ Orvosság bevételére Wesselényi csak pár alkalommal utalt, de azok neveiről, hatásairól általában nem írt. A naplóban, egy 1835-ös bejegyzésben a szembaj javulását egy Causticum nevű gyógyszer hatására vezette vissza.⁸⁸ Ezt valószínűleg nem közvetlenül a szembetegségre szedte, ez ugyanis általános homeopátiás szer. A báró nagyon komolyan tartotta a Priessnitz által előírt diétát, igaz, közvetlenül szemének állapotával kapcsolatban csak az 1830-as évekből találhatunk a naplóban az étrendre vonatkozó bejegyzést. Gräfenbergben egyedül az alkoholfogyasztás veszélyére utalt: „1-kor lefekvés. Szem jól, pedig egy kis pezsgővel excessust tettem.”⁸⁹

A priessnitzzi vízkúrától a látás javulását várták, de a vizes lepedőkbe csavarás, a mosakodások, zuhanyzások, fürdések és egyes izzasztó tevékenységek – a beteg tapasztalata szerint – inkább ártottak szemének. (Pl. „D. u. a fürdőben egy fazék meleg víz helyett ket-

⁸³ Wesselényi Miklós naplója. 1835. március 9., 1836. március 14., 1836. május 25–29., 1836. június 25., 1836. július 4., 1836. szeptember 8.

⁸⁴ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma: Wesselényi, 179.

⁸⁵ Wesselényi Miklós naplója. 1837. október 28., 1838. február 2., 1838. április 29., 1838. május 24., 1838. június 7., 1838. június 12., 1838. augusztus 22., 1838. augusztus 24., 1838. augusztus 26–27.

⁸⁶ Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak. 1842. március 4. Közli Csoma: Wesselényi, 174.

⁸⁷ Csoma: Wesselényi, 167–168.

⁸⁸ Wesselényi Miklós naplója. 1835. március 29. A Causticumot maga Hahnemann fedezte fel, és állította össze. Fő hatóterülete a központi és perifériás idegrendszer, a végtagok izomzata, a csontízületi rendszer és a bőr, idegrendszeri tünetei a lokalizált vagy részleges bénulások. <http://www.szenanatha-hp.fw.hu/caust.htm> (legutóbbi megtekintés: 2017. március 3.).

⁸⁹ Wesselényi Miklós naplója. 1838. május 1., 1838. június 7., 1842. július 28.

tőt töltöttek, s e miatt nem hűtvén ki testemet eléggé, szemem nagyon elhomályosodott...”; „...16-ikán vizes lepedőkbe takartattam magam, erre szemem nagyon rosszul lett.”⁹⁰ Wesselényi számára komoly belső feszültséget jelentett a vízkúrában és Priessnitzben való hite, illetve a kúra szeme állapotára gyakorolt rossz hatása közötti ellentét. Az összefüggést már 1841 elején felismerte és megfogalmazta naplójában: „Szemem rosszul volt, hihetőleg a gyógmód általi új felizgatás következtében.”⁹¹ A báró úgy értékelte, hogy az orvosa által előírt kúra az általános egészségi állapota számára hasznos, s szemére gyakorolt időleges negatív hatásai ellenére is nélkülözhetetlen volt, így a látását érintő problémák ellenére is kitartott a vízkúra mellett. 1842 januárjában Deáknak reflektált a helyzetre. A levélből kiderül, hogy Wesselényi a tüneteit és félelmeit megbeszélte orvosával, aki folytatni akarta a teljes kúrát, de betege újabb panaszára mégis kivett belőle pár elemet. Talán Priessnitz kúra iránti elkötelezettsége, valamint Wesselényinek az orvosa iránti bizalma és tisztelete vezetett oda, hogy a báró el akarta kerülni a vele való konfrontációt és 1842 januárjában az ő kikerülésével, a nála látogatást tevő homeopata orvosa, Attomyr József által adott gyógyszereket vett be, ami kitudódott, és Priessnitzcel való konfliktushoz vezetett.⁹² A történetre röviden a naplóban is van utalás: „Reggel jókor indult Attomyr vissza. Megint használhatván a vízgyógmódot, Attomyrnak – kit 10 nap előtt nagyon óhajtottam – kevés hasznát vehetem. Csakugyan rendelt vagy két szert, melyek a vízzel jól megférnek.”⁹³ Orvosával való feszült viszonya több januári bejegyzésben visszaköszönt: „Prissnitz megharagudott, hogy izzadás után nem mosatom magam.”⁹⁴ Az eset után Wesselényi ragaszkodása Priessnitzhez azonban még tovább erősödött, ami odáig jutott, hogy tanúk előtt jelentette ki, hogy esetleges megvakulásában orvosának semmilyen felelőssége nincs.⁹⁵ A bárót továbbra is foglalkoztatta a probléma. Új „megoldást” a következő évben talált rá, amit egy Kossuthnak írt levelében fejtett ki. Ekkori elmélete szerint szeme menthetetlen volt, a feketehályog bal szeméhez hasonlóan a jobbon is megállíthatatlanul elhatalmasodott, a vízkúra – ha meg nem is mentheti szemét – öszszességében lassította ezt a folyamatot.⁹⁶ Wesselényi a vízkúrát ezt követően is folytatta.

A kúra részeként a betegeknek sokat kellett mozogniuk, hogy – Priessnitz elmélete szerint – a víz, a szervezetben felvett mérgekkel, izzadság formájában távozzon. Wesselényi, amikor tehette, hosszú gyaloglásokra indult, kirándult, napi rendszerességgel sétált. Nem a hegyen található szanatóriumban lakott, hanem az alacsonyabban fekvő Freiwaldauban volt szállása, de gyakran járt „fenn”, akár orvosával való konzultáció, egy bál,

⁹⁰ Wesselényi Miklós naplója. 1839. július 7., 1841. január 13–16., 1841. április 8., 1841. július 1., 1841. július 13., 1842. február 4., 1842. március 11., 1842. július 1., 1842. július 15., 1843. január 12. Olykor – ezzel ellentétesen – a vízkúra egyes elemei javították szeme adott állapotát, de ez ritkább jelenség volt: uo. 1842. március 22., 1842. december 18.

⁹¹ Uo. 1841. január 4–7.

⁹² Wesselényi Deák Ferenchez. 1841. július 17. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 294–295.

⁹³ Wesselényi Miklós naplója. 1842. január 11.

⁹⁴ Uo. 1842. január 15.

⁹⁵ Wesselényi Miklós naplója. 1841. július 13.

⁹⁶ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1843. május 27. Közli Ferenczi Zoltán: B. Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz. *Történelmi Tár* Ú. f. 4 (1903) 21.

ismerősei meglátogatása vagy a kúrához tartozó hegymászás miatt. A gyógy módnak ez az eleme a mozgás mellett a szabadban tartózkodás miatt is jó hatással volt szemére.⁹⁷ Zárt helyen ugyanis gyakrabban elhomályosodott látása. (Pl. „Ezen kívül ülés, pipafüst, szobabeli vagy sokaság okozta hőség, vagy gőz, mind oly dolgok, miket kiállani képes nem vagyok, s mi kivált a szellemi munka s fáradság mellett kétségen kívül igen-igen rövid idő alatt tökéletesen vakká tennének.”)⁹⁸ A bent tartózkodás idején különösen rontotta a szemét, ha a szobában dohányoztak.⁹⁹ A báró, lábán folyamatosan kiújuló sebe miatt, egy időben a szállásához volt kötve s – a gräfenbergi szokásokhoz híven – otthon oldotta meg az izzasztást. Ugyanazt a tevékenységet folytatta, amit hazatérte után Zsibón is: „az ösz-szes mozgás, amit képes vagyok megtenni, az a fafűrészelés”,¹⁰⁰ amit a szobájába beállított fűrészbakon végzett.¹⁰¹ Ekkor nem közvetlenül a munka, hanem az annak hatására keletkező fűrészpor zavarta meg látását,¹⁰² miközben a fájdalom – amit a testből távozó mérgek okaként értelmezett – pozitívan is hathatott szemére: „Már éjfél előtt kezdett a lábomoni seb nagyon fájni, mi hajnalig alig engedett valamit aludni. Ezen éjjeli fájdalmak vagy 8 nap óta nemigen mutatkoztak, bár újbóli megjelenésük lenne szememre jó hatással.”¹⁰³

A fizikai munka mellett a szellemi tevékenységek, a koncentráció is ronthatta szeme állapotát. Trócsányi Zsolt szerint a báró 1838-as, szembajának gyors romlásához hozzájárulhatott az árvízi mentés, illetve az a többhetes szatmári tartózkodás is, mikor peréhez gyűjtött tanúvallomásokat.¹⁰⁴ Egy 1843-as, Kelemen Benjáminhoz írott levelében a Gräfenbergből hazatérő báró másfél napos pozsonyi tartózkodása kapcsán arra panaszkodott, hogy a városi környezet, a társasági lét, és a közdolgokban való részvétel már lehetetlen számára.¹⁰⁵ Wesselényi 1844 nyarának végén bekövetkező teljes megvakulását Trócsányi az ez év júniusában írt sok levele miatti erőfeszítés „gyümölcseinek” nevezi.¹⁰⁶ Maga Wesselényi is többször utalt arra, hogy a szellemi erőfeszítések kihatnak szeme állapotára: „Már 6 óra előtt megszüntem diktálni s figyelmet nem kívánó újság cikkeket olvastattam; szemem tiszta is maradt egész 9-ig, de ekkor homályosodott, hanem nem nagyon.”; „Ebéd után lefeküdvén alvásra szem javult, de fekvé maradtam s olvastattam s erre a szem megint rosszabb lett.”¹⁰⁷ Gräfenbergben írta 1842–1843-ban *Szózat a magyar és szláv nemzetiség*

⁹⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1835. május 25., 1836. március 14., 1839. július 7., 1842. július 3., 1842. augusztus 27.

⁹⁸ Wesselényi Miklós levele Kiss Károlynak, 1841. február 28. Közli Csoma: Wesselényi, 171. További példák: Wesselényi Miklós naplója. 1842. április 7., 1842. szeptember 5., 1842. szeptember 15.; Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1843. május 27. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 20.; Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 306–307.

⁹⁹ Wesselényi Miklós naplója. 1839. június 11., 1842. március 26., 1842. július 21.

¹⁰⁰ Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1846. március 2. Közli Csoma: Wesselényi, 182.

¹⁰¹ Csoma Borbála: Magyarok priznichen, avagy a gräfenbergi magyar fürdővendégek hétköznapijai. *Prágai Tükör* (2002) 5. sz. 28–29. 2. jegyzet.

¹⁰² Wesselényi Miklós naplója. 1842. március 1., 1842. november 4.

¹⁰³ Uo. 1842. szeptember 18.

¹⁰⁴ Trócsányi: *Wesselényi*, 405.

¹⁰⁵ Trócsányi: *Wesselényi*, 485.

¹⁰⁶ Uo. 405., 486.

¹⁰⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1841. május 12., 1842. március 22., 1842. augusztus 9., 1842. november 20., 1842. november 22.; Wesselényi Deák Ferenchez. 1842. március 22., 1843. február 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi

ügyében¹⁰⁸ című utolsó nagy művét. Szembajának hátráltató voltára többször panaszkodott Kossuthnak: „Tudod, miszerint a Slavismus tárgyában kezdetem volt firkálni; fejem, szemem s különbeni szenvedéseim gördítette akadályokat legyőztem annyira, hogy azon iratnak mintegy fele már készen van.”¹⁰⁹ A levelek diktálása és olvastatása mellett Wesselényi úgy érezte, hogy a rossz hírek is rontják a szeme világát. Ezen valószínűleg az azok okozta feszültség hatását érthette. Naplójában és egy Kossuthnak írt levelében is utalt egy zalai megyegyűlésen történetekre, ahol két halálos áldozata is volt a politikai küzdelemnek, Deák Ferenc portája előtt is gyűjtogattak,¹¹⁰ ezek híre pedig rontotta szeme állapotát: „...hír Zalábani házi adó megbukásáról, erre szem elhomályosodott.”¹¹¹; „A zalai gyászhiért reggel vevém s látásomat azon egész napra elhomályosította. Lelki szememet is jövendőnkre nézve ború fedi.”¹¹²

A szem állapotát javító elemek közül – a vízkúra egyes elemei mellett – leggyakrabban a délutáni alvás jelenik meg a napló bejegyzéseiben: „Szem reggel rosszul, de a vadászhoz visszatérvén kevés álomra megtisztult.”¹¹³ 1842–1843-ban már ez sem mindig használt: „Ez másodszori eset most, hogy már az alvás sem használt. A másik szememnek is ez volt végső stádiuma.”¹¹⁴

A teljes sötétség beállta

Wesselényi szemének állapota gyakran változott, de a jobb és rosszabb időszakok hullámozása ellenére is kimutatható egy folyamatos látásromlás. Ez 1844-ben jobb szeme világának elvesztéséhez, és így a teljes vaksághoz vezetett. A naplóban a látásromlást elsősorban a rövid, szövegpanelszerű bejegyzéseken túl lejegyzett plusz információk alapján lehet rekonstruálni. A beteg, a közvetlenül érezhető súlyosbodó tünetek mellett úgy találkozott a betegség újabb állomásaival, hogy bizonyos – addig problémamentesen folytatott – tevékenységeinek elvégzése nehézségekbe ütközött vagy lehetetlenné vált.

Jobb szeme homályosodásának kezdete után pár hónappal találkozunk az első olyan bejegyzéssel, ahol egy hétköznapi tevékenység kapcsán okozott problémát szembaja:

(1904), 297–298., 300.; Wesselényi Miklós levele Vincenz Priessnitzhez. 1838. július 29. Közli Csoma: Wesselényi, 179.; Wesselényi Miklós levele Kiss Károlynak. 1841. február 28. Közli Csoma: Wesselényi, 171.; Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1842. július 17., 1842. november 29., 1843. május 27. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 7., 9., 20.

¹⁰⁸ Wesselényi: *Szózat*. 1842 júliusában már nekilátott a mű megírásának, amivel 1843. január 10-ére készült el. Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és szláv röpirattirodalom tengerében. In: *Wesselényi emlékülés*. Szerk. Takács Péter. Fehérgyarmat, 1996. (A Kölcsey Társaság füzetei 8.) 17.

¹⁰⁹ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1842. július 17., 1842. november 29. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 7., 9.

¹¹⁰ Trócsányi: *Wesselényi*, 487.

¹¹¹ Wesselényi Miklós naplója. 1843. április 11.

¹¹² Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1843. április 12. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 13.

¹¹³ Wesselényi Miklós naplója. 1841. március 30., 1841. július 1., 1842. február 3., 1842. március 1., 1842. március 18.

¹¹⁴ Uo. 1842. március 21., 1842. augusztus 9., 1843. május 24.

„Színház Fra Diavolo, most sem bírta szem[em].”¹¹⁵ Gräfenbergben 1841 novemberéig nagyon szűkszavú a napló, a kúrán és a tünetek leírásán túlmutató eseményként csak pár táncmulatságon vagy bálon való részvételtől értesülünk. 1841 novemberében a lövőhelyen „jól láttam s jól lőttem”¹¹⁶ bejegyzéssel írt a problémamentes időszakról, három hónappal később viszont a szembajjal kapcsolatos tünetekben feltűnt egy új jelenség: az embereket már 5-6 lépésről sem ismerte meg.¹¹⁷ 1842. március 17-én már nem tudott beállni a lövőhelyen a többiek közé, ami három nap múlva megismétlődött.¹¹⁸ A szem gyakran változó állapotát mutatja, hogy a két lövőhelyi kudarc között viszont a levelek diktálásakor egyet még saját kezével írt meg,¹¹⁹ március végén viszont már újra arra panaszkodott, hogy: „...látásom annyira elhomályosodott, hogy 5-6 lépésről az arcvonásokat kivenni nem tudtam.”¹²⁰ A következő hónapokban ugyan jobban volt, de az általános látásromlást jelzi, hogy hangsúlyosan jelenik meg a naplóban, hogy a báró egyik nap ön-maga tudott leveleket írni,¹²¹ illetve a korábbi kudarcok után ismét löni gyakorolt pisztolyával.¹²²

A szem romlásában újabb állomásként az időleges sötétség jelent meg 1842 júliusában: „Aludtam is, de siker nélkül; szemem mind rosszabbul lett, sem ábrázatot, sem tárgyakat nem voltam 3-4 lépésnyire is képes kivenni.”¹²³ Wesselényi érezhetően nagy kitartással küzdött korábbi tevékenységei fenntartásáért. Július 14-én ismét ott volt a lövőhelyen, s aznap még lovagolt is.¹²⁴ A következő napokban viszont megjelentek a ketts látás és a szeme előtti köd tünetei, és rendszeressé vált, hogy pár méterről már nem ismerte fel az arcokat.¹²⁵

A kora őszi időszak ismét szeme állapotának jobb periódusát hozta. Augusztus 30-án újra saját maga írt,¹²⁶ majd szeptemberben pár napra vadászni utazott, ahol várta a szem tisztulásának rövid időszakait, hogy el tudjon ejteni pár állatot, a következő napon azonban a látási problémái miatt vissza kellett térnie szállására.¹²⁷ A szeptemberi hónapban már több naplózóveggel is a vakásgról szólt. (Pl. „...annyira nem csak elhomályosodott, hanem elsötétedett, mint még soha sem, már a látástól teljesen búcsút gondoltam venni.”)¹²⁸ Októberben ismét jobb időszak következett, ekkor újra tudott írni is.¹²⁹ Decemberben azonban egyértelműen romlott a szeme: míg korábban 3-4 méterre lévő dolgokat nem

¹¹⁵ Wesselényi Miklós naplója. 1838. október 24.

¹¹⁶ Uo. 1841. november 23.

¹¹⁷ Uo. 1842. február 3.

¹¹⁸ Uo. 1842. március 17., 1842. március 20.

¹¹⁹ Uo. 1842. március 19.

¹²⁰ Uo. 1842. március 21., 1842. március 29..

¹²¹ Uo. 1842. április 4.

¹²² Uo. 1842. május 4.

¹²³ Uo. 1842. július 1.

¹²⁴ Uo. 1842. július 14.

¹²⁵ Uo. 1842. július 15., 1842. július 18–19., 1842. július 22.

¹²⁶ Uo. 1842. augusztus 30.

¹²⁷ Uo. 1842. szeptember 9–10.

¹²⁸ Uo. 1842. szeptember 15., 1842. szeptember 30.,

¹²⁹ Uo. 1842. október 15., 1842. október 27., 1842. november 15.

tudott felismerni, most már saját lábán lévő sebét sem látta.¹³⁰ Gyakori tünet lett a kettős látás,¹³¹ s az, hogy egy időben homályos és éles képek is feltűntek szeme előtt.¹³² 1843. január 9-én írta le először: „olykor egészen elveszett szemem világa.” A következő hónapokban még többször találkozhatunk a szem javulására utaló bejegyzéssel is, de a rossz időszakokat csak pár napos jobb periódusok szakították meg. 1843 áprilisában is tervezte még a vadászatot, de a szalonkát már csak hallotta, nem látta.¹³³ Ekkor már gyakori volt, hogy a legközelebbi embereket vagy tárgyakat sem ismerte föl. (Pl. „...a homály annyira hágott, hogy fürdés után, 3-kor kinn ebédelvén enni is alig láttam, és senkit sem ismertem egy pár lépésre meg.”)¹³⁴ Wesselényi nagyon jól tudta másik szeme világának elvesztése miatt, hogy ez már a „végső stádium”.¹³⁵ Augusztusban még több nap is szeme jobb állapotáról számolt be,¹³⁶ de a napló utolsó bejegyzésében ismét panaszkodott szemére.¹³⁷

Wesselényi naplójának az utolsó bejegyzésére 1843. szeptember 19. került sor. Öt nappal később hagyta el Gräfenberget és tért haza erdélyi otthonába, Zsibóra, ahol élete következő éveit töltötte. A naplónak nagy valószínűség szerint vannak elveszett részei, azt azonban feltételezhetjük, hogy 1843 szeptemberével a báró végleg abbahagyta napi könyve vezetését. Könnyen elképzelhető, hogy az utazás napjai (a gräfenbergi szanatóriumból a zsidói uradalomba) és a zsidói berendezkedés miatt megszakadó naplóvezetés vált a naplóírás „végleges szüneteltetésévé.” Wesselényi új élethelyzetbe került, amikor teljesen elvesztette szeme világát, és így a nem a nyilvánosságnak szánt napló vezetése a visszaolvasás lehetőségének elvesztésével értelem nélkül maradt. (Levelezése folytatódott, mivel annak funkciója a Pesttől és Pozsonytól távol fekvő zsidói uradalom lakója számára a társasági és politikai élethez való kapcsolódás legfontosabb módjává vált.)

A napló megszakadása miatt a végleges megvakulás pontos idejét, illetve az azt megelőző időszakot a báró levelezése alapján lehet rekonstruálni. Ezt Trócsányi Zsolt is megemlítette Wesselényiről szóló nagymonográfiájában,¹³⁸ de egyik, Deákhhoz írt levelében – amit közel kilenc hónapos levélírási szünet után küldött – maga Wesselényi is hosszabb összefoglalót írt szembajának erről az időszakáról.¹³⁹ Mind ezekből, mind a kiadott Wesselényi-levelezés egyéb forrásokból is ugyanazt a folyamatot figyelhetjük meg, mint amit a napló – napi bejegyzései miatt jóval részletesebb adattára – alapján 1843 szeptemberéig is láttunk: jó és rosszabb periódusok egymást követő változásaival valósult meg egy folyamatos látásromlás, ami 1844 nyarán érte el a teljes vaktságot. 1843–1844 telén – annak ellenére, hogy még vadászni is próbált, és szemüveg nélkül is írt¹⁴⁰ – szeme

¹³⁰ Wesselényi Miklós naplója. 1842. december 15.

¹³¹ Uo. 1843. január 7., 1843. május 31.

¹³² Uo. 1843. május 12.

¹³³ Uo. 1843. április 6.

¹³⁴ Uo. 1843. április 22., 1843. július 24., 1843. augusztus 6.

¹³⁵ Uo. 1843. május 24.

¹³⁶ Uo. 1843. augusztus 16–19.

¹³⁷ Uo. 1843. szeptember 19.

¹³⁸ Trócsányi: *Wesselényi*, 485–486.

¹³⁹ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 305–307.

¹⁴⁰ Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminhoz. 1843. december 21. és Ferenczyhez. 1843. december 29. Idézi Trócsányi: *Wesselényi*, 486.

homályosodása már állapotának jobb időszakában is jelentkezett.¹⁴¹ Pár napig már „egészen vak voltam”¹⁴² – írta a következő hónapról Deáknak, s március 11-i levelében Kossuthot is a további látásromlásról értesítette.¹⁴³ Áprilisban még két levelet is teljesen saját kezűleg írt meg, ezt követően viszont már csak aláírta a lediktált szövegeket.¹⁴⁴ A gräfenbergi időszakhoz hasonlóan, zsidói otthonában – Priessnitz előírásai alapján¹⁴⁵ – folytatott vízkúra sem volt jó hatással szemére.¹⁴⁶ Az utolsó időszakban már többször előfordult, hogy napokra elvesztette látását: május végén régi barátjának, Fischer főhadnagynak készített szemvizet, ami Fischert majdnem megvakította, s a báró az izgalom hatására napokon keresztül nem látott.¹⁴⁷ E hónapok leveleinek hangulatában az elkerülhetetlen vakságra való méltóságos felkészülés mellett a látás megmentésének utolsó kétségbeesett próbálkozásai is megjelentek: barátaitól azt kérte, hogy küldjenek minél gyorsabban egy homeopata orvost,¹⁴⁸ s májusi–júniusi leveleiben folyamatosan várta dr. Stapfot,¹⁴⁹ és a sokak által ajánlott – Wesselényi által sokáig elutasított – rudnói csodapaphoz¹⁵⁰ való elutazás terve is felmerült benne. Orvosa végül csak július elején érkezett meg, amit Wesselényi már „vesztett csata utáni segítség”¹⁵¹-nek értékelt. Széchenyinek május 28-án azt írta, hogy négy napja már nem lát semmit.¹⁵² Nem tudjuk, hogy a következő hónapban történt-e időleges javulás, július 5-ei levelében Deákot már arról értesítette, hogy „teljesen vaknak neveztetethetem”,¹⁵³ s ezt részletesebb tünetleírással is egészítette: „közel két hónapja, hogy bármi közel sem tudok senkit is ábrázatjáról megismerni; más vágja fel ételemet s adja poharamat kezembe; látásom jórészt csak annyiból áll, hogy a napot az éjtől meg tudom különböztetni.”¹⁵⁴ A hónap végén Kossuthhoz írt levelében is „teljesen rám borult örök éj”¹⁵⁵-ről írt. A látás végleges elvesztését így 1844 júniusára tehetjük.¹⁵⁶

¹⁴¹ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 306–307.

¹⁴² Uo. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 306.

¹⁴³ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. március 11. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 167.

¹⁴⁴ Kardos: *Báró Wesselényi*, II. 146.

¹⁴⁵ Csoma: Wesselényi, 177.

¹⁴⁶ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 306.

¹⁴⁷ Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak. 1844. május 25. Idézi Trócsányi: *Wesselényi*, 486.

¹⁴⁸ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. május 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 168–169.

¹⁴⁹ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. június 19. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 174.

¹⁵⁰ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. június 1. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 171–172.

¹⁵¹ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. július 3. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 175.

¹⁵² Wesselényi Széchenyi Istvánhoz. 1844. május 28. Közli Ferenczi Zoltán: *Kiadatlan levelek Gróf Széchenyi István és Báró Wesselényi Miklós levelezéséből. Akadémiai Értesítő* 17 (1906) 105.

¹⁵³ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 307.

¹⁵⁴ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 307.

¹⁵⁵ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. július 31. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 176.

¹⁵⁶ Kardos Samu – aki, már fentebb láttuk, hogy a szembaj kialakulása kapcsán belebonyolódott a legendák és a történelmi tények ütköztetésébe – a bal, illetve a jobb szem elvesztése kapcsán egymásnak teljesen ellentmondó állításokat fogalmazott meg. Bal szeme elvesztését a fogság utánra helyezte, az egyik szöveg-helyen 1840-re (Kardos: *Báró Wesselényi*, I. 361.), majd egy másik helyen 1841-re datálta (uo. II. 135.). Kardos tévedése azért meglepő, mert hatalmas munkát végzett Wesselényi naplójának, levelezésének és a per anyagának feldolgozásával, amikből egyértelműen kiderül a bal szem 1838-as elvesztése. A teljes vakság

Készülés a vakságra

A „vakság” szó a naplóban 14 bejegyzésben található meg, amiből 12 vonatkozik saját szeme világára (egyszer egy vak lóról írt,¹⁵⁷ egyszer pedig egy vak művész koncertjéről¹⁵⁸). A második táblázatban ennek a 12 bejegyzésnek az időbeli eloszlását láthatjuk:

1838	7
1839	-
1840	-
1841	3
1842	2
1843	-

2. táblázat

A második táblázat jól mutatja, hogy a megvakulás lehetőségének gondolata 1838-ban jelent meg Wesselényinél, s a naplóíró ekkor foglalkoztatta leginkább. „Szemgyuladás következtében szegény már egy pár hét óta semmit sem lát.” – írta egy ismerőséről. – „Megrázott látása, magamra nézve is egy borzasztó jövőre tekintek.”¹⁵⁹ Az első bejegyzések, amelyek a vakság elkerülhetetlenségére reflektáltak, még a megdöbbenés hangjai voltak. Többször használta a „borzasztó”, „rémisztő”, „irtózatoss” szavakat, gyakran a „jövő” szóval összekapcsolva.¹⁶⁰ A személyes élet tragédiája mellett, mivel a megvakulás réme Wesselényi életének egy sajátos időszakában jelent meg, vakságáról szóló 1838-as naplóbeli és nyilvános megjegyzései, tettei politikai mezőben is értelmezhetőek. Wesselényi körül az ez évi árvízi mentés és ekkor már három éve húzódó perének várható közeli befejezése miatt pezsgő volt a hangulat, amit számára a látás elvesztésének hirtelen felismert eshetősége tovább fokozhatott. 1838 augusztusában és szeptemberében pár hét alatt többször elment a „vakok próbatételére”:¹⁶¹ „Szörnyen megrázott. Sírtam, de nem szégyelltem.” Elkezdte intézni peréhez a szembajjal kapcsolatos orvosi papírokat is („Stáhlyt kerestem bizonyítványt akarván tőle szemem állapotáról venni.”¹⁶²), s tett alapítványt a vakok intézete számára („A vakok intézetének 2500ft cp. alapítottam és az

kapcsán is következetlen: előbb 1843-ra helyezi annak beálltát (uo. I. 352.), majd egy másik szöveghelyen – helyesen – 1844-re (uo. II. 135.).

¹⁵⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1835. augusztus 16.

¹⁵⁸ Uo. 1841. június 3.

¹⁵⁹ Uo. 1838. április 19.

¹⁶⁰ Wesselényi Miklós naplója. 1838. április 19., 1838. április 29., 1838. május 24., 1838. június 7.

¹⁶¹ Uo. 1838. augusztus 26. Ez egy általános szemvizsgálat egyik eleme volt. Négy nappal később már erről is beszámolt a báró (uo. 1838. augusztus 30.). Ez a vizsgálat nem azonos a börtönbe vonulás előtti, Bíró Imre által is elemzett konzíliummal, arra fél évvel később került sor, de a sürgős orvosi beavatkozás szükségességéről szóló bizonyítvány készítése szintén a Gräfenbergbe vonuláshoz szükséges irat volt. Trócsányi: *Wesselényi*, 406.

¹⁶² Wesselényi Miklós naplója. 1838. augusztus 26.

arról szóló oklevelet a Kappel kezébe küldöttem.”¹⁶³). A báró – akinek naplójában pár héttel korábban jelent meg először a „vakság” kifejezés – nagyon intenzíven, a nyilvánosság előtt élte meg azt a szituációt, amelynek kapcsán látásának végleges elvesztése is felmerült. Szeptember 2-án, miután elutasító választ kapott folyamodványára, még inkább indulatba jött: „A nádortól válasz jött folyamodásomra. Emberiség nélküli és a kegyetlen megtagadás mellett, még gúny hangján van írva. Így hát erővel megvakítanak. Tehát a szemkitolások kora újra megjelenik.”¹⁶⁴ Pár nappal később még tett egy megjegyzést („Itt e porban kell naponként inkább vakulnom és sehová sem mozdulhatok.”¹⁶⁵), de ezt követően 1838-ban már nem találunk a megvakulással kapcsolatos bejegyzést a naplóban. Az 1841-es, 1842-es bejegyzések már más jellegűek: itt a vakság a szembaj adott napi állapotát leíró nagyon is konkrét tünetet jelenti: „Szinte egész vakság.”; „Szinte vakon.”; „Délután s este szinte vak...”¹⁶⁶.

A báró leveleiben fogalmazta meg részletesebben, hogyan élte meg látása elvesztését. Itt érdemes végiggondolnunk, hogy Wesselényi önértelmező szövegeit – akár naplójába jegyezte le őket, akár egy levélben szerepelnek – mennyiben fogadhatjuk el „valós”, tényszerű helyzetértékelésnek. Az 1830-as évek végének önreflexív bejegyzéseiben a személyes tragédiák, a test betegségei és a politikai pályáiv lehanyagolása egy koherens énelbeszélés rendszerében kapcsolódnak össze. 1831 és 1839 között nagyon sok olyan tragédia érte a bárót, mely egy erős önazonossággal rendelkező személyiséget is megvisel. 1831 decemberében, többhetes ápolás után saját kezei között hunyt el édesanyja, akivel – bizonyára apja korai halála miatt is – nagyon szoros volt a kapcsolata. 1834 decemberében indított magyarországi perének nehezen megjósolható végkifejlete a sok feszültség mellett a politikai pályafutását is ellehetetlenítette. Az ellene indított erdélyi per miatt 1835-től kezdődően nyolc éven keresztül nem térhetett vissza otthonába, Zsibóra. 1836-ban vívott párbajának lehetséges kimenetelei között felmerült halála vagy letartóztatása is. 1837-ben két, a báró által sohasem látott, de a távolból is érdeklődve és érzelemdús figyelemmel kísért gyermeke is meghalt egy himlőjárvány következtében Zsibón. Bal szeme világának elvesztését, a vakság közeli eljövételének rémképét és 1839-es bebörtönzését hét éven belül a sokadik sorscsapásként kellett megélnie.¹⁶⁷

A báró önképének fő szervezőelemei férfiassága, kitartása és csapások elviselésének képessége voltak. Apja már gyermekkorában próbák elé állította és fizikai nehézségek eltűrésére edzette. Ezt az apát fiatalon, 13 éves korában elvesztette, de Kazinczy „*princeps juventutis Hungaricae*” címe és a „zsibói bölény” öröksége továbbra is fontos része maradt identitásának. Külső megjelenése, hangja, határozott fellépése, sportsikerei és a közéletben megnyilvánuló szervezőképessége mellett az árvízi mentés is jól mutatja a saját maga és környezete által együtt alakított kép jellemzőit. A napló- és levélszövegek forráskriti-

¹⁶³ Wesselényi Miklós naplója. 1838. szeptember 19.

¹⁶⁴ Uo. 1838. szeptember 2.

¹⁶⁵ Uo. 1838. szeptember 7.

¹⁶⁶ Uo. 1841. július 13., 1841. november 19–20.

¹⁶⁷ Wesselényi életének ismertetését lásd Trócsányi: *Wesselényi*, 118–439. passim, illetve Fónagy: *Wesselényi*, 16–17. Wesselényi két elhunyt gyermekéről Merényi-Metzger Gábor ír részletes anyakönyvi adatokkal. Merényi-Metzger Gábor: *Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekei. Valóság* 59 (2016) 9. sz. 28.

kai vizsgálata szempontjából fontos bemutatnunk Wesselényinek egy másik attitűdjét, a korszellemtől sem idegen pozórságra való hajlamot. A szerepjátszás, a túldramatizálás, a romantikus gesztusok a naplóban, írásaiban, politikai szerepléseiben is jelen voltak. Dénes Iván Zoltán a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* kapcsán emeli ki a túlírt, terjengős stílust és az elfogult kifejtést.¹⁶⁸ Ennek középpontjában a romantika kora és a lovagvilág iránti vonzalom állt, amire jó példa a naplóban végig követhető szerelmi kapcsolata a családja által a bárótól eltiltott Brudermann Marie nevű pozsonyi polgárlánynyal.¹⁶⁹ A lovagkort idéző romantikus önképre erős hatással lehetett a korábban a gyakorlatban működő, lovagi erényeket a középpontba állító erényszövetség is, melyet Széchenyi Istvánnal és Károlyi Györggyel szerveztek meg maguk számára.¹⁷⁰ Az Újfalvy Sándor által leírt vadászatokon modern „lovagi tornákat” is rendeztek, de a párbajt is tekinthetjük az ősi férfiaság elemeinek túlélését biztosító intézménynek.¹⁷¹ Széchenyi egyes, Wesselényivel való találkozásai után lejegyzett reakciói bizonyítják, hogy a grófnak kortársként is feltűnt a bárónak ez a személyiségjegye, sőt ezek a mozzanatok kifejezetten zavarták és bosszantották őt.¹⁷²

Hogyan éli meg a tragédiákat a környezete és önmaga számára is a hősi képből fel-tűnő, rendíthetetlen, erős férfi? Milyen önelbeszélés keretei között őrizhető meg a fent leírt identitás? Velkey Ferenc a báró Wurmbbrandttal vívott párbajának időszakában keletkezett Széchenyi- és Wesselényi-naplószövegeket vizsgálva és feleltetve írja le Wesselényi önképének egyik fontos aspektusát: a mártíromságra való hajlamot. A báró önmeghatározásának új címkéjeként tűnt fel az 1830-as évek második felében az „üldözött”, a „bujdosó”, a „száműzött” és a „mártír”, majd az 1840-es évek elején a „polgári halott” kifejezés.¹⁷³ Az „erős férfi” és az „üldözött” képe könnyen összekapcsolható: Kemény Zsigmond szerint Gräfenbergben Wesselényihez mint a „szabadeszmék kikiáltott hőiséhez és martyrához” fordultak betegtársai,¹⁷⁴ míg Kossuth Sámsonként utalt Wesselényire, mely motívumban a fenti két elemet a testi baj, a vakság is kiegészíti.¹⁷⁵ A kirekesztettség-érzés a Wesselényi családtól eleve nem állt távol, a kis Miklós gyerekkorában is hasonló narratívákkal találkozhatott apja kufsteini fogsága kapcsán.¹⁷⁶ A szenvedés megélése a más identitáselemeknél is szívesen pózoló Wesselényinél olykor túldramatizált, gyakran a végzettel és a halállal kapcsolatos elmélkedésekben öltött testet, összekapcsolva a politikai kitaláltság és a testi bajok témáját. Ilyen szövegrészek a naplóban is megjelennek. Wesselényi Miklós *diáriuma* – jellegéből adódóan – nem a nyilvánosság számára szánt

¹⁶⁸ Dénes: Előszó, 9.

¹⁶⁹ Priszlinger: *Strigulákban*, 223–226.

¹⁷⁰ Velkey Ferenc: *Széchenyi baráti erényszövetségben (1825–1828)* című előadása. 225 éve született a legnagyobb magyar, Széchenyi István. Bp., 2016. november 3.

¹⁷¹ Lásd részletesebben Priszlinger Zoltán: A sport mint téma Wesselényi Miklós naplójában. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 4) 132., 140.

¹⁷² Velkey: *Golyóbis*, 110.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Deák: Wesselényi, 21.

¹⁷⁵ Velkey Ferenc szíves közlése.

¹⁷⁶ Fónagy: *Wesselényi*, 9.

szövegként keletkezett. Ebből azonban nem következik, hogy a naplóíró által megfogalmazott mondatok torzulások nélkül mutatnák be a „valóságot”. Megint csak Velkey Ferenc írására utalhatunk, amiből kiderül, hogy a báró által a naplójába lejegyzett gondolatok többször visszaköszönt személyes beszélgetéseiben is.¹⁷⁷ A napló alkalmas terep lehetett arra, hogy a báró ezeket a helyzetértékeléseket „kimunkálja”, az önelbeszélések vázát megformázza. A legtöbb, vaksággal és elmúlással kapcsolatos gondolatát azonban leveleiben fejtette ki.

Egy Deák Ferenchez írt leveléből az derül ki, hogy a vakság jóval szembaja megjele-
nése előtt az egyik legnagyobb félelme volt: „Barátom, két dologtól irtóztam gyermekkorom óta s e kettőtől, mondhatom, rettegetem. Már jókor szoktattak s szoktattam magamat bármi veszélynek is nyugodtan nézni szemébe, de azon két dolog, t. i. vakulás s dühödés, hányszor csak eszembe jutott, mindenkor borzadás futotta át idegeimet s e rémképeken megtörve éreztem minden erőmet; – s íme éppen e kettő közül egyiknek kelle engem érni.”¹⁷⁸ Többször is kifejezte – igaz, még a teljes megvakulás előtt –, hogy a vakságnál is nehezebben élhető meg maga a látásvesztés hosszan elhúzódó folyamata, s a tudat, hogy ez be fog következni. Egyik, 1842-es levelében, szintén Deáknak írt arról, hogy szeme állapotának jó és rossz periódusai csak megnehezítették a helyzetét, a jobb periódusok után újra és újra csalódásokat kellett megélnie.¹⁷⁹ A tényleges vakság beálltakor Kossuthnak írt levelében szintén visszautalt arra a hosszú időszakra, amíg a teljes sötétségre készült: „E borzalmak, Barátom! rémítőbbek s gyötrőbbek, mint amilyeneknek azokat még én is képes voltam előre gondolni, ki pedig azokra évek óta készültem s azok eléggé feketéni festésére képzőtehetségemet a lehetőségig felcsigáztam.”¹⁸⁰ Wesselényi mondata és szóhasználat („készülés” – ami egy színházi szerep kapcsán is működő kifejezés) arra utal, hogy végiggondolta, hogy egy vakon élő embernek milyen lehetőségei, körülményei, „póza” vannak. Vakságát több megjegyzésében transzcendentális térbe helyezve, a jó és a gonosz küzdelmének részeként értelmezte. A világosság a jót (az Urat) jelenti: „Áldjátok sorsotokat Ti, kik számára létezik az, mit a mindenek ura mint legfőbb jótétet adott, mi saját létének mindent élesztő szikrája, a világosság. Ezt nélkülözni, e nélkül élni a borzalmak borzalma.”¹⁸¹ A vakságot pedig a rossz hozta el, Kossuthnak írt levelében a „pokol” és a „gonosz” szavak egyszerre vallásos, de politikai értelmet is hordozhatnak: „Ha a pokolnak e diadalt nem engedem is, de részesül abban, mi annak, ha nem fontos győzelme is, de valódi öröme lehet, azaz: sötétségbe taszíthatni a világot keresőt s imádót. Talán ennagyazástól szint oly távol, mint hízelgéstől, méltán állíthatom, hogy az én örök éjbeni

¹⁷⁷ Velkey: Golyóbis, 110–112.

¹⁷⁸ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. szeptember 27. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 307.

¹⁷⁹ Wesselényi Deák Ferenchez. 1842. március 22. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 297. Hasonlóan fogalmaz Kelemen Benjáminhoz írt levelében is: „A megvakulás méreg keserű előízlete szüntelén számban van, s e keserű íz a legédesebb örömöket is képes lenne elemészteni...” Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak. 1842. március 4. Idézi Csoma: Wesselényi, 173–174.

¹⁸⁰ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. július 31. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 176.

¹⁸¹ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. szeptember 27. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 307–308.

taszítottatásom s a Te világító fényednek láthatásunkróli kiszorítása a gonosznak egynemű örömet okozó...”¹⁸²

A vakság kapcsán Wesselényi a legtöbbet az „örömöktől és élvezéstől való [...] elszakadás”-ról írt.¹⁸³ A báró, ha nem is egyszerre, de már a betegség alatt lényegében számba vette naplójában azokat a dolgokat, amiket látásával együtt el fog veszíteni: „Meválni ép és eleven testétől és helyébe a lelket fájdalommal és lankadtsággal bénító testet kapni. Elveszteni az erőt, mozoghatóságot, és egészséget, az örömök ezen bő forrásait, és örökre veszteni el. És nélkülözni gyönyörűségeket, melyekhez szokás és szenvedelem láncolt.”¹⁸⁴ Az olvasás, a világ szépségeinek csodálása, a testmozgás és a vadászat azok a dolgok ezen a „listán”, amiről a legnehezebb lemondani.¹⁸⁵ A Deákhoz írt 1842. márciusi levelében – mintegy személyiségképét és életvezetési ars poeticáját foglalva össze – reflektált arra, hogy mit veszít el megvakulásával: „Barátom, a vakság bárkire nézve is gyászos állapot! De ezen szerencsétlenség nagyságának is van egyedszerénti fokozata: oly személy még vakon is élvezhet örömeiket s vakon sem veszett mindent el, kinek lassan forgó vére a heverést s henyelést kedvessé teszi, ki vagy természetből mozgásra termett idomokkal nem igen áldatott meg, vagy kit nevelés s élésmód járáshoz s mozgáshoz nem, avagy attól elszoktatott s kinek másoktól függés ellenére nincs, sőt ez kellékévé vált, nem különben főélvezését társalgás beszélő örömeiben találja, vagy még inkább a hangszat szenvedélyes imádója, ki azt maga is úzi s ki előtt az abbani tökéletesedés, öröm s munkásság tette pályája nyitva áll. De én, barátom, mindennek ellenkezője, kinek örökké egyedüli eleme munkásság s mozgás volt, ki maga erején szokott élni és tenni, kire nézve másoktól függés, másokra szorulás türhetlen érzet; én, kinek minden gyönyöre s élvezései a látás s csak az által feltételezvék; ki a tündér szépségű természet csak látva élvezhető kecséből merítette élte örömeit, én, a szenvedélyes gazda, kertész, állattenyésztő, lovas, vadász, lövő, vívó, úszó; ki előtt az utazás, szép tájak, a mesterségek, az építész, festői, szobrászati művészet oly nagybecsű: reám nézve a vakság valóban a halálnál százszorta keserűbb.”¹⁸⁶

A „polgári halott”

Már az első, 1838-as vakságra vonatkozó naplóbejegyzéseknél megjelent a vakság és a halál fogalmainak összekapcsolása. Ez a halál azonban nem a tényleges halált jelentette, hanem egyfajta élve eltemettetést. A naplóban a halál szó, Wesselényi saját életére vonatkozóan csak egy 1840-es évekbeli bejegyzésben szerepel,¹⁸⁷ ahogy az elmúlás szóval sem találkozunk napi könyvében, de már az 1830-as évek végétől utalt arra a báró, hogy

¹⁸² Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. július 31. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 176.

¹⁸³ Wesselényi Deák Ferenchez. 1843. február 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 299.

¹⁸⁴ Wesselényi Miklós naplója. 1838. május 24.

¹⁸⁵ Wesselényi Miklós naplója. 1838. április 29., 1838. augusztus 26–27. Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. március 11. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 167.

¹⁸⁶ Wesselényi Deák Ferenchez. 1842. március 22. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 297–298.

¹⁸⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1841. december 15–31.

valódi élete lezárult. Ez egyszerre vonatkozott a magánélet, s a közélet szempontjából megélt „halálra”.

Az 1842–1843-ban írt utolsó nagy Wesselényi-mű, a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* a következő sorokkal kezdődik: „Polgári halott szólal meg ezennel; lelki s testi csapások által tevése köréből kivetve, cselekvéstől elzárva s száműzve, nincs az többé, mint élő tag nemzete nagy családjában.”¹⁸⁸ A „polgári halott” fogalmát Wesselényi ekkorra már „kidolgozta”, a kifejezés az 1830-as évek végétől megjelent naplójában. Egy 1838-ban írt naplóbejegyzésben, ahol az elmúlásról elmélkedik,¹⁸⁹ ez az állapot még egyértelműen a betegségek befolyásolta élethelyzetre, különösen szeme világának várható elvesztésére utalt. 1843-ban Wesselényi, az általa a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* kezdősorában használt fogalmat Deák számára fejtette ki bővebben, miután a Honderű kritikája élcelődött a „polgári halott” kifejezésen. Problémái felsorolása után tette fel barátjának a kérdést: „Már ki ily helyzetben van, nincsen-e az nemcsak a polgári közéletbeni részvét minden lehetőségétől, hanem a társas élettől is teljesen elzárva: lehet-e ilyen-nél akár polgári, akár társadalmi tekintetben még lélekző lény kevesebbé létező és való-dibb halott?”¹⁹⁰ Itt a „halál” már más értelmet nyert: a bárónak a politikai, a köz- és a társas életben betöltött szerepére vonatkozik. Trócsányi Zsolt részletesen felsorolja, hogy testi bajai mellett a „polgári halál” kifejezés mit jelentett Wesselényi számára: a magyar politikai életben pere után már nem kaphatott szerepet; az 1840-es éveket Gräfenbergben, majd Zsibón töltötte, távol a politikai élet pezsgésétől; mártírrá vált, szava a gyakorlatban már nem számított.¹⁹¹ A látás elvesztése után a „polgári halott” kifejezés egyik legfonto-sabb elemévé a vakság vált. Wesselényi az 1840-es évek közepén írt leveleiben utalt arra, hogy ideje lejárt,¹⁹² s a fent idézett, Deák Ferenchez írt levelében a vakságot szintén a ha-lál fogalmához kapcsolva „gyászos állapot”-nak nevezte.

Magánéletében Wesselényi a vakságot egy idő után elfogadta, annak témája levelei-ből meglepően hamar kikopott, de rendszeresen került olyan szituációkba, ahol vaksága miatt kellett a közéleti vagy társas élet egyes elemeiről lemondania. 1841 februárjában testi bajai miatt utasította el a felkínált követi pozíciót.¹⁹³ Kossuth kérdésére „vak és nyo-morék” állapotára hivatkozva nem vállalt el egy egyesületi elnökséget.¹⁹⁴ 1848 októberé-ben Gräfenbergbe való utazása után írta Deáknak: „Tudod, hogy én jöttem családomat biztos helyre hozni s mivel láttam, hogy én, mind vakságomért jelenben ott nem hasz-nálhatok.”¹⁹⁵

Wesselényi amellet, hogy készült a „halálra”, tudatosan igyekezett keresni a „túlélés” lehetőségeit is. Annak ellenére, hogy leveleiben olykor előkerült a vakság által okozott nehézségek témája (elsősorban a mobilitás és a társasági élet kapcsán fogalmazott meg

¹⁸⁸ Wesselényi: *Szózat*, 15.

¹⁸⁹ Wesselényi Miklós naplója. 1838. május 24.

¹⁹⁰ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1843. május 27. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 20–21.

¹⁹¹ Trócsányi: *Wesselényi*, 447.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Wesselényi Miklós levele Kiss Károlynak. 1841. február 28. Idézi Csoma: Wesselényi, 171.

¹⁹⁴ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1845. január 2. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 183.

¹⁹⁵ Wesselényi Deák Ferenchez. 1848. október 28. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 352.

panaszokat¹⁹⁶), magánéletében sikerrel rendezkedett be nemlátó életmódjára. A vak lét mindennapi kereteinek kialakításához a gräfenbergi szanatóriumi körülmények több esetben átmenetet képeztek. A kézírás változása jelzi, hogy naplóit és leveleit már nem maga írta, hanem diktálta. A „diktálás” szó a naplóban 1834-ben jelent meg először, 1837-től pedig rendszeressé vált, összesen 234 alkalommal fordul elő a naplóban. Hasonlóan oldotta meg az olvasást is: olvastat magának – ez a szó szintén 1837-től tűnik fel gyakran a naplóban, de „olv.”; „olvas.” rövidítései miatt nehéz megállapítani, hogy mikor szerepel az ige cselekvő és mikor műveltető alakban.¹⁹⁷ Wesselényi már 1839-es fogsága alatt kért a könyvek mellé felolvasót is. A kormányzervek vezetői előbb engedték a felolvasót, majd nem, végül mégis kijelöltek a fogoly mellé egy bizonyos Ruwald őrmestert. Vele Wesselényi annyira meg volt elégedve, hogy még Gräfenbergbe is magával vitte volna.¹⁹⁸

A zsidói világban fontos támaszra is lelt: a Gräfenbergben megismert, ápolónőként Wesselényi mellett dolgozó, szegény polgárcsaládból származó Lux Annára, Ninára, akit feleségül is vett. A zsidói birtokára visszavonuló báró helyett ő látta el azokat a tevékenységeket, amelyeket a beteg nem tudott. „Az idegen táj leánya határtalan ragaszkodással s gyöngéd kezekkel [...] ápolja”¹⁹⁹ férjét, s valószínűleg rá vonatkozik a Deáknak írt megjegyzés is: „más vágja fel ételemet s adja poharamat kezembe.”²⁰⁰ Kemény Zsigmond 1846-ban több napot töltött Zsidón, s naplójából tudjuk, hogy ott lövőversenyt rendeztek, amin viszont nem Wesselényi volt az ellenfél, hanem Nina.²⁰¹ Újfalvy Sándor emlékirataiban írta le, hogy a báróné a „hajtásban rendesen a háziúr tőszomszédjában állott. Egyebek közt egy nagy baközet összelőtt...”²⁰² Annak ellenére, hogy Wesselényi és Lux Anna között az egyik első magyarországi mésalliance kötöttet,²⁰³ Nina megélhetette bárónéi státuszát férje mellett. Ehhez hozzájárulhatott a zsidói elszigeteltség és Wesselényi „polgári halála” is.

A közéletben viszont – minden ezzel ellentétes próbálkozása ellenére is – Wesselényi helyzetét jól írta le az általa használt „polgári halott” kifejezés. A báró nemcsak hazája szempontjából tartotta fontosnak a közéleti szerepvállalást, hanem családi hagyománya, személyisége, belső késztetése és politikai pályafutásának íve is elképzelhetetlenné tette számára azt, hogy a politikai viták, diskurzusok és döntések nélküle, az ő távoli szemlélődésével folyjanak.²⁰⁴ Ezt jól példázza gräfenbergi működése. A morvaországi fürdőhelyen

¹⁹⁶ Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak. 1842. március 4. Idézi Csoma: Wesselényi, 174.; Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1845. június 19. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 190.; Wesselényi Deák Ferenchez. 1846. február 9., 1846. szeptember 3. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 322., 328.; Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1845. március 6. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 184–185.

¹⁹⁷ Wesselényi Miklós naplója. 1837. október 28.

¹⁹⁸ Trócsányi: *Wesselényi*, 428–435.

¹⁹⁹ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. szeptember 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 178.

²⁰⁰ Wesselényi Deák Ferenchez. 1844. július 5. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1904), 307.

²⁰¹ *Kemény Zsigmond Naplója*. Szerk. Benkő Samu. Bp., 1974. 114–117., 1846. július 28–29.

²⁰² Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. Bp., 1990. 315.

²⁰³ A házasságból két fiú született.

²⁰⁴ Miru György a *Balítéletekről* szövegének elemzésével mutatja be a Wesselényinél (is) megjelenő republikánus beszédmódot, melynek fontos elemei a haza javára történő munkálkodás, illetve a közösség jövőjének szolgálata. Miru György: A Balítéletekről és a politikai nyelvek. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok*

1839 és 1843 között „rendkívüli aktivitással vetette bele magát a fürdő és a város életébe”²⁰⁵; „Kaszinót szervezett, vívótermet alakított ki lakásán, angolparkot létesített a városközpont közelében, vízvezetéket és közkutakat harcolt ki a város számára, sétautat létesített a fürdő és a város között, részvényes alapon uszodát építtetett, valamint emlékművet állíttatott a magyarok nevében Priessnitz és a vízkúra előtt tisztelegve.”²⁰⁶ Csoma Borbála „kényszerpályának, pótcselekvésnek”²⁰⁷ értékelte ezt.

A Zsibóra való hazatérése utáni hónapokban – ami a szembaj utolsó stádiumával esett egybe – barátai és tisztelői még élénken foglalkoztak vele, igyekeztek segíteni neki. Sokan ajánlottak különböző csodadoktorokat, csodatavat vagy híres gyógyító plébánost.²⁰⁸ Széchenyi és Kossuth is felajánlotta a segítségét, de ez mindkettőjüknél – igaz, különböző okok miatt – nem teljesen önszántukból tett és komolyan gondolt baráti gesztusként, hanem az adott személyes, illetve politikai helyzetből következő lépésként értelmezhető. Wesselényi Kossuthnak 1840. május elején írt levele nem ismert, csak Kossuth válasza,²⁰⁹ melyben az udvariassági formulákon jóval túlmenően fogalmazta meg, hogy mit tenne meg a báróért, ha a megvakulás bekövetkeznék: „...kegyed oldalától soha nem tágitani, s nyújtani annyi enyhítést a borzasztó állapotban, mennyit barátság, hála, részvét, rokónérzelmek által szentesített emberi hűség csak nyújthat az életben. Miként a hű kutya nem távozik gazdája lábaitól, ez ötet hogyha elrugdossa bár, akként nem távoznék én kegyedtől sohasem.”²¹⁰ Kossuth reakciója érthető: ekkor szabadult fogságából és lekötöleztet a családját börtönvevei alatt segítő, számukra pénzt gyűjtő,²¹¹ öt sorsközösségbe hívó egykori „mentora” felé. Wesselényi pedig nem érti, hogy a fogság és az amnesztia mennyire más élethelyzetet jelent kettőjük pályáján: számára a betegségével együtt a közpályán való munkálkodás lezárását, ellehetetlenítését, Kossuthnak ellenben politikai tőkét ekkor induló közéleti karrierjéhez. Míg Kossuth személyes jellegű okok miatt ajánlotta fel segítségét a bárónak, Széchenyinnél ez a politika mezőjében értelmezhető. A gróf többször is kifejezte, hogy Pesten nagyobb segítséget tudnának neki biztosítani: „Egyébiránt a Pestre menetelemet s költözésemet Széchenyi megvakulásom után mindjárt s már kétszer sürgeté.”²¹² Velkey Ferenc mutatta be azt az 1840-es évekbeli politikai játszmat, melyben

a 70 éves Gergely András tiszteletére. Szerk. Anka László et al. Bp., 2016. (Károli Könyvek tanulmánykötet) 102–113.

²⁰⁵ Csoma Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben: egy csehországi fürdő minden napjai magyar szemmel. *Korall* (2002) 7–8. sz. 90.

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Csoma: Wesselényi, 170.

²⁰⁸ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. június 1. és 1844. június 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 171–173.; Jósika Miklós Wesselényi Miklóshoz. 1844. június 9. Közli Pap Károly: Báró Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906) 239–251., 355–379., 472–481., II. közlemény 363.; Wesselényi Miklós naplója. 1843. május 22.; Erdélyi nők levele Wesselényi Miklóshoz. 1843. május 1. Közli Kardos: *Báró Wesselényi*, I. 351.

²⁰⁹ Wesselényi levélmásolati könyvei csak 1841. február 28-án kezdődnek, és a Kossuthal való levelezését kiadó Ferenczi Zoltán is ezt használhatta. Kardos: *Báró Wesselényi*, II. 3.

²¹⁰ Kossuth Wesselényi Miklóshoz. 1840. május 14. Közli Ferenczi Zoltán: Kossuth Lajos kiadatlan levelei b. Wesselényi Miklóshoz. *Történelmi Társulat*, Ú. f. 2 (1902) 171.

²¹¹ Wesselényi 6900 forint készpénzt és 7102 forint kamatozó kötelezvényt gyűjtött. Trócsányi: *Wesselényi*, 383.

²¹² Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1845. január 2. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 183.

Széchenyi igyekezett leválasztani Wesselényit Kossuthról, s ebben ez a felajánlás is politikai funkcióval bírt.²¹³ A sok baráti levél közül Bártfay László a legérdekesebb, aki az együttérzés biztosítása mellett („Nem fogsz a’ felől kételkedni, tisztelt kedves Barátom, miképen lelki-testi szenvedő állapotod nem csak igaz részvétet támaszt mindnyájunkban...”), ugyanabban a levelében képes volt leírni – politikai tárgyú fejtegetései közben – a következő mondatot is: „Adjon isten szerencsét ’s jó sikert, — mert embereink közt, úgy látszik, még sok a’ vak, a’ gaz, és egoista.”²¹⁴

A „teljes sötétség” beállta után azonban Wesselényi úgy érezte, megritkult a levelek száma. Megvakulása után pár héttel Kossuthnak fakadt ki: „Annál jólesőbbben hatottak ezek rám, mivel éltem ezen legterhesebb szakában, t. i. vakságom első idejében, mintegy két hónap óta egyetlen barátomtól sem vettem volt levelet, holott többen tartoztak válasszal is. [...] ki hite szerint honának élt, azért szenvedett [...] baráti s szerető ápoló kéz nélkül hagyatott, de még résztvevő hang sem zengett távolból felé barátitól...”²¹⁵ Wesselényi az 1843 és 1848 között Zsibón töltött években hatalmas elszántsággal igyekezett a vakság, lábsebe miatti mozgáskorlátozottsága és a távolság ellenére is részese maradni a magyar politikai közéletnek. Kezdetben nehezen viselte a gräfenbergi időszakhoz képest is érezhető változást.²¹⁶ Ott – amellett, hogy megírta *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című munkáját – egy folyamatosan változó főúri társaság központjában érezhette magát. Zsibón ilyen értelemben még távolabb került Pesttől és Pozsonytól. Az egyedüli lehetőséget a „politikai térképen” maradásra levelezése nyújtotta. „Kazinczy Ferencen kívül nincsen senki ama kor nagyjai között, ki Wesselényihez hasonló széles körű politikai és irodalmi levelezést folytatott volna”²¹⁷ – írja a báró 20. század eleji monográfiája, Kardos Samu, amit megerősít a Wesselényi Miklós személyi levéltáráról részletes tanulmányt közlő Venczel József, aki a misszilisek, levélmásolatok és levelezési adatok számát több mint 10 000-re teszi, amiből közel 1000 van közreadva.²¹⁸

Wesselényi a sok erőfeszítés ellenére sem tudott részese maradni a magyar politikai közéletnek. Leveleire egyre ritkábban kapott választ. A Ferenczy Zoltán által 1903-ban a Magyar Történelmi Társaság közreadott, Wesselényi által Kossuthnak írt leveleket²¹⁹ végigolvasva már-már nevetségesnek és kínosnak tetszik, ahogy a báró majdnem minden levelét

²¹³ Velkey Ferenc: Egy barátság „átértelmezése”. Széchenyi István hírlapi cikkei Wesselényi Miklósról. In: *Wesselényi-émlékkönyv*, 96–98.

²¹⁴ Bártfay László Wesselényi Miklóshoz. 1844. április 5. Közli Pap: Báró Wesselényi, 247.

²¹⁵ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. szeptember 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 177.

²¹⁶ Wesselényi Gräfenbergben még olvasmányain és levelezésén keresztül sok tekintetben sikerrel tudta tartani a kapcsolatot a magyar szellemi-politikai élettel. Deák Ágnes kiemeli a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című munkája kapcsán, hogy annak igazi értéke az, hogy birodalmi és európai látószögéből szemléli a magyar és nem magyar nemzetiségi mozgalmak kérdését. Wesselényi ehhez jól használta ki a kényszerből eredő külföldi tartózkodás nyújtotta lehetőségeket: a magyarországitól eltérő szellemi-politikai közeg és a német nyelvű irodalmában való elmélyedés adhatott alapot a sajátos nézőpont megteremtéséhez. Deák: Wesselényi Szózata, 20–21.

²¹⁷ Kardos: *Báró Wesselényi*, I. LXIII.

²¹⁸ Venczel József: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára (Jakó Zsigmond bevezetőjével). *Erdélyi Múzeum* (2002) 3–4. f. 10.

²¹⁹ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1845. március 6., 1845. április 7., 1845. április 10., 1845. október 4. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 183–184., 186., 187., 191.

hosszas magyarzkodással kezdi, amiben Kossuthot biztosítja arról, hogy megérti, miért nem írt, fél, hogy újabb levelével is csak zavarja őt, esetleg a postát vádolja, amiért bizonyára elkeverték levelét. Trócsányi Zsolt monográfiájában szinte szabadkozik, hogy *Magyar politika a távolból* című fejezete, ami az 1843 és 1848 közötti időszakról szól, jóval kisebb, mint más, időben rövidebb időszakot tárgyaló része a könyvnek: Wesselényi próbálkozott ötletekkel, javaslatokkal előállni, de ahogyan a pesti és pozsonyi magyar politika iránya és az övé egyre inkább eltért egymástól, ezek is elmaradtak, és leginkább Erdély ügyeivel foglalkozott.²²⁰ Változást ebben az 1848-as események hoztak. Egyed Ákos mutatja be több tanulmányában a Partium visszacsatolását intéző kormánybiztosként működő bárót, aki az unió ügye mellett a hozzá régtől fogva közel álló jobbágykérdésben is nagy munkát végzett. A május 29-én Kolozsvárott megnyitott erdélyi országgyűlésen ő hirdette ki a jobbágyfelszabadítást.²²¹ 1848 nyarán szerepe volt a pesti népképviselői országgyűlés felsőtábláján is, de Fónagy Zoltán kiemeli, hogy nehezen tudott belenyugodni abba, hogy betegségei miatt nem játszhatta el azt a szerepet, amire egész életpályája predesztinálta volna.²²²

Vakságával, úgy tűnik, hamar megbékélt – leveleiben nagyon gyorsan, pár hónappal szeme világának végleges elvesztése után eltűntek az erre vonatkozó megjegyzések, személyes életével kapcsolatban házassága, gyermekei születése, egészségügyi szempontból pedig általános állapota és mozgáskorlátozottsága váltak elsődleges témákká. 1844 végén és 1845 elején több olyan levelet írt Kossuthnak, amiben lábsebére panaszkodott és a vakságot meg sem említette.²²³ 1848 márciusában, a változások után egy héttel részletesen magyarázta, hogy milyen dolgokkal kell megküzdenie, hogy Pestre utazását megtehesse. Ezek között már nem szerepelt a vakság.²²⁴ Wesselényi Miklós élete utolsó hat évét töltötte vakon. 1848 őszétől 1850 tavaszáig újra Gräfenbergben gyógyíttatta magát, hazatérése alatt kapott tüdőgyulladást, s 1850. április 21-én halt meg Pesten.²²⁵

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy rekonstruáljuk, hogyan élte meg a báró szembajának lefolyását, milyen módon próbálta feldolgozni szeme világának elvesztését és hogyan szervezte meg nemlátó életét. Az 1843–1844-es évek látszólag két eltérő jellegű szakaszra bontják főszereplőnk életútját: a még látón és a már vakon megélt időszakra.

*

Tanulmányunkban is külön tárgyaltuk Wesselényi életének ezt a két periódusát, azonban félrevezető lenne, ha a vizsgált életpálya kettéosztását a megvakulás következményeként határoznánk meg. A báró életének ehhez a két időszakához lényegesen különböző módon

²²⁰ Trócsányi: *Wesselényi*, 485–493.

²²¹ Egyed Ákos: Wesselényi Miklós küzdelme az unióért és a jobbágyfelszabadításért. In: *Wesselényi emlékülés*, 51–62. és Egyed Ákos: Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* (1996) 3–4. f. 219–229.

²²² Fónagy: *Wesselényi*, 18–19.

²²³ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1844. október 27., 1844. november 11. és 1845. január 2. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 179–183.

²²⁴ Wesselényi Kossuth Lajoshoz. 1848. március 23. Közli Ferenczi: B. Wesselényi (1903), 598.

²²⁵ Trócsányi: *Wesselényi*, 551.

tudtunk közelíteni. Az 1843-as év ugyanis nemcsak a betegség szempontjából lényeges, hanem a rendelkezésünkre álló források is megváltoznak. Ez év őszéig, a majdnem a teljes megvakulásig vezetett napló adott lehetőséget a szembaj lefolyásának és megélésének „mikroszkopikus” vizsgálatára, ahol a naplóíró minden „rezdülését”, hangulatingadozását, félelmeit, csalódását és haragját felnagyította a napi rendszerességgel vezetett feljegyzések jellege. A „nagyítás” a betegség jellemzőinek, ritmikájának, akár napszakonkénti változásának a megfigyelését is lehetővé tette, és a naplóíró nagyon részletes önmegfigyelései miatt a szem és a látás pontos tünetleírásai is rendelkezésünkre állnak. Egészen más képet kaphatnánk vakságának időszakáról, ha ezek a napi jegyzetek folytatódtak volna. A levelezéssel a báró és levelezőpartnerei betegséghez és beteghez való viszonyát hosszabb időszakokra visszatekintő, átgondolt, udvariassági formulákkal, politikai vagy személyes narratívákon keresztül megfogalmazott, akár szélesebb nyilvánosságának is szánt szövegeken keresztül vizsgálhattuk. Tanulmányunk így az autobiográfiai jellegű források tulajdonságaihoz, sajátosságaihoz és karakteréhez hasonló módon próbál közelíteni mind Wesselényi Miklós szembajához, mind pedig vakságához.

MÉRGEZETT GYÓGYSZER?

Marxista együttműködés-javaslatok és azok katolikus recepciója 1937-ben

HANTOS-VARGA MÁRTA

.....
The fundamental principle in the Christian theory of state is the permanent practice of common good (bonum commune), which includes the assurance of the goods of the individual. The peaceful and ordered coexistence in a political community (tranquillitas ordinis) is a prerequisite of the real social harmony. Although the search for the consensus value and the culture of the dialogue have their origins in the Christian idea of man and society, this fact as a natural attitude to follow was not perceived until the 1930s, due to historical and psychological reasons as well as the actual model of concept of the Catholic Church. The present study is part of a series, focusing on two proposals of the most provoking form of collaboration idea - i.e. the occasional collaborations between Catholics and Marxists in 1936 and 1937. Since the social problems, and that of the workers in particular, and the response to the dictatorial systems were key elements of Catholic thinking and Vatican politics, the proposals by Social Democrats and the Communists promoted at the time of the French Popular Front government, the Spanish Civil War and the consolidation of totalitarian systems, evoked significant theoretical reflections and contributed to the reform of the Catholic Church; despite the fact that these proposals were refused eventually. Keywords: value consensus, political cooperation, Christian theory of the state, Pope Pius XI.
.....

Szükségszerű jelenség-e a keresztény társadalom- és államelmélet tanítását magukénak valló egyének és csoportok kizárólagos kötődése a politikai jobboldalhoz? Elképzelhető-e bármiféle összefogás baloldali (esetlegesen szociáldemokrata/szocialista) erővel? Ha igen, milyen feltételek mellett? E kérdések a nemzetgazdaságok instabilitását, a politikai élet kiegyensúlyozatlanságát, a társadalom polarizálódását érzékelő értelmiségiek írásai-ban az 1920-as évek végétől mind Franciaországban, mind Magyarországon fel-felbuk-kantak. Különös hangsúlyt azonban az 1930-as évek közepétől, két új politikai képződmény, a totalitárius berendezkedések és a népfrentkormányok működése idejétől kaptak.

E tanulmány egy sorozat része.¹ A korábbi dolgozatokban vizsgált írók/publicisták – a jobboldaliság és baloldaliság fogalmait elégtelennek találván – más világnézetű köz-életi/politikai személyiségek által is elfogadható értékconszenzus kialakításán fáradoztak. Eredeti közegük rétegorientáltságán és érdekeik felülemelkedve a nemzeti közösség javát

Hantos-Varga Márta, PHD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

¹ Hantos-Varga Márta: Kísértő téveszme vagy kreatív megoldás? Katolikusok és baloldaliak összefogásának igénye az 1930-as évek elején Magyarországon és Franciaországban. *Egyháztörténeti Szemle* 18 (2017) 3. sz. 97–123. A politikai szövetkezés gondolatának feldolgozása egy későbbi időszakra vonatkoztatva: Hantos-Varga Márta: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán. *Századok* 149 (2015) 87–119.

tartották szem előtt. Katolikusok megszólítóként vagy megszólítottként mindegyik kezdeményezésben szerepet játszottak. Mivel e korszakban valójában nem létezett hierarchiától független keresztény politika, a katolikus egyház mint szervezet – helyi és egyetemes szinten – részese lett a reflexiónak.

Jelen munka fókuszában két együttműködés-javaslat áll. Mindkettő a marxista társadalomelmélet (egy adott) értelmezésére hivatkozott: a szocialista, valamint a kommunista humanizmusra. 1937 augusztusában a magyar szociáldemokrata mozgalomhoz közel álló Fejtő Ferenc a „demokratikus szocializmus” és a katolikus egyház alkalmi szövetkezéséről cikkezett.² Írásait az úgynevezett „reformkatolikusoknak” címezte. A másik indítvány nem illeszthető ugyan a bevezető sorokban jelzett keretbe, ellenben félelmes politikai kihívást jelentett. 1936 áprilisa és 1937 októbere között Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt főtitkára négy alkalommal fordult a francia katolikus munkásokhoz.³ A csatlakozásra buzdító „kinyújtott kéz” politikája élénk és sokféle visszhangot váltott ki a határokon túl is. Mindkét kezdeményezés teljes elutasítással találkozott, szemlélésük tanulságokban mégis gazdag. Az utóbbi esetében az averzió a kommunista ideológia, továbbá a rémítő szovjet gyakorlat miatt magától értetődőnek tűnik. A szociáldemokrácia „ajánlkozásának” fogadtatását azonban alapvetően meghatározta a tágabb európai történésháló, valamint a két marxista irányzat összemosása.

Miért került ebben az értekezésben egymás mellé Fejtő Ferenc és Maurice Thorez javaslata? Egyfelől azért, mert a magyar esztéta a francia katolikus megújulás nagy alakja, Jacques Maritain gondolatait interpretálva⁴ hívott párbeszédre. Másfelől pedig azért, mert a hazai baloldal reményekkel tekintett arra az ifjú nemzedékre, amely – a *Korunk Szava* folyóiratban tetten érhető – szellemisége és programja⁵ igazolásaként nem szűnt meg a francia katolicizmusnak a gazdasági, társadalmi és politikai rendezetlenségekre adott válaszait figyelni.

A tanulmány első részében a marxista munkáspártok egymáshoz való viszonyát, valamint a Szentszéknek a kommunizmussal kapcsolatos dogmatikai nyilatkozatát ismertetem. Ezek után következik a két kooperációindítvány és azok fogadtatásának bemutatása. Végül, váratlan tartalmuk miatt, nyomatékmal tárgyalom XI. Pius pápának 1937.

- ² Fejtő Ferenc: Kereszténység és szocializmus. Hozzászólás Maritain könyvéhez, az integrális humanizmusról. *Szép Szó* 5 (1937) 16. sz. 12–27.; Fejtő Ferenc: Kereszténység és szocializmus. *Szocializmus* 27 (1937) 391–398.
- ³ A főtitkár 1936 áprilisában, az országgyűlési választások előtti hetekben, a Komintern képviselője, Fried Jenő tanácsára szólította meg a katolikusokat. A további felhívások dátumai: 1936. május 6., 1936. október 30., 1937. október 26.
- ⁴ Fejtő Ferenc ismerte a francia és a magyar katolicizmus új áramlatait, azok folyóiratait. A társadalmi igazságosság mellett kiálló, reformokat követelő, a kor összetett problémáira performatív válaszokat kereső lapok közül biztosan olvasta az Emmanuel Mounier szerkesztette *Esprit* és a Széchényi György alapította *Korunk Szava* című periodikákat. Nagy valószínűséggel a francia domonkos szerzetesek kiadásában megjelenő *Sept* című lapot is forgatta. Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig*. Bp., 2007. 193.
- ⁵ A magukat „ifjú- vagy aktív katolikusoknak” nevezett értelmiségi körrel, illetve a *Korunk Szava* (1931–1938) folyóiratról részletesen lásd Hantos-Varga: Kísértő téveszme. (A lapot fenntartó, illetve 1935-től országgyűlési képviselő Széchényi György kétféleképpen írta vezetéknevét: Széchényi vagy Széchenyi.)

decemberi állásfoglalásait, melyekben új aspektusból közelített a kommunistákkal való együttműködés témájához.⁶

A politikai polarizálódás felerősödése és a munkáspártok

A Franciaországba késéssel érkező, s egyes kortárs elemzők szerint mindenekelőtt strukturális zavar és morális értékvesztés képében jelentkező válság⁷ tünetei 1934-ben sem csökkentek. Az új rend keresése utáni vágy sem szűnt meg. Ez az év a polarizálódás újabb hullámának kezdete lett. A kommunisták és a szocialisták komplex kapcsolata is új szakaszhoz érkezett. A Komintern VII. kongresszusán (1935) elfogadott harcmódoz – az egységfront-politika – prelűdjé a Francia Kommunista Párt habitusváltása volt: már 1934 júliusában akcióegységet kezdeményeztek a Léon Blum vezette szocialista párttal. Témánk szempontjából másodrendű kérdés, hogy ez mennyiben tekinthető a „fasizmus” gyűjtőszó alatt értett mozgalmak erejét ellensúlyozni akaró őszinte lépésnek, mennyiben a világpolitikai helyzet kiváltotta politikának, s mennyiben pusztán manővernek. Megítélése az első pillanattól szélsőségesen eltérő volt. A retorikai stílus módosulása kétségkívül sokkoló lehetett.⁸

A szocialista/szociáldemokrata pártok ugyanis ekkor több kihívással kerültek szembe. A (monopol)kapitalizmus átmeneti nehézségei új feladatokat jelöltek ki: a nem várt „tények és jelenségek” miatt „a szocializmus világképének” pontosabb megrajzolása szükségeltetett, amelyhez idomulnia kellett a munkásmozgalom szervezeteinek, eszközeinek és ideológiájának.⁹ A kommunista felkínálkozás politikai hatása, valamint a „nemzeti jobboldal” meg nem szűnő támadása szintén próbatételt jelentett: a sajtó Franciaországban skrupulus nélkül mosta össze a két marxista pártot, Magyarországon a két gondolati rendszert. Az egyházi reakciókban pedig – a bolsevik szovjet állam nyomasztó példájának következményeként – nehezen különítették el a távlati (szocialista) célokat, a munka- és pártprogramokat, valamint a konkrét munkásmozgalmat.

A magyarországi baloldal a szociáldemokraták elméleti folyóiratából – a külföldön élő Rónai Zoltán révén – folyamatosan értesült a két francia munkáspárt viszonyának változásairól, illetve az ország belpolitika fordulatairól.¹⁰ Az MSZDP a Szocialista Munkás-

⁶ A tanulmányban említett francia folyóiratok (*Esprit, Sept, Études, La Croix*) két világháború közötti számai elérhetőek a Bibliothèque nationale de France honlapján (www.gallica.bnf.fr).

⁷ Erre lásd Jean-Louis Loubet del Bayle: *Les nonconformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*. Paris, 2001.

⁸ 1934 májusában Jacques Doriot, Saint-Denis kommunista polgármestere a szocialistákkal való közös munkára invitált. Maurice Thorez ekkor még durván kikelt a kezdeményezés ellen, azt állítva, hogy a bolsevizmus ekképp „visszaesik a szociáldemokrata hányadékba”. Paul Christophe: *Les catholiques et le Front Populaire*. Paris, 1986. 18.

⁹ Mónus Illés: A szocializmus világképe. *Szocializmus* 24 (1934) 204–207.

¹⁰ Rónai rendszeresen írt a *Szocializmus* című havilapba. Mindig álneveket használt. A glosszák tükrözik a szociáldemokrácia előtti kihívást. Historicus: A szocialisták és kommunisták. *Szocializmus* 25 (1935) 77.; Szakszervezeti egység és népies front Franciaországban. *Szocializmus* 25 (1935) 423–424.; Két népi front.

internacionálé pártjai többségéhez hasonlóan – nem taktikából, hanem elvi megfontolásból – nem szimpatizált az egységfront gondolatával.¹¹ 1936 első hónapjaiban Karl Kautsky tanulmányának folytatólagos közlése¹² világossá tette ezt. A publikáció beleillett az állásfoglalások azon sorába, melyek közül az egyik alapkö Buchinger Manó 1934 decemberi írása¹³ volt, fontos oszlopa pedig Mónus Illés 1937 tavaszán elhangzott pártkongresszusi elemzése,¹⁴ majd két késő nyári rövid jegyzete.¹⁵

Buchinger „a szocializmus felé haladás és fejlődés bázisának” a demokráciát tekintette, a kommunista módszereket (a proletárdiktatúrát és a konspirációt) ezzel összeférhetetlennek tartotta. Úgy vélte, a két irányzat között a polgári osztályokkal szembeni magatartás és a forradalmi mozgalom megszervezése terén „az ellentét tragikusan mélyenjáró”. Az ekkor Bécsben élő Kautsky valamivel később arról cikkezett, hogy a jelenleg létező egységfront-minta már önmagában a „demokratikus alapelv megfordítása”, s nem más, mint az akciószabadságát fenntartani kívánó kommunista kisebbség térnyerési formája. Szerinte nem arról van szó, hogy a szociáldemokrata és a kommunista munkásság demokratikus eljárással – vagyis szabad vitát követő szabad szavazás útján – küzd együtt közös célokért. Ehelyett két önálló szervezet, melyek közül az egyik minoritást képvisel, a másik pedig a „nagy tömeg foglalata”, egyezkedő megállapodások után indítana közös akciót. A töredéknek így a valóságosnál nagyobb lenne a befolyása.¹⁶ 1937-ben Mónus Illés a szabadság, a humánus és a demokrácia értékei köré fűzött mondanivalójával teljesen szembekerült a kommunista diskurzussal. A szocialista pártok feladatát abban jelölte meg, hogy azok immár „az osztályjellegből kiemelkedve” harcoljanak a szociális igazságosságért és „az egész társadalmi fejlődésért”.¹⁷ „A Szovjet-Unió nem szocializmus, hanem politikai, uralmi szervezet. Nekünk élesen külön kell választanunk a bolsevizmust a szocializmustól. És mindig ki kell hangsúlyozódnia a szocialista gondolatban egy új és igazi

Szocializmus 26 (1936) 79–80.; Francia választások előtt. *Szocializmus* 26 (1936) 126.; Radikálisok és kommunisták között. *Szocializmus* 26 (1936) 596–597.; Erősödő szocialista párt, szilárduló Blum-kormány. *Szocializmus* 27 (1937) 120.; A francia népfrent megzavart szünete. *Szocializmus* 27 (1937) 176.; Harc a szünet körül. *Szocializmus* 27 (1937) 219.; Népfrentválság-e a francia kormányválság? *Szocializmus* 27 (1937) 354.; Kommunisták és katolikusok. *Szocializmus* 28 (1938) 48–49., illetve Vándor Zoltán: A francia szocializmus problémái. *Szocializmus* 25 (1935) 295–300.; Szocialisták a radikálisok és klerikálisok örökében. *Szocializmus* 26 (1936) 261–265.

¹¹ Pintér István: *A szociáldemokrata párt története 1933–1944*. Bp., 1980. 53–70.; 105–108.

¹² Karl Kautsky: Az egységfront körül. *Szocializmus* 26 (1936) 60–65.; *Szocializmus* 26 (1936) 107–111.

¹³ Buchinger Manó: Az egységfront problémája. *Szocializmus* 24 (1934) 390–394.

¹⁴ Az MSZDP 1937. ápr. 4–5-én tartott XXXI. kongresszusán Mónus Illés alapos és távlatokat nyitó helyzetértékelő beszédet tartott. A két nap részletes beszámolója: *Népszava* 1937. április 6. 1–2., valamint az 1937. április 7-i szám melléklete: I–XII.

¹⁵ –s.–s.: Tények – a jelszavak ellen. *Szocializmus* 27 (1937) 368–369.; Mónus Illés: Ábránd és valóság. *Szocializmus* 27 (1937) 449–451. A kommunista Révai Józsefnek a *Gondolat* című lapban közölt megállapításaira reagált.

¹⁶ „Megtörténhetik, hogy a jó béke kedvéért a többség meghajlik a kisebbség előtt, legalább annyiban, hogy emez a többséget egy bizonyos irányban való cselekvésben gátolja.” *Szocializmus* 26 (1936) 108. Kautsky alapkérdése: Miért nem egyesülésről beszél a kommunista kisebbség? Azért, mert ez nyilván a polgári demokrácia és a szociáldemokrata többség békés módszereinek elfogadását feltételezná.

¹⁷ *Népszava* 1937. április 7. Melléklet: IX–XI.

humanizmusnak, magasabb erkölcsiségnek” – idézte a *Népszava* beszámolója szavait.¹⁸ Néhány hónap elteltével, amikor Fejtő Ferencnek a kereszténység és a szocializmus összefogásáról szóló első eszmefuttatása folytatást, egyes részletekben pontosabb kifejtést igényelt, Mónus Illés a *Szocializmus* októberi számában „durva tévedésként”¹⁹ vetette el a „szocialista forradalom” kommunista értelmezését. Szociáldemokrata megközelítésben a várt radikális átalakulás csak akkor lehet sikeres – írta –, ha valamennyi antifasiszta tényezőt összegyűjt, „a parasztságot, a munkásságot, a középosztályt és az egyházat”. Az európai és a magyar szociáldemokrata/szocialista mozgalomnak a demokratikus módszerek és berendezkedés melletti kiállása egybeesett az egyházi tanítóhivatalnak a bolsevizmus elleni fellépésével.

A Divini Redemptoris enciklika

A „szocializmus élesebb iránya”, a „társadalmat fölborító” rendszer, az „istentelen és igazságtalan” kommunizmus²⁰ az 1930-as évek eleje óta foglalkoztatta a Szentszék *dikasztériumait* és egyéb intézményeit. Az információgyűjtés, azok feldolgozása, valamint a válaszlépések kidolgozása párhuzamos csatornákon történt: nem csupán az Államtitkárság és a Szent Officium foglalkozott e kérdéssel, hanem a jezsuita rend saját kezdeményezései révén – így az 1934-ben létrehozott Ateizmus Titkársága²¹ tevékenysége útján – is támogatta a munkát. Eugenio Pacelli bíboros két alkalommal, 1932-ben és 1936-ban kért részletes beszámólót a nunciatúrától a célországban működő kommunista csoportok propagandamunkájáról és azok hatásáról.²² Már az első jelentésből kiderült, hogy a római központ és a helyi egyházak helyzetértékelése néhol eltért egymástól.²³ A jezsuita generális, P. Włodimir Ledóchowski rendkívüli aktivitást fejtett ki e téren, ő volt az, aki külön enciklika elkészítését javasolta XI. Pius pápának.²⁴ 1936 őszétől – teljes titokban – a pápa személyes kérésére két szövegvariáns készült. A Szent Officium részéről Mgr. Alfredo Ottaviani elméleti síkon tárgyalta és cáfolta a bolsevizmus marxista-leninista ideológiáját. Ezzel szemben egy jezsuitákból álló kis csoport a generális koncepcióját követve – a politikai tapasztalatokból kiindulva, tetemes háttéranyagra támaszkodva – a kommunizmus

¹⁸ *Népszava* 1937. április 6. 1.

¹⁹ Mónus Illés: Ábránd és valóság. *Szocializmus* 27 (1937) 449–451. „Szocialista forradalom és szocialista átalakulás nincs. Szociális forradalom volt és van.”

²⁰ XI. Pius pápa *Quadragesimo Anno* (1931) című enciklikájának kifejezései.

²¹ A Titkárságnak minden rendtartományban volt referense. Magyarországon P. Bangha Béla kapott megbízást elemzések, összefoglalók készítésére.

²² Laura Pettinaroli: *La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)*. Rome, 2015. <http://books.openedition.org/efr/2985>. (A letöltés ideje: 2016. szeptember 29.)

²³ Franciaországban a beadvány készítője, a munkáskérdést jól ismerő Gustave Desbuquois SJ kiemelte, hogy a kommunista aktivisták jellemzően nem vallásellenes kampányt folytatnak, hanem egy társadalmi ideál eléréseért harcolnak. Philippe Chenaux: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989)*. De Léonie à Jean-Paul II. Paris, 2009. 90.

²⁴ Uo. 101.

gyakorlati működésén keresztül ragadta meg a témát. XI. Pius pápa az utóbbi vázlatot fogadta el.

Az első sorokból világosan kitűnt a létrehívó szándék: a „mai kommunizmus” által táplált „hamis megváltáseszme” tömegeket hódít, mivel „minden tantételét és tevékenységét a munka terén való igazságosságnak, egyenlőségnek és testvériségnek áleszménye” járja át.²⁵ Az irat a pápai körlevelek megszokott szerkezetét tükrözi: az idevonatkozó tanítóhivatali megnyilatkozások leltára után az adott tévtan ismertetése következik, majd az egyház (esetünkben társadalmi) tanítását foglalja össze. Ez utóbbi kifejtésekor – mely a szöveg kétharmadát teszi ki – több helyen igen kritikusan hangzik el, hogy e doktrína a katolikusok körében alig ismert vagy hanyagul mellőzött.²⁶ Végezetül a bajok orvoslásának konkrét módjai és a személyi, szervezeti, szerkezeti követelmények – köztük az állam kötelezettségei – sorakoznak. Az enciklika inkább a szociális, mint a politikai vonatkozású pápai állásfoglalások közé sorolható.²⁷ Nagyon hangsúlyos a társadalmi igazságosság kérdése,²⁸ a munkásosztály „kétségtelen jogos kívánságainak”²⁹ keresztény szellemű teljesítése, valamint a katolikus hívek, lelképásztorok, társulatok teendőivel szemben támasztott igényesség.

A körlevél első hazai bemutatása, a *Nemzeti Újság* két oldalas cikke³⁰ szintén a feladatokra összpontosított. Hozzá kell tennünk, hogy a lapban ezt megelőzően több publikáció kimerítően foglalkozott a kommunista teóriákkal.³¹ A közönség ebben az írásban találkozott először a passzussal, mely – elsősorban a franciaországi történések miatt – politikai színezetet kapott: „A kommunizmus önmaga teljes egész, tehát nem engedhetjük meg semmi téren sem a vele való együttműködést azoknak, akik a keresztény civilizációt meg akarják menteni.”³² Pár hónap múltán – 1937 nyarán – Mihelics

²⁵ XI. Pius pápa apostoli körlevele a pátriárkákhöz, prímásokhoz, érsekekhez, püspökökhöz és rendes joghatóságú főpapokhoz, akik békében és közösségben élnek az Apostoli Szentszékkal az istentelen kommunizmusról. Bp., 1937. (= XI. Pius pápa körlevele az istentelen kommunizmusról) 2.

²⁶ Uo. 9., 12. A kifejezések szignifikánsak: szükséges a „magán és nyilvános élet gyökeres megújítása” és a „kettős lelkiismeret” elhagyása. Az állítások súlyosak: a „névleg katolikusok” és a csupán „külső állásfoglalások” aláássák a tanítás igazságát, a *Quadragesimo Anno* körlevél felolvasásának megtiltása és a keresztény munkásmozgalommal szembeni ellenséges magatartás egyes keresztény munkaadók komoly vétsége.

²⁷ Paul Droulers: *Politique sociale et christianisme. Le père Desbuquois et l'Action Populaire 1919-1946*. Paris, 1981. 196-198.

²⁸ XI. Pius pápa körlevele az istentelen kommunizmusról, 7-12. „A munkás nem tartozik alamizsnaként elfogadni azt, ami neki jog szerint jár. Nem lehet az igazságosság súlyos kötelezettségét az irgalmasság csekély adományaival megváltani.” Uo. 11.

²⁹ Uo. 4.

³⁰ N. n.: XI. Pius drámai hangú enciklikája az emberi társadalomhoz a kommunizmus ellen. *Nemzeti Újság* 1937. március 19. 3-4. Az alcímek: A kommunizmus tévedései és veszedelmei; Mit kell tenni a helyes egyensúlyért?; A baj elleni orvosságok.

³¹ Otto Forst de Battaglia: Hlond Ágoston bíboros, Lengyelország prímása nyilatkozik a bolsevizmus, a nemzeti szocializmus és a fascizmus viszonyáról. *Nemzeti Újság* 1937. január 31. 20.; N. n.: A kommunizmus az emberi méltóságot semmisíti meg – hirdeti a bíboros hercegprímás a kommunizmus ellen írt böjti pásztorlevelében. *Nemzeti Újság* 1937. február 7. 13-14.; N. n.: A harmadik internacionálé. *Nemzeti Újság* 1937. február 16. 1-2.

³² A hivatalos fordítás szerint: „A kommunizmus maga rossz.” XI. Pius pápa körlevele az istentelen kommunizmusról, 13.

Vid³³ kommentársorozatban vizsgálta a franciaországi politikai erőviszonyokat. Második elemzésében úgy vélte, hogy a *Divini Redemptoris* enciklika idézett szakasza „a kommunizmussal ideológiai barátkozásra” kész francia katolikusok ténykedésére reagált.³⁴

A megfogalmazás azonban nem volt pontos. A katolikusok elenyésző töredéke – a kéréséletű *Terre Nouvelle* folyóirat köré gyűlve – tett csupán kísérletet a szélsőbaloldali eszmék és a keresztény tanítás összekapcsolására.³⁵ Egy másik kisebb csoport az *Esprit*, a *La Vie intellectuelle*, a *L'aube*, a *Sept*, később a *Temps présent* folyóiratok köre – melyre a magyar reformkatolikusok példaként tekintettek – a kommunista tanítás teljes elutasítása ellenére a problémák árnyalt tanulmányozásával, a jelenségek okainak kutatásával s egy hitelesebben megélt vallásosság szükségességének hangoztatásával igyekezett a társadalmi párbeszéd útját keresni. Végül a katolikus polgárok túlnyomó többsége nemcsak a kommunizmussal helyezkedett mereven szembe, hanem minden más baloldali eszmecsaláddal is. A legfelsőbb hierarchia aggodását nem a töredék keltette fel, hanem az ellenfelek által dehonesztálón „baloldalinak”, „neokatolikusnak”, „haladó demokratikusnak”, sőt „vörös-kereszténynek” nevezett kisebbség. Ők magukat „legfőképp katolikusnak” definiálták.³⁶ Bátorságukat, vitakészségüket, szociális és emberi érzéküket, pártatlanság-ra és béketeremtésre törekvésüket hitük maradéktalan megéléséből eredeztették.

Kereszténység és szocializmus

E bonyolult politikai-ideológiai közegben 1937 augusztusában Fejtő Ferenc meghökkentő témájú, jól kidolgozott tanulmányt adott közre Ignotus Pál lapjában, a *Szép Szóban*.³⁷ Az írás több szempontból kuriózum. A (marxista) demokratikus szocializmus és a katolicizmus „fegyverszünetből” kinövő, „fenntartásos együttműködésének” felvetése mellett az is különleges, hogy elsőként egy baloldali értékvilágban mozgó szerző recenzálta Jacques

³³ Mihelics Vid (1899–1968) a társadalompolitika szakértőjének, a korporatív rendszerek specialistájának számított. A népfrentkormány ideje alatt is tett látogatást Franciaországban. A *Nemzeti Újság* hasábjain megjelenő cikkei személyes impresszióit – francia szakszervezeti aktivistákkal való találkozásait – tükrözik.

³⁴ Mihelics Vid: Nyárspolgárok, katolikusok és kommunisták. *Nemzeti Újság* 1937. augusztus 1. 17–18.

³⁵ Rendkívül szűk kört szólítottak meg, a lapot 1936 nyarán megszüntették.

³⁶ Francisque Gay: Catholique d'abord. *L'Aube* 1936. június 9. 1. A politikai kérdésekben részben „kereszténydemokrata” értékvilágot képviselő folyóiratokat gyanú és rosszhiszeműség övezte a tradicionalista katolikusok részéről. Feljelentésüket kivédendő írta meg Gay az említett cikket, valamint ezzel párhuzamosan saját kézzel írt levelet is küldött XI. Pius pápának. A lapok köre szerveződő értelmiségi körök egymáshoz való viszonyáról számos információ található egy alapos monográfiában: Jean-Claude Delbreil: *Centrisme et démocratie-chrétienne en France. Le Parti Démocrate Populaire, des origines au MRP (1919–1944)*. Paris, 1990.

³⁷ *Szép Szó* 5 (1937) 16. sz. 12–27. Önéletírásában Fejtő visszaemlékezik e hónapokra: „Jacques Maritain könyveit kommentálva feltettem a kérdést, vajon lehetséges-e, hogy a katolikus egyház együttműködjék a szocialistákkal a náciizmus ellen. Sok hozzászólást kaptam, a legtöbb negatív volt.” Az író felidéz a sajtópolémiát, s megemlíti egyes katolikus értelmiségiekkel kötött barátságát. Fejtő: *Budapesttől Párizsig, 192–194.*

Maritain (és a keresztény politikai gondolkodás) egyik remekművét, „Az igazi humanizmust”.³⁸

Bár Maritain neve a magyar „reformkatolikusok” hivatkozási pontja volt, sokan csupán töredékes tudással rendelkeztek felőle. Ha idéztek tőle vagy írtak róla, az 1920-as évek első felének munkáiból, a konvertita és intranzigens filozófus műveiből válogattak.³⁹ Olyan személyként mutatták be, mint aki a racionalizmus és a modernizmus támadásaival szemben a neotomizmus igényes művelőjeként szellemi fegyverzetet látta el a „katolikumot”. A royalista Action Française mozgalommal⁴⁰ hosszú évekig szimpatizáló tudós azonban az 1930-as évek elején már jóval mérsékeltebb politikai álláspontra helyezkedett, majd a keresztény eszmék politikai kellékké degradálása miatt 1935 őszétől aktív közéleti szereplő lett. Két jelentős kiáltvány szerkesztésében vett részt. A domonkos szerzetesek alapította *Sept* folyóirat mindkettőt publikálta. 1935 októberében az Abesszíniát megtámadó, civilizatorikus küldetésre hivatkozó Olaszország jogsértéseivel⁴¹ szemben, 1937 májusában pedig Guernica bombázása⁴² kapcsán szólaltak meg ismert katolikus értelmiségiek. A történelem igazolásául szolgáló hamis érveket cáfolták, noha a tárgyilagosságra törekvés a „saját tábor” gyengítésének vádját vontta maga után.⁴³ Érdekes, hogy a *Korunk Szava* csupán 1937 októbertől kezdve – talán Fejtő írásai hatására – jelentette meg Maritain egy-egy markánsabb hozzászólását, így a spanyol polgárháborúhoz és az antiszemizmushoz fűzött objektív megjegyzéseit.⁴⁴ Vajon miért késlekedett a lap e közlésekkel, holott a filozófus 1932-től rendszeresen publikált az új alapítású és szemléletű katolikus folyóiratokban?

A politikai, szellemi és egyházi atmoszféra mellett a *Korunk Szava* önvédelme is közrejátszhatott mindebben: fennállása alatt feljelentés, rágalom, sajtópolémia szegélyezte útját.⁴⁵ 1937 januárjában Széchényi György éppen Nyisztor Zoltán pap-újságíróval vitázott hevesen, aki a *Nemzeti Újság* 1936. karácsonyi számában a katolicizmust a „diadalmasan

³⁸ Jacques Maritain: *Az igazi humanizmus*. Sárospatak-Bp., 2006.

³⁹ Fábíán István: *A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői*. Maurras, Seillière, Maritain. Bp., 1928. A *Korunk Szava* referencia nélkül közölt Maritain régebbi munkáiból származó rövidebb-hosszabb idézeteket: Théonas (1921), Antimoderne (1922), Trois réformateurs (1925). *Korunk Szava* 1 (1931) 7.; *Korunk Szava* 2 (1932) 7.; *Korunk Szava* 3 (1933) 21., 57., 123., 369.; *Korunk Szava* 4 (1934) 233., 278., 317., 369., 497–498.; *Korunk Szava* 6 (1936) 503–504.; *Korunk Szava* 7 (1937) 115., 419–420.

⁴⁰ Az agnosztikus Charles Maurras vezette antiindividualista, antiliberális, szélsőségesen nacionalista Action Française mozgalmat számos katolikus támogatta. A Szentiszák 1926-ban megtiltotta a híveknek a mozgalomban való részvételt. Droulers: *Politique sociale et christianisme*, 254–273.

⁴¹ Jacques Maritain: Pour la Justice et la Paix. *Sept* 1935. október 18. 6.

⁴² Jacques Maritain: Appels à la charité. *Sept* 1937. május 14. 6. A neves katolikus napilap megjegyzés nélkül, korrekt módon hozta a szerkesztőséghez eljuttatott szöveget. Maritain: Pour le peuple basque. *La Croix* 1937. május 8. 2.

⁴³ A kiáltványokról és a háttértörténekekről bővebben: Jean-François Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*. Paris, 1990. 92–111.

⁴⁴ Jacques Maritain: Szent háború folyik-e Spanyolországban? *Korunk Szava* 7 (1937) 539–540.; Jacques Maritain gondolataiból. *Korunk Szava* 7 (1937) 581–582.; Maritain a zsidókérdésről *Korunk Szava* 8 (1938) 16. sz. 460.; Maritain és Mauriac a spanyol polgárháborúról. *Korunk Szava* 8 (1938) 508–509.; Élő keresztények – dekoratív keresztények. *Korunk Szava* 8 (1938) 567.

⁴⁵ Hantos-Varga Márta: Kísértő téveszme, 103–110.

kibontakozó jobboldali politikához” rendelte.⁴⁶ Széchényi nyomban felelt⁴⁷ a „kérdéseket roppant leegyszerűsítő”, „felette egyoldalú” beállításra, s később vissza is tért a „hitlerizálás” veszélyeire Serédi hercegprímáshoz írt egyik levélében.⁴⁸ De a (fél)havilap ezzel egy időben – az *Osservatore Romano* cikke alapján – a kommunizmust és a katolicizmust elegyítő, önmagát „forradalmi kereszténynek” nevező *Terre Nouvelle*⁴⁹ folyóirat betiltását is tudtul adta.⁵⁰ Az átvett híradás névtelen elemzője Moszkva „álszent szemforgatásának”, „bekerítő hadmozdulatának”, a kommunista propaganda új fogásának ítélte a francia újság működését, hiszen meg akarták tévesztetni a katolikus munkásságot, s el akarták hitetni, hogy a két világnézetet csak felületes félreértések távolítják el egymástól, de „lényegükben és alapjukban” rokonok.

Fejtő Ferenc a „keresztények, humanisták és szocialisták” között megkötenődő, a „gyakorlati kényszerűséget” meghaladó tartós kooperáció talapzatának olyan okot nevezett meg, amely olvasóját emlékeztethette Szent Ágoston államtanának egyik alapkövére, a *Tranquillitas ordinis* tanára, vagyis a „békében való nyugodt együttélés” tanítására. Miért is az összefogás? Mert „mélységes vágy [van] a tartós béke után [...] vágy, amely nem eszmei kimerültségből fakad, hanem a megvalósítandó célok iránti gyöngédségből és odaadásból. Ezek a célok nem tűrnek csak taktikai szövetkezést.”⁵¹ Fejtő nem titkolt motivációja a vesztőjőslő „totális állameszme” elleni közös védekezés, s ehhez kapcsolja a Maritain által kidolgozott „új keresztény társadalom ideáljának” bemutatását.⁵² Egyértelműen elkülöníti a bolsevizmust és a szocializmust. Írásának célja, hogy a francia filozófussal vitázva – aki doktrinális közös pontok híján metafizikai szakadékat észlel a marxizmus és a kereszténység között, de a gyakorlati együttműködést (*oeuvre pratique commune*) nem zárja ki – valamiféle „közös eszmei nevező” meglétét bizonyítsa. Úgy véli,

⁴⁶ A fasizmus és a hitlerizmus támogatta „pozitív kereszténység” – írta Nyisztor – leszámolási vágy azzal „a durva ateista, materialista és hedonista szellemmel, mely a demokrácia örve alatt Európát meglepte és lelkiileg megrontotta”. Nyisztor Zoltán: Jobboldal. *Nemzeti Újság* 1936. december 25. 2.

⁴⁷ Széchényi György: Harcot hirdetünk a megtévesztő jelszavak ellen. *Korunk Szava* 7 (1937) 65. „Hallatlan baklövés vagy rosszindulatú megtévesztés a válságok csomópontját a jobb- vagy baloldaliságban keresni és megjelölni” – jegyezte meg a gróf.

⁴⁸ Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) 1983/37. Géppel írt levelében nagyon súlyos megállapítást tesz, lásd 64. jegyzetben.

⁴⁹ Az 1935-ben alapított lapról a párizsi érsekség – egy, a nunciaturáról érkező ösztökélés hatására – 1936 februárjában kommünikében jelentette ki, hogy nem tekinthető katolikus orgánumnak, az Indexre tétele 1936 júliusában történt meg. Chenaux: *L'Église catholique*, 97–98.

⁵⁰ N. n.: Kereszt, sarló és kalapács. Kommunista propaganda – vallásos köntösben. *Korunk Szava* 7 (1937) 33–34. A szerző az irányzatra a neokatolikus jelzőt használja.

⁵¹ Fejtő: *Kereszténység és szocializmus*, 16.

⁵² A tanulmány négy gondolati egységből áll. A tapasztalatai tények (többek között a totális állam léte, az egyház és a szociáldemokrácia viszonyának megváltozása) említése után a második és a harmadik rész elméleti kifejtés. Előbb Maritain könyvéből emeli ki Fejtő a mondandó magját (az antropocentrikus humanizmus bírálását, az „örök elvek” időben változó, szituált megjelenési formáinak létét, az úgynevezett „közbeeső célok” – közjó, szabadságjogok – és a profán világ felértékelését, a megkülönböztetést a polgári minőségben, illetve keresztényi minőségben végbevitt tettek között). Ezek után az idevonatkozó marxi tételeknek (a materializmus jelentése, az állam fogalma, a vallás szerepe) „durva leegyszerűsítésektől mentes” lényegét magyarázza. Végül az együttműködés gyakorlati területeit sorolja.

„minden alapvető ellentétesség mellett” is fellelhető néhány „érintkező pont”: 1. a humanizmus szerepe, vagyis az emberi méltóság hite, a személyiség fogalma, a szolidaritás vállalása, 2. a munkásság felemelésének igénye, 3. a szabadságjogok tisztelete és követelése. Fejtő végkövetkeztetése, hogy az erkölcsi célok tekintetében, melyek gyakorlati kötelességek is, lehetséges véleményazonosság. Ennek területei: „a szociálpolitikai törvényhozás, a szocializálás oly esetekben, amikor ez a közösség érdekében okvetlenül szükséges (s más esetben a szocialista sem kívánja!), a földbirtoklás körüli igazságtalanságok megszüntetése, az osztályharc addig a fokig, amíg az igazságot, s még nem az öncélú gyűlölködést szolgálja, a demokráciáért, a totális államok ellen folytatott küzdelem.”⁵³

A belpolitikai körülmények – a recepció háttéréként – nem voltak szerencsések. A katolikus társadalom 1937 nyárutóján nem Mónus Illés gondolataira és jövőképére figyelt föl, nem Fejtő írására, hanem a szociáldemokrata ifjómunkások „randalírozására”, a „szocialista–nyilas csatára”.⁵⁴

A következő hónapokban a *Korunk Szava*, a *Nemzeti Újság* és a *Katolikus Szemle* egy-egy újságírója foglalta össze meglátásait: mindegyik hozzászóló elutasította Fejtő kezdeményezését.⁵⁵ A válaszok hangneme azonban – hasonló indoklás esetében is – rendkívül eltérő volt.

A *Korunk Szava* két munkatársa és a baloldali gondolkodó között intellektuális csörte alakult ki. Horváth Béla a felvetést⁵⁶ már első írása címével (*A kinyújtott kéz*) és annak bevezető mondataival eltorzította.⁵⁷ Azzal, hogy a Maurice Thorez kezdeményezésére utalva azonnal „a kommunisták és szabadkőműves páholyok kínálkozásáról és választási trükkjéről” beszélt, s azzal, hogy kioktató stílusú cikkében a marxizmust monolit blokként mutatta be, menten lezárta a témát. Megírása idején Horváth elvont – Fejtő írásához semmilyen szinten sem kapcsolódó – interpretációjának nem volt hazai relevanciája. A szélsőbaloldal teljesen jelentéktelenné degradálódott, a kommunista párt gyakorlatilag nem létezett. 1937 szeptemberében Kozma Erzsébet sokkal nyitottabb szellemben, respektust sem nélkülözve, lényeglátóan ismertette Fejtő eszmefuttatását.⁵⁸ Azonban az „együtthaladás” feltételének a „vallás materialista értékelésének feladását” jelölte meg.

⁵³ Fejtő: Kereszténység és szocializmus, 26.

⁵⁴ A katolikusok napilapja, a *Nemzeti Újság* feltűnően számolt be a nyilas fiatalok és a Ságvári Endre vezette szociáldemokrata ifjómunkások 1937. szeptember 16-i verekedéséről, melyet az utóbbiak kezdeményeztek. Lásd n. n.: Véres szocialista–nyilas csata a Tompa utcában. *Nemzeti Újság* 1937. szeptember 17. 3.; Rendet! 1937. szeptember 18. 1.; A marxisták alkotmányossága. 1937. szeptember 21. 10.; Ez volt az R-gárda! 1937. szeptember 23. 7.

⁵⁵ A *Korunk Szavában* Horváth Béla és Kozma Erzsébet, a *Nemzeti Újságban* Közi-Horváth József, a *Katolikus Szemle*ben Mihelics Vid reflektált a nyitócikkre. Horváth és Kozma kétszer is hozzászólott.

⁵⁶ Fejtő és Horváth írásai a folyóiratok nyári, összevont számaiban jelentek meg. Horváth 1937. augusztusi tanulmánya nem tesz említést Fejtő (korábbi) művéről. A szerzőről és téziseiről – lekezelő modorban – egy második, rövid posztban szólt. Fejtő Ferenc a *Szocializmusban* megjelent második írásában Horváth első cikkére reagált, melyet magára vett. Mivel a Thorez-féle kommunista–katolikus együttműködés-gondolat Magyarországon nem volt aktuális, Horváth eszmefuttatásának csak akkor volt értelme, ha azt a szociáldemokratáknak címezte. Második írása ezt sugallja.

⁵⁷ Horváth Béla: „A kinyújtott kéz”. *Korunk Szava* 7 (1937) 431–433.

⁵⁸ Kozma Erzsébet: Kereszténység és szocializmus. Válasz Fejtő Ferencnek. *Korunk Szava* 7 (1937) 470.

Fejtő a *Szocializmus* hasábjain⁵⁹ válaszolt mindkettőjüknek. Kulturált feleletéből három részletet érdemes kiemelni. Az író immár kendőzetlenül invitálta az „őszinte reformkatolikusokat” együttes munkára, mivel ők azok, akik „katolikus álláspontjuk teljes fenntartásával, nemcsak a horogkeresztes szellemnek éles ellenzői, de egyre nyíltabban sürgetik Magyarország mélyreható szociális és politikai reformját is”. A közös erkölcsi céloknak köszönhetően a filozófiai és társadalomtudományi axiómák különbözősége nem akadály a „politikai magatartásban megmutatkozó” összefogásnak. A szerző továbbá szóvá teszi, hogy a katolikusok többsége hazánkban rendszeresen azonosítja a „nyugati/demokratikus szocializmust” azzal a bolsevizmussal, amely voltaképp nem marxizmus. A reagálás nem maradt el, de az álláspontok tényleges közeledése nem történt meg.⁶⁰ Horváth megtartotta a napi zsurnalisztikához illő, egyszerre kevély és arrogáns stílusát,⁶¹ Kozma objektíven pontosított.⁶²

Közi-Horváth József, az Actio Catholica országos titkára a *Nemzeti Újságban* személyt, szervezetet, eszmevilágot sértően nyilatkozott a felvázolt szövetségről.⁶³ A honi szociáldemokrácia „a katolicizmussal nem egyenrangú szellemi és társadalmi mozgalom”, értelmiségi és politikai elitje nem eléggé művelt, az összefogás terve „nevetséges megalománia”, „súlyos tehertétel”, „kompromittáló szövetség” – deklarálta. S tekintélyként, egy egész közösség nevében szólva közölte, hogy velük „se kedvünk, se szükségünk, se szándékunk” együttműködni. Közi-Horváth – akinek egyes megnyilvánulásairól Széchenyi Györgynek lesújtó véleménye⁶⁴ volt – malíciával említette Mónus Illésnek a kommunizmust bíráló jegyzeteit, a szocializmust nem választotta el a bolsevizmustól, s szívesen eltekintett a korlátokat és lehetőségeket kínáló, helyhez és időhöz kötött történelmi, politikai szituációk mérlegelésétől. Argumentuma nem tudományos vagy dogmatikai, hanem pszichológiai: „Sokkal gonoszabb, sokkal halálosabb ellenség volt idáig a marxizmus, nemhogy a vélemények és érzelmek ilyetén változását feltételezhetnénk róla.”

⁵⁹ Fejtő Ferenc: Kereszténység és szocializmus. *Szocializmus* 27 (1937) 391–398.

⁶⁰ Horváth Béla: A Korunk Szavában... *Korunk Szava* 7 (1937) 627.; Kozma Erzsébet: Kereszténység és szocializmus. *Korunk Szava* 7 (1937) 663–664.

⁶¹ Mivel Horváth öntelt modora távol állt Katona Jenő és Széchenyi György habitusától, talán azért kaphatott helyt az írás, hogy ellensúlyozza a lap alapvetően merész megnyilvánulásait. Katona a második világháború elején el is küldte Horváthot a *Korunk Szava* utódlapjától.

⁶² Az összefogás kiindulópontja, melyhez a közös célok csatlakoznak, az egyházellenesség elhagyása és az egyház szellemével nem ütköző működés. „Mi nem hivatalos katolizálást, hanem a tévedések belátását jelöltük meg” – zárta le a maga részéről a diszkussziót a szerző. Kozma Erzsébet fordította le Jacques Maritain jelentős megszólalását: Szent háború folyik-e Spanyolországban? *Korunk Szava* 7 (1937) 539–540.

⁶³ Közi-Horváth József: Nem megyünk együtt! *Nemzeti Újság* 1937. október 17. 12.

⁶⁴ Széchenyi József volt aggodalommal némely katolikus „vezető férfiú” politikai állásfoglalása miatt. 1937. június 24-én – a fentebb említett levélben – írta a *Mit brennender Sorge* enciklikát egyszerű nyelven bemutató Közi-Horváth könyvről a hercegrímásnak: „Sajnos, amint sejtettem, amiről Nyisztor karácsonyi cikke, most Közi 1 millió példányban terjesztett röpirata [Nemzetiszínű pogányság] újból meggyőz engem, itt még a szentévi és az eucharisztikus kongresszus előkészületei közben is folyik a szervezett munka, hogy a katolikus közönséget hitlerista és ezzel az egyházszakadás veszedelmét magában rejtő irányban befolyásolják.” EPL 1983/1937.

A *Katolikus Szemle* felelős szerkesztője, Mihelics Vid mutatkozott Fejtő legkevésbé elfoglalt vitapartnerének.⁶⁵ Képzettsége, utazásai, személyes élményei higgadt összegzésre predesztinálták, melyet időbeni távolságtartással meg is tett. Minden korábbi reflexió velejét felidézve arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy bár a gyökeres világnézeti különbségek miatt „a katolikus egyház” és „a szociáldemokrácia” nem szövethet,⁶⁶ viszont „katolikus vallású egyének, vagy ilyen egyénekből alakult csoportok magán-elhatározásból” részt vehetnek a Fejtő által megnevezett⁶⁷ követelésekben. Azonban szerves összefogás alkalmával a szocialistáknak tiszteletben kell tartania azokat az értékeket, melyeket a katolikusok vallanak. A megfogalmazás jelzi, hogy a cikkíró – már Maritain hatására⁶⁸ – distinkciót tett pusztán az *egyént* elkötelező, tehát keresztény polgárként végbevitt cselekvés [agir en chrétien], és az *egyháztagként* végrehajtott, az egyházra is felelősséget róó akció között [agir en tant que chrétien].

Mónus Illés keserűen állapította meg, hogy a „túlsó oldalon” senki sem tudott elszakadni attól a gondolattól, hogy ne a veszély nagyságában, hanem a szocialista/szociáldemokrata mozgalom gyengeségében keresse a terv mozgatórugóit.⁶⁹

A tét

Az 1930-as évek elején Franciaországban és Magyarországon még csupán vágyakoztak egy – államot, társadalmat, gazdaságot érintő – mély reform után. Pár évvel később nem volt kétséges, hogy az „új rend” születőben van. Az egyszerű állampolgár – a sajtó és az elterjedő rádió révén – azt is érezte, hogy a radikális változás feltehetően nem békés evolúció útján érkezik, s ezzel együtt nem biztosított egy igazságosabb és több szabadságot nyújtó berendezkedés léte sem. 1937 novemberében a jobboldalon nagyon kevesen értették Mónus Illés jelenre és (közel)jövőre vonatkozó észrevételét: „Magyarország politikai életének átalakítása szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy a legnagyobb, legszélesebb körű tömegmozgalom [...] közelebb kerülhessen az egyházi pártokhoz és közöttük híd épüljön, amely könnyebbé, sikeresebbé tehetné mind az átalakulást, mind a szociális reformok megteremtését és az életbe való átvitelét.”⁷⁰ Egyetlen csoport, a reformkatolikusok kis közössége vállalta fel – lehetőségei szerint – a küzdelmet egy ember- és értékorientált új világért. Széchényi György, ugyanebben az időben, ismét harcba szállt

⁶⁵ [Mihelics Vid]: Szocialista békejobb. *Katolikus Szemle* 51 (1937) 693–695.

⁶⁶ A szocializmus és az egyház kooperációjának akkor lesz realitása, ha az előbbi megszűnik marxizmus lenni – írja Mihelics. Amennyiben felidézük a *Quadragesimo anno* enciklika szocializmussal foglalkozó fejezetének megállapításait, mint dogmatikai alappont, ez logikus alapállás.

⁶⁷ Hordereje volt annak, hogy a korábbi publikációk összegzésekor Fejtő konkrét javaslatait a *Katolikus Szemle* közönsége is olvashatta. Közi-Horváth még utalást sem tett ezekre, a szövetségkeresés tényét figurázta ki.

⁶⁸ Maritain a *Sept* 1935. áprilisi 12-i és 26-i számaiban értekezett a katolikus akció különféle formáiról [agir en chrétien ou en tant que chrétien]. Etienne Gilson egy korábbi írása inspirálta. A téma kapcsán lásd André Charron: *Les catholiques face à l'athéisme contemporaine*. Montréal, 1973. 109–111.

⁶⁹ –s.–s.: A kinyújtott kéz. *Szocializmus* 27 (1937) 500–501.

⁷⁰ Uo. 500.

Nyisztor Zoltánnak a spanyol polgárháborúhoz kapcsolódó hamis leegyszerűsítéseivel. A gróf, elutasítván a „mártírok” és az őket gyilkoló „szocialista és kommunista vörös csőcselék” fehér-fekete sémáját, őszinte felháborodással írta: „Mi azon a véleményen vagyunk, hogy a spanyol események korunk szociális vajúadásának egy ijesztő kirobbanása.”⁷¹ Sajnos önáltatás volt Mihelics Vid megállapítása: „A liberalizmus és a zsidóság után, immár a szociáldemokrácia is a katolikus egyházba horgonyozná legtöbb reménységét, látva, hogy a katolicizmus törhetetlen védelmezője az emberi személyiségnek, amelyet a totális diktatúrák semmibe vesznek.”⁷²

A tétet a szociáldemokraták teoretikusa pontosan mérte fel: a polgári állam keretei között maradvá egy demokratikus és szociális Magyarország építésének megkezdése nem volt eleve elvetélt lehetőség.

Maurice Thorez állhatatos ajánlata és annak recepciója

Míg Magyarországon folyt e sajtóvita, 1937. október 26-án Maurice Thorez hosszú beszámolót tartott Párizsban a kommunista párt kádereinek. A pápák szociális enciklikáiból vett idézetekkel színesített beszédében negyedik alkalommal próbálta meggyőzni a katolikus munkásokat. Miután elismerte azt a „haladó szerepet”, melyet karitatív szolgálatainak hála a katolikus egyház története során betöltött, megerősítette, hogy „bármi történik, bármit mondanak, a kommunista párt szilárd elhatározása, hogy állhatatosan kitar a »kinyújtott kéz« politikája mellett”.⁷³

A minden tekintetben rendhagyó politikai tényállás egyértelművé tette a katolicizmuson belül már eddig is meglévő törésvonalakat. Egyfelől világossá vált, hogy a többség a teljes elutasítást vallási és politikai érvekkel egyaránt alátámasztva a „*jobboldali antikommunizmus*” talaján állt, míg egy kisebbség dogmatikai alapra helyezve, önkritikus hangon a keresztény társadalmi tanítás valóra váltásában lévő hiányosságokra is felhívta a figyelmet. A „*vallási alapú antikommunizmus*” képviselői, főként a már említett periodikák támogatói, ugyanakkor igyekeztek katolikus társaikat leválasztani a „*jobboldal uszályáról*”.⁷⁴ A *Sept*, melyet végül egy – alább még szóba kerülő – Léon Blum-interjú miatt szüntettek

⁷¹ Nyisztor Zoltán: Szemben az elvtelenséggel! *Nemzeti Újság* 1937. szeptember 19. 1–2.; Széchenyi György: Tiszta és hamisítatlan vallási célkitűzéseket a katolikus közéletben! *Korunk Szava* 7 (1937) 538. Nyisztor a következőt írta: „Francoék részéről is sajnálatos kisiklások és kilengések történtek, de mindezek mellett vagy ezek ellenére is a szocialista és kommunista vörös csőcselék és annak kormánya elsősorban a vallás kiirtására indult, s ezért Franco zászlaja alatt is elsősorban a hitük és vallásuk megvédésére gyülekeztek az önkéntes légiók.”

⁷² Lásd 65. jegyzet.

⁷³ *La Documentation Catholique* 19 (1937) 860. sz. Col. 734–746. A hivatkozott gondolat: col. 745. A katolikus hírportál egy olyan 1937. december 5-i tematikus számáról [Communistes et catholiques] van szó, mely a kommunizmusról gazdag bibliográfiát is közölt.

⁷⁴ Yvon Thanvouez: *Catholicisme et société dans la France du XXe siècle. Apostolat, progressisme et tradition*. Paris, 2011. 121–123. A hivatalos katolikus orgánnum, a Léon Merklen vezette *La Croix* közelítésmódja is ide sorolható.

meg, cikksorozatban⁷⁵ ismertette, hogy miért tartja elfogadhatatlannak a kommunista párt indítványát. S nem más, mint a folyóirat alapítója, P. Marie-Vincent Bernadot készítette – Maglione nuncius felkérésére – részletes jelentést a kommunista eszmék katolikusok közé történő beszüremkedéséről.⁷⁶

A munkáskérdés elvi és gyakorlati specialistái, a jezsuiták, értelemszerűen a dogmatikai intranzigencia megjelenítői voltak.⁷⁷ Folyóiratuk, az *Études* az 1920-as években elsőként adott helyt P. Pierre Lhande proletáryomort leíró beszámolóinak. Az 1930-as években a kommunizmus e tekintélyes (és olvasott) szaklap gyakori témája lett, egyes cikkei referenciának számítottak. 1936 elején, a választásokat megelőzően Henri Picart bőszes kommunista szakirodalom (beszéd, beszámoló, párthatározatok, brosúrák, napilapok) felhasználásával, diakron módszerrel analizálta a párt stratégiáját és taktikáját.⁷⁸ Úgy gondolta, hogy a kommunista vezetés a változatlan, de elleplezett célokhoz már rövid távon előnyöket hozó, új taktikát rendelt. A Népi Tömörülés [Rassemblement populaire] a nagyobb népszerűség elérésének eszköze, a szocialistákkal kötött egységfrontban pedig az FKP saját programjának és módszerének igyekszik teret adni, s a szóba kerülő egyesülést a másik munkáspárt beolvadásaként [absorption], s nem – ahogy Blum javasolta – új alakulat [alliance] létrehozásaként képzel el.⁷⁹ Gaston Fessard szintén határozottan figyelmeztetett a kommunisták rafinált eljárás módjának [procédé subtil] következményeire.⁸⁰ 1937 nyarán írt munkájában a *Divini Redemptoris* enciklika megírásának okát és annak doktrinális tekintélyét emelte ki: a pápa már a címben feltüntetett „istentelen” jelzővel rámutatott az irat kiadásának motivációjára. Az egyházi tanítóhivatal a körlevél markáns kulcsmondatával – „A kommunizmus magja rossz” – az ideológiai rendszer belső logikáját, s az e szerint végzett cselekvés lényegi eltévelyedtségét nyomatékosította.⁸¹ A továbbiakban Fessard e kijelentés értelmét fejtegette, súlyát magyarázta, majd hasznos szempontokat adott a kommunista meggyőződésű személyekkel végrehajtandó közös akciók vállalásához, mely kikötések betartásával elkerülhető, hogy a kooperáció a társadalmi jó elősegítése helyett „a hamis világkép”, a kommunizmus propagálását szolgálja.

⁷⁵ Marc Scherer (1908–1980) a JEC [Fiatal Keresztény Egyetemisták] vezetője 1936 májusától kezdve hónapokon át elemezte a kommunisták és a katolikusok kapcsolatát. Könyvének reklámozását [Communistes et Catholiques] a *Sept* 1936. augusztus 21-én kezdte meg.

⁷⁶ Magali della Sudda: *La suppression de l'hebdomadaire dominicain Sept. Immixtion de Vatican dans les affaires françaises (1936-1937)?* https://www.cairn.info/article_p.php?ID_ARTICLE=VING_104_0029. (A letöltés ideje: 2016. szeptember 20.)

⁷⁷ Az 1903-ban – jezsuita kezdeményezésre – született Action Populaire-nek hatalmas szerepe volt a szociális katolicizmus megerősödésében. Az első világháború után vanves-i központjuk papokból és világiakból álló szakértői gárdával dolgozott. P. Gustave Desbuquois a *Quadragesimo Anno* és *Divini Redemptoris* enciklikák szövegezésében is részt vett, azok eredeti hangnemtét mérsékelni, témamegközelítését gazdagítani tudta. Az Államtitkárság utasítására készített 1932. évi jelentése a francia kommunista mozgalmakról árnyalt és kiegyensúlyozott volt, s Ledóchowski jezsuita generális véleményével több ponton nem egyezett.

⁷⁸ Henri Picart: *Ligne générale, tactique nouvelles. Études* 73 (1936) 226. 453–470.

⁷⁹ Karl Kautsky ugyanebben az időben hasonló következtetésre jutott. Lásd Kautsky: *Az egységfront körül.*

⁸⁰ Gaston Fessard: *La main tendue...? Mais le dialogue est-il possible? Études* 74 (1937) 231. 495–513. Többi cikke közül – a kommunista ideológia ismerete folytán – fontos még megemlíteni: *La main tendue...? Réponse à un chrétien révolutionnaire. Études* 73 (1936) 229. 753–765.

⁸¹ A hivatalos szöveg szerint: „Communismus cum intrinsicus sit pravus.” *Acta Apostolicae Sedis* XXIX (1937) 96.

A jezsuita az együttműködés kiindulópontjának „a kölcsönös tisztelet és igazi szabadság légkörének” biztosítását tartotta, amely adott esetben a katolikus fél számára lehetővé teszi a vallási dimenzió felvállalását.⁸² Elemi követelmény az is, hogy a felek általánosságok és hangzatos szólamok helyett meghatározott körülmények közt végrehajtandó feladatokat, pontosan definiált célokat tűzzenek ki maguk elé, amelyek magukban foglalják a szavak jelentésének egyeztetését is. Végül a legfontosabbnak tartott kritérium szerint a keresztény sohase egyedül, hanem egy szervezet tagjaként vegyen részt – erejéhez mérten – a szociális rend megreformálásának e formájában. Csak így kerülhető el, hogy az összefogás [entente] ne nyelje el/nyerje meg a katolikus közreműködőket.

A mértéktartó katolikus napisajtó sem szűnt meg jelezni, hogy túllát a terven. 1937. október 27-én a *La Croix* emlékeztetett Maurice Thorez egy korábbi megjegyzésére, mely eredeti kontextusában elvtársai előtt volt hivatott igazolni a választott taktikát.⁸³ Az inkriminált rész idézését egy csattanós interpretációval egészítették ki: „negédes szóval fordulnak azokhoz, akiket szívből utálnak.”⁸⁴ A katolikus újságok e hónapokban átvették, ismételték a kommunista pártvezér „elszólását”.

A katolikus hierarchia – politikai kérdésektől magát távol tartván – az egyházmegyei körlevelekben vagy a társadalmi problémák keresztény szellemű megoldására hívott fel, vagy kifejezetten spirituális témában nyilatkozott.⁸⁵ Louis-Joseph Maurin bíboros választások előtti (munkáspártokat kirekesztő) felhívása⁸⁶ egyedi esetnek számított, hatállyal, ajánlásként, egy régió belül rendelkezett. Az 1919-ben megalakult csúcsszervezet, Franciaország Bíborosainak és Érsekeinek Gyűlése (ACA) s annak ügyviteli testülete, az Állandó Bizottság azonban időről időre kénytelen volt foglalkozni a belpolitikai eseményekkel. 1936 márciusában a püspökök közös állásfoglalásban deklarálták, hogy az egyház és a Katolikus Akció pártoktól függetlenül tevékenykedik, s ebből kifolyólag nem engedélyezik, hogy katolikus szervezetek vezetői bármiféle pártfunkciót töltsenek be.⁸⁷ E levélben, az országos választások első fordulója előtt, csupán néhány általános irányelvvel segítettek a hívek döntését. Ezzel szemben ősszel újabb dokumentum látott napvilágot. A francia bíborosok nevében 1936. október 29-én közzétett nyilatkozat kevésbé volt semleges.⁸⁸

⁸² Az ember egyén, ugyanakkor társas lény is. Hitének individuális és közösségi vonatkozásai vannak, a vallás nem csak magánügy. Amikor Fessard azt írja, hogy a kommunisták részéről előfeltételnek tekinti a szisztematikusan ateista attitűd megkérdőjelezését, arra gondol, hogy ennek híján nem lehetséges őszinte és lojális együttműködés. Ha továbbvisszük a gondolatot: e minimális nyitottság nélkül egy városkerület igazgatásában részt vevő kommunista és katolikus képviselők alapvető kérdésekben (iskolaügy, hitgyakorlás lehetőségei) nem érthetnek egyet.

⁸³ 1936 szeptemberében az *Internationale communiste* közölte Thorez beszámolóját, amely Lenin egy 1909. évi gondolatára hivatkozva legitímálta az új taktikát, ezzel ismervén be, hogy manőverről van szó. Az idézet szerint jobb a hívó munkásokat érdekeltté tenni az osztályharcban (a sztrájkban), mintsem elméleti előadással győzködni őket. Az eredmények láttán fognak átállni.

⁸⁴ N. n.: *La tactique communiste „de la main tendue aux catholiques”*. *La Croix* 1937. október 27. 5.

⁸⁵ Christophe: *Les catholiques et le Front Populaire*, 171–174.

⁸⁶ Lyon érseke arra emlékeztette a híveket, hogy a kommunizmus és a szocializmus tételeit az egyház elítélte, egyúttal egyházmegyéjében megtiltotta mindazon lapok olvasását, amelyek támogatják és védik e tanokat.

⁸⁷ Christophe: *Les catholiques et le Front Populaire*, 42–43. A dokumentum eltiltással a jobboldali ligák befolyásától igyekezett óvni a katolikusokat.

⁸⁸ „Lettre pastorale des cardinaux français aux catholiques de France”. *La Croix* 1936. október 29. 1.

A fellépést indítványozó főpapok nem a kormány szociális törvényhozását kifogásolták, legfeljebb a végrehajtási utasítások át nem gondolt paragrafusai ellen berzenkedtek. De úgy tűnt, a kabinet nem tudott úrrá lenni a belső felforduláson: a májusban kezdődő, üzemfoglalásokkal tetézett sztrájkhullám szeptemberben kiújult. A gazdasági folyamatok kiszámíthatatlansága állandósult, a társadalmi elégedetlenség nem csökkent. Az elhúzó-dó bizonytalanság mögött – a CGT szakszervezet közvetítésével – a kommunista párt meszterkedését sejtették. Az elfogadott, Jean Verdier kardinális – Párizs érseke – által fogalmazott szöveg, bár óvott az újpogányság (szélsőjobboldali) doktrínájától, egyértelmű utalásaival inkább a szélsőbaloldal romboló jelenlétére fókuszált. Diagnózisa szerint a bajok legmélyebb oka a társadalmi és erkölcsi rendet aláásó „gyakorlati ateizmus”, mely kérlelhetetlen logikával [logique inexorable] viszi véghez tetteit. A magántulajdon joga, a szabad döntés joga, az adott szó tisztelete, a megkötött szerződés értéke megkérdőjeleződött.⁸⁹ A záró gondolat alapján Franciaország akkor marad a „bölcs szabadság” hazája, ha a „szovjet rendszerekkel és egyéb, a nemzeti karakterhez nem illeszkedő kormányformákkal” szemben visszatér „a keresztény inspiráció, a latin kultúra és a francia tradíció” hármasszlopához. Szintén e hónapban, Lille városában, Achille Liénart bíboros az egyházmegyei jótékonyági szervezetek találkozáján energikus beszéde⁹⁰ középpontjába a „jelen lévő és valóságos veszélyt”, a kommunizmust helyezte, mely azokban az országokban, amelyben nem domináns politikai erő, „megnyerő arccal”, másutt, mint a Szovjetunióban és Spanyolországban, „taszító ábrázattal” tűnik fel. Az osztályharc új technikája láttán jelentette ki, hogy aktivistáik a „módszeresen szervezett felfordulás mesterségét” űzik, vagyis folytonosan újjáélesztett konfliktusok szításával – a felbomlasztott társadalom romjain – diktatúra kiépítésére törekcszenek.

Szociális érzékenységük, lelkipásztori gondosságuk révén a francia főpásztorok közül Verdier és Liénart bíborosok, valamint Jules Saliège toulouse-i érsek tudtak leginkább azonosulni a mélyenzántó reformok igényével. Szavuknak nyomatéka volt. E megnyilatkozásokkal nem a legitim kormány ellen léptek fel, hanem annak gyengesége miatt szó-láltak meg: a szocialista pártot baloldalról szorongató, s képviselőházi mandátumait kétszeresen megnövelő kommunisták káros befolyásától tartottak.

A szocialista Rónai Zoltán is hasonló folyamatokat észlelt. Szerinte a kommunisták a népfronton belüli ellentéteket „felelőtlen propagandával” igyekeznek „politikailag kihasználni”, s kritikájukkal a munkástömegeket megnyerni.⁹¹

Az összkép nem elhanyagolható részlete, hogy Párizs érseke 1936 nyarán, a legkritikusabb pillanatokban emlékezetes pacifikáló nyilatkozatot tett, majd 1937 tavaszán ismét publikusan támogatta a kormány hadikölcsönprogramját.

⁸⁹ Egyértelműen az üzemfoglalás gyakorlatáról van szó, amelyet nem egy esetben előzetes követeléslista nélkül kezdtek el, s egyszerre sértette a magántulajdon és a szabad munkavállalás jogát.

⁹⁰ N. n.: La pensée du cardinal Liénart sur les événements actuels. *La Croix* 1936. október 28.

⁹¹ Historicus: Radikálisok és kommunisták között. *Szocializmus* 26 (1936) 596–597.

A *Korunk Szava* a népfront első félévének történéseit Georges Pernot terjedelmes és tényszerű beszámolóján keresztül⁹² mutatta be. A katolikus szenátor közreadta Verdier bíborosnak 1936. június 5-én, a Blum-kormány beiktatása másnapján nyilvánosságra hozott, normatív, ellenben a jobboldali katolikus sajtó által cenzúrázott gondolatait is. „Mindenkinek lelkiismeretére ma fontos kötelesség hárul. [...] Pártérdekek fölé kell valamennyiünknek emelkednünk, a béke és testvériség légkörét kialakítanunk, hogy az illetékesek elszánt bátorsággal tanulmányozhassák [az egyetemes nyomorúság] fájdalmas kérdését. E szociális béke érdekében fel kell áldoznunk előítéleteinket, politikai vagy szociális előnyeinkeket, sőt bizonyos fokig még érdekeinket is. Nyíltan hangoztatnunk kell, amit lelkiismeretünk diktál és a legjobb megoldásnak tart, hogy azután törvényes intézményeink és végrehajtó közegeink gondoskodjanak a hathatós és igazságos intézkedésekről.” Az érsek realitásérzékét tükrözi egy megbúvó sor: „a problémának vannak technikai és politikai elágazásai egyaránt.”

A politikai tényező domináns voltát látványosan szemlélteti a *Sept* című folyóirat sorsa. A több tucat laikus értelmiségi közreműködésére támaszkodó egyházi periodika 1937. február 19-én Léon Blumnak egy korábbi körkérdésre adott válaszát közölte. A munkások életével foglalkozó tematikus szám összeállításakor ugyanis arra voltak kíváncsiak, hogy a megkérdezettek hogyan vélekednek a katolikus szociális doktrínáról, s szerintük e tanítás mely területen segít(het)i az aktuális változásokat. A miniszterelnök későn érkezett, rövid felelete különállóan jelent meg.⁹³ Nem szocialista pártelnökként, hanem felelős kormányfőként⁹⁴ reagált, ahogy ezt a részletes kommentár ki is emelte. S mivel a kérdést e síkon értelmezte, visszajelzésében a francia katolikusok és a népfrontkormány összefogását lehetségesnek, sőt kívánatosnak nyilvánította. Úgy ítélte, hogy azok az alapeszmék, melyeken a három baloldali párt közös programja felépült (a demokratikus szabadságjogok, a társadalmi igazságosság és a béke ügye), egy katolikus állampolgár lelkiismeretében összeegyeztethetők a hitével. A törekeny bel- és külpolitikai szituáció miatt a szóban forgó lapszám kiadása előtt P. Bernadot főszerkesztő Verdier bíborossal konzultált, aki nem ellenezte a publikálást. Ellenben egy denunció hadjárat elindította azt a vatikáni vizsgálatot, mely a folyóirat 1937. augusztusi megszűnéséhez vezetett.⁹⁵

A francia katolicizmus e jeles orgánumának még volt ideje 1937 áprilisában és májusában értékes és lényeges írások kiadására. A Katolikus Akció profiljának ismételt meghatározása lehetővé tette a laikusok időbeni (vagyis társadalmi) cselekvésének leírását,

⁹² Georges Pernot: A francia katolicizmus és az új rendszer. *Korunk Szava* 7 (1937) 195–197. Az írást átvették és lefordították. Eredeti helye: *Nouvelle Revue de Hongrie* 55 (1936) 483–488. A franciaországi mérsékelt jobboldal ismert alakjáról bővebben: Jean Vavasseur-Desperriers: Georges Pernot, modérantisme, esprit républicain et ordre social chrétien. In: *Les „chrétiens modérés” en France et en Europe 1870–1960*. Ed. Jacques Prévotat – Jean Vavasseur-Desperriers. Lille, 2013. 401–416.

⁹³ N. n.: M. Léon Blum nous déclare. *Sept* 1937. február 19. 5.

⁹⁴ Blum ezt beszédeiben többször kiemelte. Az egyházi hírportál teljes terjedelemben közölte a kormányfő 1936. dec. 31-én elhangzott rádióbeszédének szövegét, melynek különösen utolsó gondolatára hangsúlyozta, hogy „a szó legfennköltebb értelmében nemzeti kormányként”, a közjót és Franciaország érdekeit szem előtt tartva munkálkodnak. *La Documentation Catholique* 19 (1937) 826. sz. Col. 219–222.

⁹⁵ della Sudda: *La suppression de l'hebdomadaire Sept*.

kompetenciáik meghatározását.⁹⁶ E teológiai problematikához, mely a világiak és a klerikusok viszonyának pontosabb meghatározásával az egyház önértelmezését is érintette, egy másik kérdéskör újrágondolása is társult. Szükség volt ugyanis a tisztán politikai tevékenység keresztény/katolikus szemszögű definiálására, e terület autonómiájának és a vélemények diverzitásának hangsúlyozására.⁹⁷

E politika-, teológia- és egyháztörténeti szempontból bonyolult időszakban nem volt kétséges, hogy a másfél millió választót felsorakoztató francia kommunista pártnak a katolikus munkások felé kitartóan nyújtott jobbja a hívek testi-lelki valójáért aggódó egyházi hierarchia felől csak teljes elutasításra számíthat.

XI. Pius pápa váratlan nyilatkozatai

1937 novemberében Mónus Illés fanyar összegzésével lezárult a Fejtő-tanulmányok kapcsán kialakult vita. A „katolicizmus” és a „demokratikus szocializmus” összefogásának lehetőségeit fontolgató írásra – jóllehet Magyarországon a szociáldemokrata párt 1935-ben a szavazatok hét százalékát sem nyerte el, s a kommunista párt hivatalosan nem, csak megfigyelt fedőszerveken keresztül működhett – rávetült a két párt összemosásának tudatos vagy fatális ténye. Franciaország esetében a tömegpárt-lét, a harcos laicizmus bázisára épülő program és az 1936-ban átélt sztrájkhullám miatt a marxista politikai csoportok összetévesztése, a katolikusok félelme valamiképpen érthető volt. A spanyol polgárháború egyoldalú beállítása újabb, szinte áthatolhatatlan akadályként állt egy objektívebb és nyitottabb értelmezés előtt.

A katolikus napilap, a *Nemzeti Újság*, 1937 őszén a már radikális vezetésű népfrentkormány nehézségei mellett a kommunizmus európai rémtetteiről is szünet nélkül hírt adott, alkalmasint összekötve e kettőt. Az első párizsi bolsevistaellenes kiállításon bőséges szemléltetőanyag igazolta, hogy a kommunista ideológia „az európai civilizáció s a jelenkori társadalom I. számú közellenségének tekinthető” – tájékoztatott a francia fővárosba kiküldött tudósító. A tárlat rendeltetése teljesült: „válaszolt arra a békejobbra, amelyet a kommunisták a francia katolikusoknak, a francia parasztságnak és a francia értelmiségnek ajánlottak fel.”⁹⁸ Egy héttel később itthon is olvashatták, hogy a „francia kommunista párt nemrégiben ismét szövetkezésre és együttműködésre szólította fel a katolikus munkásságot”. Jelezték, hogy Maurice Thorez, a párt főtitkára „feltűnést keltő beszédet” mondott, melyben Szent Pál szavaira és XIII. Leó enciklikájára hivatkozott, de „a mérsékelt közvélemény élénk bizalmatlansággal fogadta a »bárányszőrbe bújó farkas« ájtatos bégetését”. A cikk ezek után felidézte Charles Reibel szenátornak a szovjet valóságról írt úti beszámolóját. „A békejobbot nyújtó kommunisták cselvetése túlságosan otromba, fel kell nyit-

⁹⁶ Joseph Folliet 1937. április 23-án kezdett egy tanulmányorozatot közölni.

⁹⁷ A *Sept* a katolikusok egysége problematikáját elemző tematikus számában egy beszélgetés jelent meg Jacques Maritainnel „Tous unis, tous libres” címmel. *Sept* 1937. május 28. 5., 8.

⁹⁸ Az orosz bolsevizmus 11 700 000 embert végeztetett ki. *Nemzeti Újság* 1937. október 28. 7.

ni a franciák szemét” – zárta mondanivalóját a szerző.⁹⁹ Nem volt nehéz bizonyítani, hogy „a marxista imperializmus százszorta kegyetlenebb, mint az, amelyet legyőzött”, s a hús éve hatalmi pozícióban levő bolsevizmusban „benne van az expanzió eszméje”.¹⁰⁰ Két héttel később az olvasó megtudhatta, hogy Franciaországban a háttérből lázító szélsőbaloldal a tárgyalásra és engedményekre kész kormánnyal szemben a helyzetet még tovább radikalizálná.¹⁰¹

Karácsony ünnepe előtt azonban a magyar közönség új módon konfrontálódott a kommunizmus jelenségével. Míg Franciaországban a sajtó egy ideje XI. Pius pápa meglepetést keltő állásfoglalásaitól volt hangos, itthon összekötő szálát jelentő korábbi tudósítások nélkül jelent meg egy ellentmondásos közlemény „A Szentoszák fölényes válasza a francia kommunisták felkínálkozására” címmel.¹⁰²

Az írásnak keretet adó, expresszív szófordulatokkal teli kommentár közepén – a Havas hírügynökség közvetítette híryanagként – szerepelt Verdier párizsi érsek karácsonyi üzenete. Megjegyzendő, hogy ugyanaznap, 1937. december 23-án, a hivatalos francia katolikus napilap, a *La Croix* címlapon, de minden megjegyzés nélkül publikálta a hivatalos fogalmazványt.¹⁰³ A *Nemzeti Újság* arról tudósított, hogy a francia főpásztor a pápával való személyes találkozt követően adott adekvát választ a kommunista párt kezdeményezésére. A cikk azonban felvezető és záró mondataival nemcsak a körlevél lényegét írta át, hanem visszatérő kifejezéseivel az olvasót is orientálta. A nyilatkozatot „a Szentoszák fölényes kijelentéseként” értelmezte, mely „megismétli a *Divini Redemptoris* enciklika megállapításait”, s aláhúzza „az Egyház tanítói szerepét”. Végül a spanyolországi „véres kommunista terror” felidézését követően egy, a valóságtól elrugaszkodott konklúzióval zárta interpretációját: „A francia kommunisták, hogy megnyugtassák a hatalmas francia katolikus tömegeket, s ezzel könnyítsenek a népfrent kormányának politikáján, a megértés, sőt a közeledés jelszavával kezdték kiengesztelni a francia katolikus tömegeket.” A kormányzás felelősségében azonban a kommunisták nem vettek részt. A mondat újfent lehetővé tette a kommunista és szocialista programok felcserélését.¹⁰⁴

De mit adott tudtul Párizs érseke segítségével XI. Pius pápa? Ahogy magából a szövegből is kiderül, Verdier bíboros az ad limina látogatás¹⁰⁵ alkalmával hallottakat, valamint az 1937. december 15-i nyilvános konzisztóriumon elhangzottakat szerkesztette egybe. Az előbbi egy négyszemközti beszélgetés lenyomata, az utóbbi egy kiemelkedő esemény ünnepi beszédének specifikusan a francia belpolitikára utaló része, melyet a hivatalos

⁹⁹ Egy francia szenátor tapasztalatai a szovjet egyházüldözésről. *Nemzeti Újság* 1937. november 5. 9.

¹⁰⁰ Gróf Dalla Torre cikke a húszéves bolsevizmusról. *Nemzeti Újság* 1937. november 10. 4.

¹⁰¹ Váratlan kormányválság Franciaországban a kommunisták miatt. *Nemzeti Újság* 1937. november 26. 2. A közalkalmazottak béremelése körüli vitáról van szó.

¹⁰² A Szentoszák fölényes válasza a francia kommunisták felkínálkozására. *Nemzeti Újság* 1937. december 23. 2.

¹⁰³ Message de Noël du cardinal Verdier à son retour de Rome. *La Croix* 1937. december 23. 1.

¹⁰⁴ Franciaországban a szocialista párt korábbi álláspontja mellett maradt: nem keresett semmilyen szövetséget, kiegyezést, párbeszédet a katolikusokkal. A *Le Populaire* cikkeiben nemegyszer fedezhető fel régi stílusú „antiklerikális” kijelentés. 1937 februárjában Léon Blum – aki egyébként jól ismerte a szociális enciklikák tartalmát – kormányfőként mutatott nyitottságot.

¹⁰⁵ 1937. december 12.

kiadás nem tartalmazott ugyan, de hamar kiszivárgott. A karácsonyi üzenet e két egysége közé, átvezetésként került be egy mondat, amely a *Divini Redemptoris* „nagyszerű ajánlásaira” utalt. Ez az általános megfogalmazás sok mindent jelenthetett. A kommunizmust elítélő enciklika említése – ma már tudjuk – Pacelli államtitkár kérése volt.¹⁰⁶

A két rész összhangját nem Verdier bíboros redaktori tehetsége biztosította, hanem a pápai közlések megegyező struktúrája. Egyéni és közösségi szintű aktuális tapasztalatok felvonultatását követően az e realitásra adott pasztorális reakció leírása következett, mely gyakorlati kikötésként magában foglalta a hitletétemény integráns őrzését és továbbadását. Ennek megfelelően a diptichon egyik oldalán a „sok szerencsétlen”, „erkölcsileg szenvedő”, „eltévelyedett”, az egyházba bizalmát vető és felé forduló személy alakját fedezzük fel, valamint az e látványra „mélyen megindult” pápa személyét. A másikon a közösségeket gyöttrő „osztályharc, polgárháború, külföldi háború, üldözés és mészárlás” valósága mellett az egyház egyik „legszebb hagyományának” felidézését találjuk: „könyörület mindenki iránt, különösen a szerencsétlenek iránt.” Egy későbbi, a *Korunk Szavában* olvasható teljes magyar fordítás¹⁰⁷ XI. Pius legmélyebb motivációjára is rávilágított. A bevezető sorokban az idős, beteg pápa egy széteső, egyre durvuló világgal szemben „parancsoló kötelességnek” [devoir impérierux] élte meg, hogy „jobban, erőteljesebben, mint valaha” emlékeztessen az egyház irgalmas, „anyai szeretetére”.¹⁰⁸

A népfront hazájában a pápai megnyilatkozás ténye és a tartalma is megdöbbenést keltett. Maurice Thorez nem az egyháznak címezte mondandóját, nem katolikus szervezetekkel kezdeményezett párbeszédet, hanem az egyént, a katolikus munkást hívta táborába. A kommunistákkal közösen végzett munka Fessard által megfogalmazott alapfeltételei szilárd fogódzót jelentettek a katolikusoknak a politikai manőver kivédéséhez. XI. Pius váratlanul szólalt meg, s útmutatásának hangvétele meghökkenítő volt.¹⁰⁹ Direktívái pasztorális súlypontja magyarázza, hogy azok látószögében az emberi személy vágyai és érkei álltak. Főlényességnek – sem ebben a szövegben, sem egyéb tanácsaiban – nyomát lelmi sem lehet: „Krisztus sohasem fordult el azoktól, akik könyörgő kezet nyújtottak feléje. A jó orvos nem utasítja vissza annak kezét, aki fájdalomtól gyötörve fordul hozzá. Az evangéliumi jó pásztornak nagyobb gondot okoznak az eltévedt bárányok, mint azok, melyek az akolban maradtak. Igen, szükség van arra, hogy nemes és keresztény szellemben végtelen könyörülettel válaszoljunk azoknak, akik nagy messzeségből hozzánk fordulnak. [...] Mi is, mint Te, ó isteni szamaritánus [Krisztus], kezet akarunk nyújtani mindazoknak, akik szenvednek vagy nyomorognak. [...] Segíteni akarjuk őket, feltéve, hogy

¹⁰⁶ Chenaux: *L'Église catholique*, 114.

¹⁰⁷ *Korunk Szava* 8 (1938) 43–44. [Az „Idő sodrában” című rovat közleménye.]

¹⁰⁸ Pierre-Marie Gerlier, Lyon érseke, akit 1937. december 15-én kreált bíborossá a pápa, karácsonyi beszédében, mely Verdier bíboros december 22-i nyilatkozatát magyarázta, feltárta, hogy a december 12-i négyesemközi audiencia során Párizs érseke XI. Pius odaadása láttán könnyekre fakadt. Ezt a személyes mozzanatot Jean Verdier osztotta meg püspöktársával. *La Documentation catholique* 20 (1938) 864. sz. Col. 80.

¹⁰⁹ Az ad limina látogatásról novemberben hazaérkező püspökök első csoportja felvilágosítást kért a párizsi nunciustól. Nem tudták a *Divini Redemptoris* ismert soraival összeegyeztetni a hallottakat. Chenaux: *L'Église catholique*, 113.

nem kívánják tőlünk azt, hogy a legkisebb darabkáját is feláldozzuk annak a szent igazságnak [a keresztény tannak], amely alapja és gyökere minden igaz könyörületnek.”¹¹⁰

A „katolikus társadalom” zavarát az okozta, hogy a tanítói hivatalát¹¹¹ gyakorló felső klérus (élén a pápával) a kommunizmusról csak doktrinális aspektusból, ezért mindenkor erélyesen és a teljes elutasítás hangján szólt. A pasztorális megközelítés „alulról” indult el: a publicisztikában, illetve a munkásvilágot ismerő papság és katolikus mozgalmak körében jelent meg. A Verdier bíboros közvetítette pápai instrukciót hirtelen nem tudták jól érteni/értelmezni, holott annak lelkipásztori hangsúlya nem jelentette a hittartalom bármiféle elhomályosulását. Épp ellenkezőleg: a „kinyújtott kéz” elfogadásának feltétele a keresztény igazság szabad képviselése. Mivel Franciaországban más beszédrészletek is közönség elé kerültek, Verdier bíboros a tervezettnél hamarabb, december 22-én juttatta el írását a sajtónak.

A püspöki meghallgatások során korábban elhangzott irányadást Léon Merklen a *La Croix* december 16-i számának vezércikkében¹¹² – a kommentálók közül egyedül – egy tágabb témakörbe, az evangelizáció, a tömegek visszahódításának kérdéskörébe helyezte. Az Actio Catholica szakcsoportjai munkájának dicsérete mellé illesztette a püspököknek külön-külön adott pápai ajánlásokat, köztük a konkrét utasítást a kommunista ajánlkozás kezelésére: „Ragadjuk meg tehát e kezet, de csak azért, hogy Krisztus isteni tanításához vonzzuk őket! S hogyan vezethetjük őket idáig? Előadván nekik tanainkat? Nem, hanem minden jótékony részletében eléjük élve azokat.”¹¹³ XI. Pius minden enciklikájában emlékeztetett a hiteles keresztény élet elengedhetetlenségére. E gondolatsor azonban váratlan felvillanása volt a szemléletmód azon kopernikuszi fordulatának, amely majd a II. Vatikáni Zsinaton nyer – sok küzdelem után – igazolást.¹¹⁴

Franciaország akkori vatikáni követe, François Charles-Roux visszaemlékezéseiben úgy értékelte a pápa megnyilatkozásait, mint amelyeknek célja a lehető legszélesebb társadalmi konszenzus megalkotása volt. E folyamatban a katolikus egyháznak béketeremtő és egyesítő szerepet [facteur d’union] szánt.¹¹⁵

A buzdítás a katolikus táborban nagy ijedséget váltott ki, találgatások kezdődtek, a kommunisták pedig, félremagyarázva azt, beillesztették agitációjukba.

¹¹⁰ Message de Noël du cardinal Verdier à son retour de Rome. *La Croix* 1937. december 23. 1.; *Korunk Szava* 8 (1938) 43–44. [Az „Idő sodrában” című rovat közleménye.]

¹¹¹ A katolikus papság „tanító” (a hit őrzése, védelme, továbbadása), „kormányzó” (egyházmegye, plébánia működtetése) és „megszentelő” (szentségkiszolgáltató) feladatköreit különítik el.

¹¹² Léon Merklen: Esprit de réalisme apostolique et surnaturel. Comment évangéliser les communistes et les adversaire de la foi. *La Croix* 1937. december 16. 1–2.

¹¹³ „[...] a kinyújtott kezet nem szokás visszautasítani, de annak elfogadása nem mehet az igazság kárára. Az igazság Isten, s a hitet nem lehet feláldozni. Holott akik a »kinyújtott kézről« beszélnek, nem nyilatkoznak világosan e kérdésben. Beszédjükben homály és rendezetlenség van, amit előbb el kellene oszlatni.” Uo. 2.

¹¹⁴ Az 1960-as évektől kezdve a személyes elköteleződésen alapuló, közösségi egyház képe legalább oly fontos lett, mint a struktúra megtartó ereje.

¹¹⁵ François Charles-Roux: *Huit ans au Vatican. 1932–1941*. Paris, 1947. 177. A követ a beszédek kapcsán egyrészt a mély emberszeretetre utalt, másfelől a gondosan árnyalt, megfontolt gondolatokra [les idées les plus nuancées].

A magyar hívek nem tudtak a hetek óta tartó ügyről, és Verdier bíboros karácsonyi körlevelének visszhangjáról sem értesülhettek tárgyilagosan. 1937. december 28-án a *Nemzeti Újság* arról számolt be, hogy Franciaországban „még mindig nem tértek napirendre” a párizsi érsek legutóbbi nyilatkozata fölött, amelyben „ismertette a pápa üzenetét a francia kommunisták felszólítására”.¹¹⁶ Majd a cikkíró csúsztatva Lyon érseke szájába adott egy el nem hangzott kusza-fura mondathalmazt, mellyel nem csupán egy kiváló beszédet¹¹⁷ silányított el, hanem elhallgatta azt az előremutató pasztorálteológiai választ, melyet a pápa – zseniálisan – egy összetett történelmi kontextusra adott. Nem mellékesen az egyház „legszebb hagyományát” is megtagadta, melyet XI. Pius e szavakkal fejezett ki: tevékeny szeretet, jóindulat és nagylelkűség [charité, bienveillance et bonté] az egyén iránt. „Egyesek azt hitték – írta az anonim publicista –, hogy a pápa szokatlan szövetséget akar kötni olyan körökkel, amelyek számára nincs megbocsátás. Ezek azt hitték, hogy a pápa a katolicizmus vezetőit arra buzdította volna, hogy a marxizmussal és Moszkvával egyesüljenek. A pápa felfogása azonban semmiképp sem egyeztethető össze a marxizmus alapelveivel, amelyek az emberi személyiség méltóságának lerombolására törekednek. A katolikus egyház valóban mindenkinek békejobbot nyújt, de csak azzal a feltétellel, hogy ne követeljék tőle tanítása alapvető igazságainak feladását.”¹¹⁸

Mi volt a valóság? Az újonnan kinevezett főpásztor, Pierre-Marie Gerlier 1937. december 25-i homíliájában kiemelte, hogy a pápa „semmit sem von vissza abból, amit leírt a Divini Redemptoris enciklikában”, mivel a két doktrína, a kommunista és a katolikus tanítás között áthidalhatatlan ellentét van [antinomie irréductible], s elképzelhetetlen bármiféle együttműködés, ha az az elvek – akár legkisebb mértékű – egymáshoz igazítását [accommodement des principes] jelentené. Azonban arra hívta a híveket, hogy amilyen elszántsággal szembeszállnak a tévedéssel, ugyanolyan fáradhatatlanul legyenek testvériesek a személyek felé [inlassablement fraternel à l'égard des personnes].¹¹⁹ Zárásként a tettei révén meggyőző keresztény életet állította mintának.¹²⁰

A *Nemzeti Újság* említett írása még szólt a Francia Kommunista Párt arles-i kongresszusáról,¹²¹ melyen a főelőadók (Marcel Cachin, Maurice Thorez) igyekeztek kihasználni e kedvező politikai konstellációt, s „csalogató szirénhangon” engedményeket tettek a katolikusoknak. A könnyen félreérthető¹²² megfogalmazások a „Spanyolországban tör-

¹¹⁶ N. n.: Az egyház nem adhatja fel tanítása alapvető igazságait. *Nemzeti Újság* 1937. december 28. 10.

¹¹⁷ *La Documentation catholique* 20 (1938) 864. sz. Col. 79–83. Megjelent még a *La Vie catholique* 1938. január 1-i számában is.

¹¹⁸ A szerző által kiemelt félmondat szöges ellentétben áll a keresztény tanítással.

¹¹⁹ *La Documentation catholique* 20 (1938) 864. sz. Col. 82.

¹²⁰ Uo. Col. 83.

¹²¹ Az FKP IX. kongresszusa 1937. december 25. és 29. között zajlott Arles-ban: a napirend négy nagy témát tűzött ki, köztük Franciaország aktuális állapotának áttekintését és az egységes munkaspárt kérdését. Ez utóbbit elutasították.

¹²² N. n.: Az egyház nem adhatja fel tanítása alapvető igazságait. *Nemzeti Újság* 1937. december 28. 10. „Cachin szenátor megnyitóbeszédében ismét a katolikusokkal való együttműködésről beszélt. Kijelentette, hogy a kommunisták materialisták ugyan, de a katolikusok nyugodtan tovább hihetnek az Istenben. Egyébként is nem erről van szó, hanem arról, hogy egységes pártot alakítsanak.” Nem derül ki, hogy ki kivel alakít egységes pártot.

téntek” és a kommunisták „egyházzal szembeni liberalizmusának” szarkasztikus említésével fejeződtek be. A napilap másnap professzionális gyorsasággal jelentette meg¹²³ az *Osservatore Romano* főszerkesztőjének, Giuseppe Dalla Torre grófnak a pápai állásfoglalás kommunista interpretációját bíráló, egyúttal XI. Pius szavait tompító cikkének kivonátát.¹²⁴ Az egyik legfontosabb kijelentést helytelenül tették közzé. A vatikáni félhivatalos lap írása egyetlen fő gondolatot fejtegetett: csak a teljes igazságnak van ereje és tekintélye, csak az vezet az üdvösségre. Az egyházat küldetése nem a politika területére hívja, feladata a „lelkek” megmentése, melyet tanítása (ember- és társadalomképe) és szentségi élete biztosít. Dalla Torre tehát egy hangsúlyváltással ismét a probléma doktrinális oldalát ragadta meg. A pasztorális szempontot egy kis bekezdés jelenítette meg. A rövidített magyar verzió itt volt inkorrekt: „A tékozló fiú felé kinyújtott kéz nem jelenti azt, hogy a szülő, vagyis az egyház megalkuszik a tévelygőkkel.”¹²⁵ Az eltévedt [égaré] és a tévelygés [égarement] szavak összekeverése komoly hiba volt, hisz épp elkülönítésük állt a hetek óta tartó különleges teológiai, társadalmi, politikai földrengés epicentrumában. XI. Pius pápa a bolsevista doktrínával átítatott veszélyes tömeg toposza helyett a „kétségtelen jogos kívánságát” kereső, de utat tévesztett emberre tekintett.¹²⁶

A feszültséggel teli és kivételes időszak egyik indikátora, hogy 1938 elején nem jelenhetett meg Jacques Maritainnek e helyzetet kommentáló írása.¹²⁷ Az egyházi főhatóság ugyanis az értekezés megjelenésének elnapolását javasolta.¹²⁸ Pedig Maritain ellene volt a katolikusok „segéderőként” való alkalmazásának, másképpen szólva a politikai program köré fűzött összefogás-gondolatnak. Azonban elképzelhetőnek tartott – az egyének lelkiismerete, elvei és cselekvési szabadsága tiszteletben tartása, vagyis tényleges pluralizmus megvalósulása esetén – olyan alkalmi közös akciókat [rencontre], melyek pontosan meghatározott társadalmi ügyet szolgálnak. Valószínűsíthetően a kiválasztott s analizált püsi szövegrész kényes mivolta¹²⁹ volt az eltanácsolás oka, holott a filozófus elsőként vette észre s fogalmazta meg a pápa mondataiban rejlő másik újdonságot: az interperszonális kapcsolatok maradandóan társadalomépítő jellegét.

A kezdődő Szent István-év és a budapesti 34. Eucharisztikus Világkongresszus előkészületi munkái miatt a magyar katolikus napisajtó a témát hamarosan levette a napirend-

¹²³ N. n.: Az egyház nem alkuszik a tévelygőkkel. *Nemzeti Újság* 1937. december 29. 10.

¹²⁴ A cikk 1937. december 29-én jelent meg. Címe: „Parola di Padre, fermezza di Pastore”. Továbbá: Un article de l’ „Osservatore Romano”. *La Documentation catholique* 20 (1938) 864. sz. Col. 85–87.

¹²⁵ Dalla Torre e később sokszor hivatkozott mondattal arra utalt, hogy „az irtalmas Atya eltévedt gyermek [enfant prodigue/égaré] felé nyújtott keze nem jelent együttműködést az eltévelyedés [égarement] okozójával”, vagyis a doktrínával.

¹²⁶ Verdier bíboros 1937. évi karácsonyi üzenetében: „Mi, keresztények segíteni [akarjuk] a munkást, követelni összes jogait, és előkészíteni az igazságosság és szeretet szellemében minden ember elkövetkezendő kibékülését.” *Korunk Szava* 8 (1938) 45.

¹²⁷ Jacques Maritain: A propos de la main tendue. In: *Jacques et Raissa Maritain: Oeuvres complètes*. I–XVII. Fribourg–Paris, 1999. XVI. 947–957.

¹²⁸ A Párizs érseke által is jóváhagyott összegzést a laikusok szerkesztette *Temps présent* folyóirat publikálta volna. Az írás sokban emlékeztet Gaston Fessard munkájára.

¹²⁹ A *La Croix*-ban közölt beszéd egyik szakaszáról van szó. Lásd Merklen: *Esprit de réalisme apostolique*, *La Croix* 1937. december 16. 2.

ról, de a francia belpolitikai események követésével nem hagyott fel. A *Korunk Szava* folyóirat viszont 1938. január 15-én, teljes terjedelemben, néhol eltérő fordításban közölte Verdier bíboros üzenetét. A „reformkatolikusok” köre – Georges Pernot elemzéseinek¹³⁰ hála –, ha nem is teljesen elfogulatlanul, de nagyobb objektivitással tudta értékelni a történéseket. 1938 első felében Párizs érseke többször is szerepelt a magyar periodika hasábjain: a kisebb híradásokon kívül legutolsó könyvének terjedelmes bemutatása s egy vele készített interjú a kiemelt figyelem jele volt.¹³¹

A magyar szocialdemokraták folyóirata 1938. január első napjaiban Rónai Zoltán értelmezését elfogadva tudósított a decemberi eseményekről.¹³² A glossza párhuzamosan vizsgálta a kommunisták és szocialisták, illetve a kommunisták és katolikusok viszonyát. Mindkettő háttérében a „dimitrovi politika” érvényesülését fedezte fel, vagyis a ’hazafiság’, a ’demokrácia’ új hívószavai mellett az FKP Moszkva iránti abszolút hűségét. Szerinte ez utóbbi miatt szakadtak meg a két munkáspárt „organikus egységéről” szóló tárgyalások,¹³³ de a katolikusok felé nyújtott kézen is érződik „a központi utasítás szaga”. Amikor a főpapok reakciójáról ír, Rónai nem észleli a fordulat lehetőségét, a nyilatkozatokban lévő karakteres lekipásztori attitűdöt. Nyilván nem követte/követhette a francia katolikus glóbusz rengéshullámain. Úgy gondolta, hogy a németországi állapotok következtében a Vatikán „ügyes diplomáciai szimattal kihasznál minden mozzanatot, amely a demokráciákban alkalmas az egyház presztízsének növelésére”. A jelen katolicizmusát taglalván, mint Mónus cikkeiben, nála is felfedezhető egyfajta – a kommentárt meghatározó – csalódottság.

A *Szocializmus* olvasótábora számára majd az 1938 tavaszától Párizsban élő Fejtő Ferenc fog ettől eltérő, pozitív képet festeni. A szerző – az Anschluss után – a *Sept* folyóirat utódjaként megjelenő *Temps présent* egyik számát bemutatván „a Párizs érseke támogat-tal baloldali vagy demokratikus politikai katolicizmust” méltatta.¹³⁴

Mérgezett gyógyszer

René d’Ouinice, a jezsuita folyóirat, az *Études* főszerkesztője 1938. január végén nagyszerű áttekintést készített a sajátos francia társadalmi és politikai tapasztalatokról.¹³⁵ Összegzése kaput nyitott a jövőnek. A „mindent átjáró rendezetlenség” évtizedében a „kinyújtott kéz” kommunista politikájában/taktikájában kulmináló s a katolicizmus egészét megmozgató kényelmetlen kérdést, a népfretpártok győzelme által eklatánsan felszínre került szociális problémát kihívásnak tekintette. Olyan lehetőségnek, mely szembesít a keresz-

¹³⁰ Georges Pernot: A francia katolicizmus és az új rendszer. *Korunk Szava* 7 (1937) 195–197.; Az új francia társadalompolitika. *Korunk Szava* 7 (1937) 675–677.

¹³¹ N. n.: Az egyház és a modern világ. Verdier bíboros könyve. *Korunk Szava* 8 (1938) 111–113.; N. n.: Beszélgetés Verdier bíborossal. *Korunk Szava* 8 (1938) 367.

¹³² Historicus: Kommunizmus és katolikusok. *Szocializmus* 28 (1938) 48–49.

¹³³ Rónai megjegyzi, hogy a kommunisták a sztálini rezsim semminemű kritikáját nem tűrik.

¹³⁴ Fejtő Ferenc: Vallásszabadság és totális állam. *Szocializmus* 28 (1938) 389–390.

¹³⁵ René d’Ouinice: Ce que le Pape dit à l’Église. Épilogue à „la main tendue”. *Études* 75 (1938) 234. 358–374.

tény mivolt követelményeivel [exigences de la condition chrétienne]. Nem volt kérdés, hogy a szisztematikus gazdasági és társadalmi doktrínával rendelkező kommunizmus összeegyeztethetetlen a pápai enciklikák révén tekintélyre szert tett keresztény társadalomelmélettel és politikai tanítással. Azonban d’Ouinca a „leegyszerűsítő gondolkodásra hajlamos híveket” [les croyants au sens chrétiens moins affiné] arra buzdította, hogy – követvén a tanítóhivatal megnyilatkozásait, melyekben mindig fellelhető a téma kiegyensúlyozott tárgyalása – szakadjanak el a problémák egyoldalú megközelítésétől. Szerinte az egyik meddő magatartás az a „gyanakvással tűzdelt ortodoxia, mely elutasítja magától az őszintén jóakaró kezdeményezéseket”, a másik végllet az a hozzáállás, mely a „felebaráti szeretet félreértelmezése miatt a katolikus tanítás egy részének föladását” vonja maga után.¹³⁶

A jezsuita újságíró, miután rekapitulálta a kommunistákkal közös cselekvés gyakorlati feltételeit,¹³⁷ kifejezően mutatott rá egy veszedelmes tényre: a Francia Kommunista Párt taktikája „mérgeztet gyógyszer”. Veszélyessége abban áll, hogy kihasználja a nyomorgók és kismimizettek ösztönös vonzódását az egyház iránt, melynek alaphivatása, hogy „különleges szeretettel, szent részlehajlással” forduljon a szegények felé. D’Ouinca szerint úgy lehet a „halálos műveletet” kivédeni, ha a katolikusokban teljesen tudatosul az az ideál, mely sok bolsevista mozgatórugója, s a szociális kérdést, „a társadalmi betegséget” másképp, megújult gondolkodásmóddal kezelik.

Az egyház feladata, hogy tagjait a „földi város” folyamatos átalakítására, aktív jobbítására ösztönözze,¹³⁸ ehhez pedig fel kell adni a régi, „bénító” beállítódást, mely egyfajta „bizalmatlanság az ember(i) iránt”, s amely kizárólag „kiábrándult szkepticizmussal tekint a haladás ideájára”.¹³⁹

Saját korában elhelyezve előremutató, szokatlan e gondolatsor! A pasztorális dimenzió elevebb jelenléte új vonásként könyvelhető el. A hit közvetítette „igazság” és a „katolikus érdekek” képviselőéhez ettől az időtől, vagyis az 1930-as évek elejétől kezdett arányosan társulni a személy – sőt, a másik táborban lévő egyén – (fel)értékelése.¹⁴⁰ Egy rendkívül polarizált közegben e tény nem elhanyagolható. Emlékezetes és megrázó példa Liénart érsek Roger Salengro belügyminiszter halála után kiadott közleménye 1936 novemberében.¹⁴¹ A tanulmányban említett „reform”-folyóiratok publicistái, szakértői e hangsúly-kiegyenlítőds munkásai voltak.

¹³⁶ René d’Ouinca: Ce que le Pape dit à l’Église. Épilogue à „la main tendue”. *Études* 75 (1938) 234. 369.

¹³⁷ Példákkal alátámasztott distinkciót tesz az egyszerű, hétköznapi célt szolgáló, a közjót segítő akció [action humaine] és a kifejezetten a kommunizmus ügyét előrevívó akció [action partisane] között. Az előbbi esetben lehetséges az együttműködés, az utóbbi kapcsán pedig nem megengedhető. A Fessard javasolta józan megszorításokra is emlékeztet: csak szervezeti keretek között, s nem egyénileg szabad felvállalni a cselekvést.

¹³⁸ René d’Ouinca: Ce que le Pape dit à l’Église. Épilogue à „la main tendue”. *Études* 75 (1938) 234. 370.

¹³⁹ Uo. 374.

¹⁴⁰ E jelenséghez sorolom a laikusok egyházon belüli szerepének változását.

¹⁴¹ A szocialista – és szabadkőműves páholytag – Roger Salengro (1890–1936) 1925-től haláláig Lille város polgármestere volt. Achille Liénart (1884–1973), aki a szociális kérdést pasztorációs munkája középpontjának tekintette, 1928-ban kapott püspöki kinevezést e munkáscentrumba. A belügyminiszter öngyilkosságát

XI. Pius 1937. decemberi direktívái – az egyetemes egyház szintjén – fordulópontot jeleztek: egyrészt a tévedés [erreur] és a tévelygő [égaré] – a doktrinális és a pasztorális oldal – elkülönítését a legmagasabb fórum fogalmazta meg, másrészt a munkáskérdés (és annak megoldása) a lehető legnyomatékosabban jelent meg, harmadrészt a paradox helyzet, Maurice Thorez kitartó összefogás-ajánlata egy olyan elméleti reflexiót váltott ki, mely a dialógus kultúrája megteremtésének egyik első lépcsője volt. Alig láthatóan, de a folyamat elkezdődött.

Akkor, amikor – nem intézményi jellege, hanem az intézményesség jelensége¹⁴² miatt – a statikus és markánsan hierarchikus katolikus egyház a 19. század végi védekező, elzárkózó pozícióból kilépve – részben mozgalmi, részben keresztény értékrendet valló politikai csoportosulásai, részben a Tanítóhivatal megnyilatkozásai révén – ismét történelemformáló tényezővé kezdett válni, végkövetkeztetésében az identitásához való visszatérés mozdította ki „megkényelmesedett” jellegéből. Saját ideálja dinamizálta, melyet a kommunizmusról zajló vita plasztikusan hozott felszínre. Meg kellett védenie társadalmi tanítását, mely a keresztény emberképen alapult: az „Istennel-lévő-ember”¹⁴³ nem csupán transzcendens célja felé tart, hanem „itt-és-most” igyekszik megjeleníteni a jövőt, s mivel nem csupán egyén, hanem társas lény is, fontos neki a személyek közösségeként felfogott társadalom java, jóléte és békéje. A katolikus tehát, akinek „bele kell testesítenie a jót” közegébe, minden konfrontálódás mellett ügyel a társadalmi harmóniára is.

Ez az életszerű és életszerető magatartás – mely nem a katolikus tömegek, hanem egy kis csoport jellemzője volt – szorosan összefonódott az „individualisztikus gazdasági rendszer” kritikájával.¹⁴⁴

A „szociális kérdés” megoldását a hangsúlyozottan nem forradalmi, hangsúlyozottan diktatúraellenes és hangsúlyozottan reformista marxista pártok, a francia szocialista párt (SFIO) és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) teoretikusai is keresték. A két világháború között a polgári demokrácia védelmét tartották szem előtt, pártprogramjaik távoli célkitűzéseként szóltak a „szocialista társadalmi rendről”. A munkásosztály helyzete kézzelfogható javításának vágya egy erősen marxista retorikával párosult. Míg Franciaországban a szocialisták e korszakban a választások során a szavazatok 18-20 százalékát nyerték el, s a belpolitikai életben nem lehetett nem számolni velük, addig hazánkban az

követően, melyet a szélsőjobboldal lejárató cikksorozata váltott ki, az érsek személyes hangú kommunikációjában emlékeztetett a politika helyes céljaira és eszközeire, egyúttal elutasította az ideológiai elvakultságot.

¹⁴² Hantos-Varga Márta: Demokratikus társadalom(szervezés) és a katolikus egyház. Szemléletmódosulás az 1940-es években: lehetőségek és korlátok. In: *Az egyház társadalmi - a társadalom egyháza*. Szerk. Bánkuti Gábor. Pécs, 2015. 21-40.

¹⁴³ Gaston Fessard említi e két kifejezést fentebb idézett tanulmányában: „Isten-nélküli-ember” [l'homme-sans-Dieu], „Istennel-lévő-ember” [l'homme-avec-Dieu].

¹⁴⁴ A magyar reformkatolikusok a szociális enciklikák népszerűsítői, sőt megismertetői voltak. „Azt a kapitalizmust, mely nem jelent egyebet, mint tőkegazdálkodást, megtarthatjuk, sőt egyelőre meg is kell tartanunk, mert a jelenlegi gazdasági berendezkedésben tőke nélkül munka sincs. [...] Azonban a liberális kapitalizmust nem lehet és nem is szabad fenntartanunk. Ez a gazdasági rendszer ellentétben áll a keresztény világfelfogással és társadalmi szolidaritással. Szelleme kereszténytelen, pogány.” Csávossy Elemér SJ: *Az új gazdasági rend*. Kalocsa, 1932. 3. A *Korunk Szava* 2 (1932) nyári számaiban közölte a könyv fejezeteit.

1930-as években graduálisan csökkent az MSZDP-re leadott voksok százalékaránya: 11 százalékról (1931) előbb 7 százalékra (1935), majd 3,5 százalékra (1939). Ennél jelentősegteljesebb, hogy a politikai elit vélekedése a pártról és a mozgalomról inkább negatív volt, mint elfogadó. Működésük kényszeredett elismerésétől a lekezelő elutasításig terjedtek a reakciók.¹⁴⁵ De mind a francia szocialista, mind a magyar szociáldemokrata pártra rávetült a „kommunizmus árnya”. Az SFIO 1934 nyarán akcióegységre lépett a kommunista párttal, Magyarországon ilyen eshetőség gyakorlati és elvi okokból is elképzelhetetlen volt. A jobboldali körök/ligák/pártok vagy az egyszerű jobboldali, részben katolikus szavazók nem tettek különbséget a két marxista irányzat között. A konfúziót, e meggyőződés rögzülését – a sajtó pontatlan, ellenséges kommentárjain túl – elősegítette, hogy a szocialista munkatervek a szekularizáció laicizmusra jellemző jegyeit mutatták. Az iskolakerdés és oktatásügy a katolikusok számára érzékeny pont maradt. Hazánkban ehhez járult a nyugat-európaítól elütő birtokstruktúra átalakítása körüli vita is.

Amikor a politikai, gazdasági, szellemi, morális krízis súlyát felmérve innovatív javaslatként merült fel szocialisták/baloldaliak és katolikusok együttműködésének gondolata, akkor a kezdeményezők – e dolgozatban Fejtő Ferenc – elsőként a katolikus egyházat szólították meg, amely azonban társadalmi és politikai tanításában pusztán támpontokat ad. Az elvek mindenkor adaptálása a keresztény (szellemű) politika feladata. A baloldali indítványok egyfelől az egyház küldetésére, másfelől az eszmék képviselőjére kérdeztek rá. Adott volt a lehetőség, hogy egyes csoportok között – a társadalom java érdekében – párbeszéd induljon el. Politikai és pszichológiai okokból, tudatlanságból és félelemből, melyet a sajtó következetesen táplált, az indítványok mégis kudarca ítéltettek.

¹⁴⁵ Az 1939–1941 között Madridban nagykövetségként tevékenykedő hajdani vezérőrnagy, Andorka Rudolf naplója e tekintetben is tanulságos olvasmány. Lásd *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*. Szerk. Lőrincz Zsuzsa. Bp., 1978.

MÚHELY

PÁPAI KÁPLÁNOK A 13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON Szentszéki megbízások és helyi karrierek

BARABÁS GÁBOR

.....
The study examines one of the institutions of the medieval papacy, that of the personal chapel of the pontiffs, its members, and the Hungarian connections of the activities of papal chaplains in the High Middle Ages. It was basically by two ways that clerics of the Holy See got into connection with the Hungarian Kingdom or at least with Hungarian-related issues. Some of them emerge as papal delegates in the sources, while others bore the title of papal chaplain or subdean as members of one of the Hungarian churches. This latter category can be further divided into two parts, one containing those persons who gained ecclesiastical office in Hungary through papal support, the other including those clerics who obtained the title of papal chaplain at a given point of their church career, thanks to a particular service.
Keywords: Papal Chapel, Papal Delegated Jurisdiction, Papal Legate, Árpád Era
.....

A pápai kápolna, az egyházfők személyes káplánjainak közössége az érett középkor egyik jelentős, de talán részleteiben kevésbé ismert egyházi intézménye, amely nem kizárólag a pápai udvarban bírt jelentőséggel, hanem tagjai sokrétű tevékenységének köszönhetően a különböző régiókban is. Tanulmányunkban ezért a pápai kápolnát, illetve a káplánok 13. századi magyarországi szerepvállalását és karrierlehetőségeit vesszük vizsgálat alá. Ezek révén egyrészt a szentszéki-magyar kapcsolatok egy olyan aspektusába nyerhetünk betekintést, amely korábban jobbra csak érintőlegesen merült fel a kutatásban, másrészt képet kaphatunk az egyházi társadalom egy sajátos, funkcionális csoportjáról, amely maga is összetett és több alkategóriára osztható. Ehhez kezdésként át kell tekintenünk, mit is értünk pontosan az érett középkorban pápai kápolna, illetve szentszéki klerikus alatt, ezután mutatjuk be azokat a 13. századi káplánokat, akik valamely módon, megbízásaikon vagy javadalmaikon keresztül kapcsolatba hozhatók a Magyar Királysággal.

Barabás Gábor, PhD, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Középkori és Koraújkorai Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00148/17/2).

A pápai kápolna kialakulása és működése az érett középkorban

A pápai kápolna eredendően az egyházfők személyes káplánjainak összességét jelentette, amely a 11. század végétől, 12. század elejétől tekinthető többnek liturgikus feladatokat ellátó személyek egyszerű közösségénél, a pápai udvar differenciálódásához kapcsolódva ugyanis a kápolna elindult az intézményesülés útján.¹ Tagjai egyre sokrétűbb feladatokat végrehajtvá, funkcionális elitként szolgálták a pápákat, akik a 13. század második felétől arra is felhasználták az intézményt, hogy a számukra valamilyen szempontból fontos személyeket a káplánok közé történő felvétellel magukhoz kössenek.²

A szentszéki kápolna lehetséges előképeit illetően ugyan csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, de a Karoling eredetű udvari, illetve püspöki kápolnák mindenképpen megemlíthetők ebből a szempontból.³ A káplán (*capellanus*) kifejezés ugyan a kora középkortól megtalálható a pápai forrásokban, elkülönülve a plébánosoktól és az uralkodói kápolnák klerikusaitól (a forrástípusoktól függően legtöbbször a *capellanus domini pape* vagy a *capellanus noster* terminusok jelölték őket), de a későbbi, hivatali értelemben vett pápai káplánok csak a 12. század húszas éveitől tűntek fel, akkor is csak elszórtan.⁴ A kápolna kialakítása, vagy legalábbis a folyamat elindítása II. Orbán pápa (1088–1099) tevékenységéhez kapcsolható, de az feltehetően csak utóda, II. Paszkál (1099–1118) idejére fejeződött be.⁵ Az intézményesülésre ösztönzőleg hathatott a bíborosi kollégium kialakítása,⁶ majd tagjai elfoglaltságainak, megbízásainak jelentős növekedése is, ami miatt a kardinálisok számára egyre kevesebb lehetőség adódott a 11. század végétől korábbi liturgikus teendőik ellátására.⁷

¹ Lásd Bernhard Schimmelpfennig: Die Bedeutung Roms im päpstlichem Zeremoniell. In: *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*. Reinhard Elze gewidmet zur Vollendung seines siebzigsten Lebensjahres. Hrsg. Bernhard Schimmelpfennig – Ludwig Schmutge. Sigmaringen, 1992. 47–48.; Jochen Johrendt: Der vierte Kreuzzug, das lateinische Kaiserreich und die päpstliche Kapelle unter Innocenz III. In: *Legati, delegati e l'impresa d'Oltremare (secoli XII–XIII). Papal Legates, Delegates and the Crusades (12th–13th Century)*. Ed. Maria Pia Alberzoni – Pascal Montaubin. Turnhout, 2014. 53.; Matthew David Ross: *The Papal Chapel 1288–1304. A Study in Institutional and Cultural Change*. London, 2013. [Doctoral thesis] 11.

² Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 53.; Ross: *The Papal Chapel*, 10.

³ Reinhard Elze: Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jahrhundert. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung* 36 (1950) 146.; Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 53–54. Vö. Siegfried Haider: Zu den Anfängen der päpstlichen Kapelle. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 87 (1979) 39–40., 60–62., 64.

⁴ Siegfried Haider számos 11. századi adatot gyűjtött össze. Ezek közül kiemelhető Hildebrand – a későbbi VII. Gergely pápa – feltűnése, aki feltehetően VI. Gergely káplánja volt. Haider: Zu den Anfängen, 55 ff.

⁵ Elze: Die päpstliche Kapelle, 148–150.; Ross: *The Papal Chapel*, 10.; Agostino Paravicini Bagliani: *La cour des papes au XIIIe siècle*. Paris, 1995. 67–68.

⁶ Stephan Kuttner: Cardinalis: The History of a Canonical Concept. In: uó: *The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages*. London, 1990. 129–214. passim.

⁷ Elze: Die päpstliche Kapelle, 150.; Haider: Zu den Anfängen, 40–55., 62–65. Haider Lucca és Milánó példáján Itáliában is kimutathatónak tartja a püspöki kápolnák 11. századi létét. A pápák 13. század előtti liturgikus feladataira, valamint az abban érintett csoportokra lásd Schimmelpfennig: Die Bedeutung, 52–56., 59–60.

A pápai kápolnával kapcsolatban az intézmény történetében játszott jelentős szerepük miatt ki kell térnünk röviden a pápai alszerpapok (*subdiaconi*) egyházi rendjére is. A 12. század folyamán a *capellanus* címzés ugyanis még csak elsősorban jelenik meg a forrásokban, a bizonyíthatóan a pápai kápolna tagjai közé számító klerikusok számos esetben mint *subdiaconus S. R. E.* vagy *subdiaconus noster (domini pape)* szerepelnek. Bár a forrásokban megjelenő *subdiaconus* címzés nem utal minden esetben egyértelműen a kápolnai tagságra,⁸ de a pápai alszerpapi és a kápláni méltóságok kezdetől fennálló kapcsolatát támasztja alá – több későbbi adat is, elsősorban III. Ince (1198–1216) pontifikátusától – a címek általánosan megfigyelhető kettős használata (*subdiaconus et capellanus domini pape*).⁹

A pápai alszerpapok (*subdiaconi domini pape*) eredendően Róma város papságának azon rétegéhez tartoztak, amely nem került be a bíborosi kollégiumba annak kialakulásakor.¹⁰ A címzés a 12. század közepétől vált egyre gyakoribbá, azon klerikusok viselték, akik az egyházfőtől nyerték el a magasabb egyházi ordók közül az elsőt.¹¹ Nem kizárólag római egyháziak tartoztak ebbe a körbe, a pápák ugyanis az egész egyházban szentelhettek klerikusokat.¹² Az alszerpapoknak liturgikus szerepük volt a római fő istentiszteleteken, valamint részt vettek a pápai írásbeliség, illetve – a 12. századtól, hasonlóan a kardinálisokhoz – a kúriai bíróságok napi munkájában. Legátusként pedig a pápai udvaron kívül is többször feltűnnek a forrásokban.¹³

A pápai alszerpapi státus – a pápáktól kapott felszentelés miatt – bizonyos előjogokkal járt, egyebek mellett mentesültek a püspökök, *ordinariusok* joghatósága alól, így közvetlenül a pápa juriszdikciója alá tartoztak.¹⁴ Az alszerpapok tudatában voltak előjogaiknak, ezt mutatja, hogy Rómán kívül többször megtagadták az engedelmességet püspökeiknek, legalábbis erre utalnak a III. Ince pontifikátusa óta megszorodó, erre vonatkozó panaszok.¹⁵

A pápaság hatalmának növekedésével párhuzamosan emelkedett mind a római, mind az Örök Városon kívüli, főként az itáliai és francia területről származó *subdiaconusok* száma, ami miatt a pápai udvarban is fontossá vált a csoportba tartozó személyek számon tartása, illetve jövedelmük nagyságának szabályozása.¹⁶ A 12. századi pápai alszerpapok különleges státusa nagyrészt megfeleltethető a később kialakuló és elterjedő külső, tiszteletbeli kápláni címmel: több esetben egyfajta jutalomként volt elnyerhető a titulus, akár

⁸ Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 55.

⁹ Elze: Die päpstliche Kapelle, 151–152., 159–160.; Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 55–56.

¹⁰ Elze: Die päpstliche Kapelle, 151–153.

¹¹ Vö. Fedeles Tamás: Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén (1516–1523). In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. 53–54.

¹² Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 56.

¹³ Elze: Die päpstliche Kapelle, 151–153.; Haider: Zu den Anfängen, 66–67.

¹⁴ Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 56.

¹⁵ Elze: Die päpstliche Kapelle, 153–156., 168–169.; Jochen Johrendt: Die päpstliche Kapelle als Bindeglied zwischen Kurie und Kirche. In: *Legati e delegati papali: profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII–XIII*. Ed. Maria Pia Alberzoni – Claudia Zey. Milano, 2012. 266–268.

¹⁶ Elze: Die päpstliche Kapelle, 153–156., 168–169.; Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 266–268.; Ross: *The Papal Chapel*, 82–101.

magasabb egyházi rend birtokosai számára is.¹⁷ Számuk feltehetően nem maximálva, hiszen a bíborosoktól eltérően nem kötődtek tituláris egyházakhoz.¹⁸

A 13. század elejétől, egészen pontosan III. Ince pontifikátusától¹⁹ egyértelmű változás figyelhető meg a forrásokban. Egyrészt egyre többször tudósítanak pápai káplánokról, a *subdiaconus*ok pedig ezzel párhuzamosan fokozatosan háttérbe szorultak. Az átmeneti fázisra utal a *capellanus et subdiaconus domini pape* címzés használata a század első évtizedeiben.²⁰ A korábbi gyakorlat megváltozása, a Szent Római Egyház helyett a pápára történő hivatkozás az utóbbi tekintélyének növekedését és hegemoniájának kialakulását is reprezentálta.²¹ A folyamat okai nem teljesen tisztázhatók, a pápai kápolna történetének jeles kutatója, Reinhard Elze megállapítása szerint az alszerpapi egyházi ordó feltételezte a pápa általi felszentelést, míg egy pápai káplán, különösen a 13. század végétől a tiszteletbeli kategóriába tartozók esetében nem volt szükség személyes kontaktusra egyházfő és beosztottja között, aminek hatására utóbbi forma egyre vonzóbbá vált a század folyamán, háttérbe szorítva az előzőt.²²

A pápai kápolna szerkezeti felépítésének és működésének részletekbe menő elemzése III. Ince egyházfőségétől lehetséges.²³ A 12. század végét, 13. század elejét illetően a római liturgia reformja említhető meg, amely révén a pápai káplánokra fontos szerep hárult,²⁴ de III. Ince – több más újdonság mellett – gondoskodott építkezései során a káplánok lakhatási és professzionális igényeiről is.²⁵ A kápolna tagjai ugyanis ekkor még együtt laktak és közösen étkeztek, létfenntartásuk biztosítására általában különböző javadalmaikat nyertek el, de liturgikus szolgálataik után is rendelkeztek bevételekkel.²⁶ A káplánok

¹⁷ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 156.

¹⁸ A kezdetektől megtalálhatók a forrásokban olyan alszerpapok és káplánok, akik más, Rómán kívüli egyházak tagjai is voltak, ezáltal pedig maguk is összekötő kapocsként funkcionáltak a pápai udvar és az egyház régiói között. Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 174.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 268–269.; Uő: *Der vierte Kreuzzug*, 60.

¹⁹ Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 14.

²⁰ A pápai kápolna tagjainak jelentős része feltehetően az alszerpapok közé tartozott és a *subdiaconus S. R. E.*, illetve később *subdiaconus et capellanus* címeket viselte, vagyis kezdetben még e csoport tagjai is a pápától nyerték el a felszentelést, és a további egyházi rendeket is csak az egyházfőtől fogadhatták. Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 170–171.

²¹ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 156–157.

²² Uo. 170–171.

²³ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 171–172.; Haider: *Zu den Anfängen*, 60.; Paravicini Bagliani: *La cour des papes*, 68–69.

²⁴ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 171–172.; Schimmelpfennig: *Die Bedeutung*, 47–48., 60–61.; Bernhard Schimmelpfennig: *Die Zeremonienbücher der römischen Kurie im Mittelalter*. Tübingen, 1973. 17–20.; Paravicini Bagliani: *La cour des papes*, 69. Vö. John C. Moore: *Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root Up and to Plant*. Leiden–Boston, 2003. 201. Bernhard Schimmelpfennig dolgozta fel részletesen a pápai kápolnában a 13. század elején megtalálható liturgikus műveket, amelyek alapján III. Ince reformjai, és részben a korábbi állapotok rekonstruálhatók. Schimmelpfennig: *Die Zeremonienbücher*, 17–23.

²⁵ Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 270. Vö. Bernhard Schimmelpfennig: *Die Organisation der päpstlichen Kapelle in Avignon. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 50 (1970) 84.; Haider: *Zu den Anfängen*, 67–69.

²⁶ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 173–174.; Ross: *The Papal Chapel*, 87–88., 95. Vö. Schimmelpfennig: *Die Organisation*, 84.

meghatározott alkalmakkor segédkeztek a pápáknak a misék celebrálásában, valamint a körmenetek alkalmával ők vitték a keresztest, illetve maguk is miséztek saját liturgia alapján.²⁷ Kötelezettségeik a pápai udvarban meglévő magas státusuk indikátorainak is tekinthetők.²⁸

A káplánok jövedelmeit illetően részben feltételezésekre hagyatkozhatunk, de a 13. század végi, 14. század eleji adatok alapján létfenntartásukról a mindenkori pápák természetbeni (étel, ruházat, gyertyák stb.) és figyelemre méltó pénzbeli juttatások,²⁹ valamint, ahogyan már említettük, különböző benefíciúmok adományozása révén gondoskodtak. Rómán kívüli javadalmak elsősorban a 13. századtól kerültek a kápolna tagjainak birtokába.³⁰ A század végi gyakorlat szerint többen pápai engedélyt kaptak, hogy benefíciúmtól távol, a pápai udvarban teljesíthessenek szolgálatot.³¹ Egyes római káptalanok soraiban jelentős számban találunk olyan kanonokokat, akik egyidejűleg a pápai kápolna tagjai is voltak. Ez a Szent Péter-káptalan esetében Jochen Johrendt kutatásai alapján minden klerikus tag esetében kimutatható. A pápák valószínűleg tudatosan törekedtek arra, hogy a hozzájuk szorosan kapcsolódó, sokoldalúan felhasználható funkcionális csoportot egyben tartsák.³² III. Ince intézkedései alapján feltételezhetjük, hogy a káplánok különböző juttatásaik mellett a pápák szűkebb *familiájának*, adott esetben háztartásának, *mensájának*³³ tagjaiként számolhattak a későbbi előrelépés lehetőségével is, vagyis a kápolnai tagság egyfajta ugródeszkát is jelenthetett számukra.³⁴

Tipikusnak mondható karrierlehetőség volt a szentszéki káplánok számára a felemelkedés a bíborosi kollégiumba,³⁵ a pápáknak ugyanis alapvetően érdekükben állt, hogy a mellettük álló és döntéshozó funkcióval is rendelkező testületet hozzájuk hű klerikusokkal bővítsék, a *familiájukhoz* tartozó káplánok – és alszerpapok – pedig különösen meg-

²⁷ Elze: Die päpstliche Kapelle, 173–174.; Ross: *The Papal Chapel*, 87–88., 95. Vö. Schimmelpfennig: Die Organisation, 84.

²⁸ Elze: Die päpstliche Kapelle, 174., 198–200.; Ross: *The Papal Chapel*, 87., 95.

²⁹ A pápai udvar tisztségviselőinek 13. századi jövedelmeire lásd Paravicini Bagliani: *La cour des papes*, 107–118. A pápai kápolna 13. század végi helyzetét részletesen Matthew David Ross dolgozta fel. Lásd Ross: *The Papal Chapel*, 82–101.

³⁰ Elze: Die päpstliche Kapelle, 168., 185–187. Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 76–77.; Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 56–57.

³¹ Ross: *The Papal Chapel*, 76–79.

³² Jochen Johrendt: *Die Diener des Apostelfürsten. Das Kapitel von St. Peter im Vatikan (11.–13. Jahrhundert)*. Berlin – New York, 2011. 169–175.; Uő: Die päpstliche Kapelle, 271–282.; Ross: *The Papal Chapel*, 95 ff.

³³ Ross: *The Papal Chapel*, 11–12.

³⁴ Elze: Die päpstliche Kapelle, 184–185.

³⁵ A bíborosi kollégium és a pápai kápolna kialakulása valószínűleg összekapcsolható egymással. Lásd Hans-Walter Klewitz: Die Entstehung des Kardinalskollegiums. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung* 25 (1936) 193. Vö. Haider: Zu den Anfängen, 65. A bíborosi kollégium összetételére újabban lásd Werner Maleczek: Die Kardinäle von 1143 bis 1216. Exklusive Papstwähler und erste Agenten der päpstlichen plenitudo potestatis. In: *Geschichte des Kardinalats im Mittelalter*. Hrsg. Jürgen Dendorfer – Ralf Lützel Schwab. Stuttgart, 2011. (Päpste und Papsttum 39) 102–103.; Andreas Fischer: Die Kardinäle von 1216 bis 1304. Zwischen eigenständigem Handeln und päpstlicher Autorität. In: *Uo.* 160–170., 174–176. Vö. Andreas Fischer: Personelle Verflechtung und politisches Handeln: Zur Wahrnehmung und Funktion kardinalischer Beziehungen im 13. Jahrhundert. In: *Die Kardinäle des Mittelalters und der frühen Renaissance*. Hrsg. Jürgen Dendorfer – Ralf Lützel Schwab. Firenze, 2013. 19–20.

feleltek ennek a kritériumnak. A kardinálisok középkori történetének kiváló kutatója, Werner Maleczek a 13. század elejével kapcsolatban a származás és az intellektuális képességek mellett egyenesen a kápolnai tagságot nevezte meg a bíborosi kollégiumba kerülés egyik kritériumaként. Az azonban a források esetlegessége miatt nem állapítható meg egészen pontosan, milyen arányban következett be a felemelkedés, és hány káplán őrizte meg haláláig pozícióját. Nem tudjuk tehát, milyen mértékben működött „karriertatalizátorként” a kápolnai tagság.³⁶ Még kevesebb adattal rendelkezünk arra nézve, hány káplán vagy *subdiaconus* emelkedett püspöki – illetve érseki – méltóságra, az ismert esetek is javarészt a 13. század utolsó részéből származnak. A korábban a pápai udvarban tevékenykedő és címüket tovább viselő főpapok fontos összekötő kapocsként funkcionáltak ezután a régiók és az egyházi központ között.³⁷

A pápai kápolna működése és fejlődése természetesen más kúriai intézményekkel, így a kancelláriával³⁸ is összefüggésben állt. Erre utal például, hogy a *subdiaconus*hoz hasonlóan a *notarius* címzés használata – még III. Ince pontifikátusa alatt is – gyakori volt a káplánok körében. Egyes vélekedések szerint a kancellária jegyzői, *notariusai* automatikusan a pápai kápolna tagjainak is számítottak a 13. században.³⁹ Nehezíti a tisztánlátást a címek használatában jelentkező bizonytalanság, jelesül, hogy több, bizonyíthatóan a kápolnához tartozó személy esetében a *capellanus*, *subdiaconus* vagy a *notarius* címzések egyike sem jelenik meg a forrásokban.⁴⁰ A kétségtelenül fennálló kapcsolatra utal azonban, hogy több kancellári és alkancellári pozíciót betöltő bíboros is bizonyíthatóan a kápolna tagja volt előzőleg. Az 1216-ot követő időszakból ugyan nem igazolható egyértelműen az alkancellárok kápolnai tagsága, de olyan forrás sem ismert, ami kizárná ezt. Ez azonban a *notariusok* (és az *audientia litterarum contradictarum* tagjai) esetében szinte kivétel nélkül adatolható.⁴¹

³⁶ Werner Maleczek: *Papst und Kardinalkolleg von 1191 bis 1216*. Wien, 1984. 203–206.; Uő: *Die Kardinäle*, 102–103.; Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 164–166.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 268., 270–271.; Ross: *The Papal Chapel*, 54–56.; Haider: *Zu den Anfängen*, 65.; Fischer: *Die Kardinäle*, 160–170., 174–176.; Thomas W. Smith: *The College of Cardinals under Honorius III. A Nepotistic Household?* In: *Religion and the Household*. Ed. John Doran – Charlotte Methuen – Alexandra Walsham. Woodbridge – New York, 2014. 74–85. (*Studies in Church History* 50) 81–82.

³⁷ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 167–168.; Ross: *The Papal Chapel*, 55–56., 76.

³⁸ III. Ince személyéhez köthető a pápai írásbeliség szervezeti kereteinek a megújítása is, amit a pápai kormányzat növekvő igényei tettek szükségessé. Vö. Thomas Frenz: *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. Stuttgart, 1986. 54 ff.

³⁹ A 13. század második felét illetően számos kancelláriai alkalmazott esetében adatolható a kápolnai tagság. Lásd Gerd Friedrich Nüske: *Untersuchungen über das Personal der päpstlichen Kanzlei 1254–1304*. *Archiv für Diplomatik* 21 (1975) 249–431. passim.

⁴⁰ Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 267., 275.; Johrendt: *Der vierte Kreuzzug*, 55. A 12. századi példákra lásd Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 158–160.; Haider: *Zu den Anfängen*, 66.

⁴¹ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 174–177.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 267. Vö. Jane Eleanor Sayers: *Papal Judges Delegate in the Province of Canterbury 1198–1254. A Study in Ecclesiastical Jurisdiction and Administration*. London. 1971. (*Oxford Historical Monographs*) 14–25.

A káplánok részt vettek – részben felváltva a kardinálisokat – a pápai bíróságok (*audiencia*, majd *rota*)⁴² ügymenetében is (elsősorban ügyhallgatóként, *auditor*ként).⁴³ Ez a gyakorlat, bár nem kizárólagosan, a jövőző káplánok kiválasztásánál a jogi képzettség felértékelődéséhez vezetett, olyannyira, hogy a *magisteri* cím adott esetben a kápolnához tartozás indikátorának is tekinthető a pápai udvar tagjai esetében.⁴⁴ III Honoriusától kezdve többször káplánok töltötték be a *poenitantiarius* hivatalát, a pápák ugyanis általában *familiárisaikat* jelölték ki erre a feladatra.⁴⁵

A felsorolt tevékenységeken túl volt még egy fontos terület, amelyen az egyházfők előszeretettel alkalmazták klerikusaikat. A káplánok és alszerpapok már a 12. századi forrásokban is túlnyomórészt valamely típusú pápai küldöttként tűnnek fel egyházi és világi (diplomáciai) ügyekben egyaránt, bár ekkor a kardinálisokhoz képest még jóval kisebb arányban, mint egy évszázaddal később.⁴⁶ Ez a gyakorlat az 1200-as években vált különösen jelentőssé,⁴⁷ amikor eseti megbízások mellett bizonyos alkalmakkor már a pápai káplánok is megkaphatták az egyébként csak bíborosoknak adott teljes legátusi felhatalmazást (*plena legatio*).⁴⁸

A bíborosi kollégium behatárolt taglétszáma miatt tehát a káplánok egyre gyakrabban kaptak megbízásokat. Ez a tendencia abban az esetben lehetett különösen előnyös a pápák számára, ha a kardinálisok egy részével nem ápoltak jó viszonyt, de megbízható küldöttek felhatalmazására nagyobb számban volt szükség.⁴⁹ A pápákhoz közel álló káplánok legációik és más jellegű misszióik során rugalmasabban – és egyúttal sokrétűbben – járhattak el a megoldandó ügyvel kapcsolatban, mint a kardinálisok, mivel alacsonyabb rangjuk révén kevesebb felelősség nyugodott a vállukon.⁵⁰ A megbízó és a megbízott közötti szoros kapcsolat olyan jelentős lehetett, hogy adott esetben nem is dönthető el, az

⁴² Stefan Killermann: *Die Rota Romana. Wesen und Wirken des päpstlichen Gerichtshofes im Wandel der Zeit*. Frankfurt am Main, 2009. (Adnotaciones In Ius Canonicum 46) 32–50.; Fischer: *Personelle Verflechtung*, 180.

⁴³ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 177–180.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 269.; Uő: *Der vierte Kreuzzug*, 58.; Ross: *The Papal Chapel*, 10. Vő. Julien Théry-Astruc: *Judicial Inquiry as an Instrument of Centralized Government. The Papacy's Criminal Proceedings against Prelates in the Age of Theocracy (Mid-Twelfth to Mid-Fourteenth Century)*. In: *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Medieval Canon Law*. Ed. Joseph Goering – Stephan Dusil – Andreas Thier. Città del Vaticano, 2016. (Monumenta Iuris Canonici Series C. Subsidia 15) 883.; Killermann: *Die Rota*, 40–50.

⁴⁴ Ross: *The Papal Chapel*, 27., 52–53., 63–64.

⁴⁵ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 180. Vő. Paravicini Bagliani: *La cour des papes*, 71–72.

⁴⁶ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 161.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 268–269.; Ross: *The Papal Chapel*, 12., 93–94.

⁴⁷ Egyes jellemző példákra lásd Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 274–275.

⁴⁸ Vő. Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 276–279.; Agostino Paravicini-Bagliani: *Hat das Papsttum seiner plenitudo potestatis Grenzen gesetzt (1050–1300)? In: Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns. Legaten – delegierte Richter – Grenzen*. Hrsg. Klaus Herbers – Fernando López Alsina – Frank Engel. Berlin – New York, 2013. 29–37., 29–31.

⁴⁹ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 180–181.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 263. Vő. Sayers: *Papal Judges*, 15.

⁵⁰ Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 263., 275.; Ross: *The Papal Chapel*, 13. Vő. Richard A. Schmutz: *Medieval Papal Representatives. Legates, Nuncios and Judges-delegate*. In: *Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post*. Ed. Joseph R. Strayer – Donald E. Queller. Rome, 1972. (Studia Gratiana 15) 459–460.

adott személy kiválasztásakor pusztán a – kápláni – pozíció volt a döntő, vagy pedig a pápához fűződő személyes kontaktus.⁵¹ Jellemző feladat volt a káplánok számára vitás kánoni választások kivizsgálása, illetve ehhez kapcsolódóan a *pallium* átadása a megerősített érsekek és metropoliták számára.⁵² A kardinálisokhoz hasonlóan a pápai káplánok is megjelentek alkalmanként az egyházi állam igazgatásában is, például rektorként.⁵³

A káplánok Rómán kívüli (delegált) bírói tevékenységét illetően III. Honorius (1216–1227) pontifikátusa előtti időszakból – a *subdiaconus*okkal ellentétben – nem rendelkezünk sok adattal,⁵⁴ de az bizonyosnak tűnik, hogy elsőként a külső káplánok jelentek meg kiküldött bírói szerepben, a rómaiak csak ezután, bár esetükben továbbra is a kúriai (ügyhallgatói) tevékenység maradt jellemző. IX. Gergely (1227–1241) uralkodásának végéig csak elvétve fordult elő, hogy egy legátusként vagy kiküldöttként az Örök Városon kívül feladatot teljesítő káplán – elnyerve valamely helyi javadalmat – tartósan távol maradt a pápai udvartól.⁵⁵

A 13. század közepén, közelebről IV. Ince (1243–1254) pontifikátusa alatt egy új fejlődési ív kezdődött a pápai kápolna történetében. Első és talán legfontosabb változásként a káplánok számának ugrásszerű (ötvenről körülbelül kétszázra történő) növekedése nevezhető meg, illetve az a körülmény, mely szerint továbbra sem tartózkodtak mindannyian a pápai udvarban. Jelentős részük Rómától távol képviselte a pápákat, székeskáptalanok vagy akár uralkodói kápolnák tagjaiként. A szentszéki káplánok között a 13. század második felétől pedig már nemcsak igazgatási szakemberek, jogászok és teológusok voltak megtalálhatók, hanem olyan családok sarjai is, amelyeket a pápák valamely okból támogatni akartak. Az egyre jelentősebbé váló mennyiségi növekedés csak úgy volt kivitelezhető, hogy IV. Ince egyre nagyobb számban Rómán – és Itálián – kívüli klerikusokat is szolgálatába fogadott és a pápai kápláni címmel ruházott fel.⁵⁶

Az egyházfő és káplánjai közötti szoros személyes kapcsolat elszórt esetekben már 1241 előtt is átalakulhatott, amikor utóbbiak – elnyerve egy külső javadalmat – nem tértek vissza a pápai udvarba. A káplánok kisebb-nagyobb szolgálatokat tehetek az egyházfőknek, hasonlóan a pápai alszerpapokhoz, de elkerülve az utóbbiakkal kapcsolatos

⁵¹ Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 278–279.

⁵² Elze: Die päpstliche Kapelle, 183.; Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 269.; Uő: Der vierte Kreuzzug, 59–61., 64., 68.

⁵³ Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 269., 274–275.

⁵⁴ Egy magyar vonatkozású ügy azonban elképzelhető, hogy ebbe a kategóriába tartozik, nevezetesen Johannes de Casamaris eljárása Kulin boszniai bán feltételezett eretnoksége ügyében. Lásd alább és Barabás Gábor: Eretnekek, kalózok és legátusok. A boszniai eretnokség, a Magyar Királyság és a pápák a 13. század elején. *Világtörténet* 39 (2017) 8–11.

⁵⁵ Elze: Die päpstliche Kapelle, 188–189. Az 1228 és 1231 között a Magyar Királyságban delegált, bíróként tevékenykedő Egyed pápai káplánnal kapcsolatban lásd Gábor Barabás: Papal Chaplain and Subdeacon Egidius. Judge Delegate and Legate in Hungary at the Same Time? *Istraživanja, Journal of Historical Researches* 28 (2017) 69–73.

⁵⁶ Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 271.; Elze: Die päpstliche Kapelle, 188–189. Vő. Ross: *The Papal Chapel*, 57–81.

megyéspüspöki panaszokat.⁵⁷ IV. Ince számára az akkor még kivételesnek számító gyakorlat éppen megfelelőnek tűnhetett, amikor felmerült a hozzá hű, Rómán kívüli klerikusok iránti igény. A kápláni cím kötelezettségek összességéből egyfajta jutalmazással kezdett átalakulni, amely az egyházfők mellett akár világi uralkodók szolgálatáért is elnyerhetővé vált.⁵⁸ Az állandóan a Kúrián tartózkodó és a tiszteletbeli káplánok (*capellanus commensalis* és *capellanus honoris*) közötti éles különbségtétel ugyan csak a 14. század terméke,⁵⁹ de funkcionálisan már a 13. század végén is elkülönültek az – akár bizonyos szolgálat miatt az udvarba hívtat és kinevezett – állandóan a pápák mellett (*notarius*ként és *auditorként*) tevékenykedő, valamint a mindenkori feladatok által megkívánt esetekben távollévő káplánok.⁶⁰ A pápai kápláni cím tehát egyszerre jelentette klerikusok egy csoportját, akiket az egyházfő nevezett ki, valamint egy kúriai hivatalt.⁶¹

Az eljárásra vonatkozó szabályzat nem ismert, de IV. Ince időszakától kezdve maradtak fenn kinevezési oklevelek. Ezek megfogalmazásai azonban nem utalnak valamely konzekvens pápai programra, ahogyan a káplánok kötelezettségeiről sem tudhatunk meg sokat belőlük. Későbbi, 14. századi adatok alapján azonban feltételezhető, hogy a káplánok kisebb-nagyobb szolgáltatásokkal tartoztak a mindenkori egyházfőnek, a státussal együtt járó előjogok azonban jelentősebbek voltak: a kápolna tagjai ugyanis – a pápai *subdiaconus*okhoz hasonlóan – ekkor már mentesültek a püspökök joghatósága, illetve feltehetően időlegesen a birtokukba jutott javadalmakkal járó kötelezettségek alól is.⁶² A káplánok hivatali idejére vonatkozóan nem rendelkezünk forrásokkal, de feltételezhetjük, hogy az vagy az adott személy haláláig, vagy következő előléptetéséig tartott. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben a kinevező pápa halála egyes káplánjai számára egyúttal hivataluk végét is jelentette, a rangtól való megfosztás azonban csak kivételes esetben fordulhatott elő.⁶³

A kápolna tagjainak származását illetően ugyancsak IV. Ince pontifikátusától kezdve rendelkezünk részletesebb adatokkal, az azonban a korábbi időszakot illetően is feltételezhető, hogy kezdetben túlnyomórészt római klerikusok nyertek felvételt, majd a pápai

⁵⁷ Elze: Die päpstliche Kapelle, 188–190. Vö. Dietrich Lohrmann: Berichte von der Kurie über den Erwerb umstrittener Prozeßmandate und Privilegien (12.–13. Jahrhundert). In: *Das Papsttum und das vielgestaltige Italien. Hundert Jahre Italia Pontificia*. Hrsg. Klaus Herbers – Jochen Johrendt. Berlin – New York, 2009. 311–330. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 5) 325.

⁵⁸ Lásd az alábbi magyarországi példákat és Ross: *The Papal Chapel*, 45–47.

⁵⁹ Paravicini Bagliani: *La cour des papes*, 69–70. Egy harmadik csoport, a jogi vagy kormányzati helyett pusztán liturgikus és adminisztratív funkciót betöltő, alacsonyabb presztízsű káplánoké (*capellani capellae*) is megkülönböztethető; Ross: *The Papal Chapel*, 100. Vö. Bernard Guillemain: Les chapelains d'honneur des papes d'Avignon. *Mélanges de l'école française de Rome Année* 64 (1952) 217–238.; Charles Burns: Vatican Sources and the Honorary Papal Chaplains of the Fourteenth Century. In: *Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Homberg*. Ed. Erwin Gatz. Rome, 1979. 65–95.

⁶⁰ A 13. századi forrásokban nem található különbségtétel az eltérő típusok között. A tiszteletbeli kápláni cím 14. századi általános elterjedése azzal az eredménnyel is járt, hogy a kápláni szolgálat adott esetben pusztán elméletivé vált. Elze: Die päpstliche Kapelle, 187–190.; Ross: *The Papal Chapel*, 28–31., 43–50., 79., 100. Vö. Johrendt: Die päpstliche Kapelle, 271.

⁶¹ Ross: *The Papal Chapel*, 11.

⁶² Elze: Die päpstliche Kapelle, 191.

⁶³ Elze: Die päpstliche Kapelle, 191.; Ross: *The Papal Chapel*, 42.

subdiaconusi renddel történt összekapcsolódás által Rómán kívüliek is megjelentek a tagok között. Nagy részük itáliai származású lehetett, bár feltehetően francia, német, angol és ibériai eredetűek is megjelentek a tagság soraiban. A forrásokban felbukkanó családnevek alapján a 14. század elejére, a külső káplánok egyre növekvő számának hatására további bővülés figyelhető meg, amivel párhuzamosan itáliai káplánok kezdtek megjelenni mások mellett Anglia és Franciaország egyházaiban. A pápaság avignoni időszaka természetszerűleg a pápai kápolna összetételére is hatással volt, ami a VIII. Bonifác alatti visszaesés után a francia eredetű tagok számának növekedésével járt együtt.⁶⁴

A származás társadalmi vetületeit illetően a források hiánya miatt nagyrészt ugyancsak a feltételezések talaján kell maradnunk. A káplánok többsége nemes lehetett, jóval kevesebben tartozhattak a polgárság körébe.⁶⁵ Többük esetében kimutatható, hogy nemcsak az egyházfők tágabb értelemben vett *familiájához* tartoztak, hanem az éppen hivatalban lévő vagy egy korábbi pápa tényleges vérrokonai, jellemzően unokaöccsei voltak. A tagok között megtalálhatók voltak továbbá bíborosok,⁶⁶ főpapok, valamint világi uralkodók rokonai és kegyeltjei is. Mindezek ellenére a pápai kápolnába történő bekerülés a 13. század második felétől sem kizárólag nepotizmus útján volt lehetséges, nagy számban találunk a káplánok között jogászokat, teológusokat, illetve koldulórendi szerzeteseket is.⁶⁷

Pápai klerikusok a 13. századi Magyarországon

Tanulmányunk második felében, áttérve a konkrét magyarországi helyzetre, a 13. századi pápai káplánok két nagyobb csoportja, illetve azok tagjai képezik a vizsgálat tárgyát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem vállalkozunk az összes vonatkozó személy életútjának részletes bemutatására, jelen esetben sokkal inkább a pápai káplánok magyarországi tevékenységének vizsgálatában rejlő lehetőséget kívánjuk felvázolni.

A szentszéki klerikusok alapvetően két úton kerülhettek kapcsolatba a Magyar Királysággal, vagy legalábbis magyar vonatkozású ügyekkel: egy részük pápai megbízottként (legátusi, nunciusi vagy delegált bírói, esetleg *executori* minőségben) tűnik fel a forrásokban, míg másik csoportjuk valamely magyarországi egyház tagjaként viselte a pápai kápláni vagy alszerpapi címet. Ez utóbbi kategória maga is két további alcsoportra bontható: azon személyek csoportjára, akik a pápák támogatásával jutottak magyarországi egyházi tisztség(ek)hez, valamint azon klerikusokéra, akik egyházi karrierjük egy adott pontján nyerték el a pápai kápláni címet valamely szolgálat jutalmául. A kúriai káplánok esetében alapvetően a magyarországi vagy magyar ügyhöz kapcsolható tevékenység áll a kutatás

⁶⁴ Schimmelpfennig: *Die Organisation*, 86 ff.; Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 192.; Ross: *The Papal Chapel*, 57–81. Vö. Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 271.

⁶⁵ Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 192.; Ross: *The Papal Chapel*, 57 ff.

⁶⁶ Vö. Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs, 2015. 66–68.

⁶⁷ A 13. században az is előfordult, hogy az új pápák korábbi bíborosi káplánjaikat felemelték a pápai kápolnába. Elze: *Die päpstliche Kapelle*, 192–194.

fókuszában, míg a magyarországi klerikusok bemutatásánál a pápai alszerpapi vagy kápláni cím elnyerése, illetve a helyi karrierre gyakorolt hatása.⁶⁸

A magyarországi ügyekkel kapcsolatba hozható pápai káplánok prozopografikus feldolgozását illetően a források felhasználásával,⁶⁹ illetve az értelmezésben rejlő nehézségekkel kapcsolatban elsősorban a címek kétségtelenül megfigyelhető következetlen használata, valamint a nevek változó írásmódjai teremtette bizonytalanság emelhető ki, ami a vizsgált személyek által birtokolt beneficiumok tisztázásával csak részben küszöbölhető ki.⁷⁰ Ugyancsak figyelmet kell fordítani arra a körülményre, hogy a pápai regisztrumok közel sem tartalmazzák az adott egyházfő alatt kiállított valamennyi oklevelet, az egyes – pápai és az egyházfőknek küldött – levelek különböző okokból (az érintett ügy jelentősége, az oklevélnyerő kérvénye stb.) kerülhettek regisztrálásra.⁷¹ Számolni kell tehát az a lehetőséggel, hogy a mégoly alapos kutatás ellenére is maradhatnak ki személyek, ennek megfelelően a célul kitűzött prozopográfiai adattár alapján levonható következtetéseket is óvatosan kell majd kezelni.⁷²

Pápai klerikusok (kezdetben jellemzően alszerpapok) a 12. század folyamán jelentek meg magyar vonatkozással bíró esetekben, azonban ezek a szereplések még kivétel nélküli dalmáciai egyházak ügyeihez kötődtek,⁷³ így jelen vizsgálatunkban nem térünk ki rájuk

⁶⁸ Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 52.

⁶⁹ A kutatás során elsősorban oklevelekre támaszkodhatunk, bár elszórtan narratív szövegekben is fellelhető adatok (lásd például alább Umberto Bianchi tevékenységét Árpád-házi Margit boldoggá avatási eljárása során). Az előbbi kategória két fő részre osztható, a pápai és a magyarországi forrásokéra. A szentzéki források esetében alapvetően a pápai regisztrum-kötetek, valamint kiadásai, illetve August Potthast az egész választott korszakot lefedő monumentális munkája használhatók fel. Lásd pl. *Die Register Innocenz' III. I–XIII.* Hrsg. Othmar Hageneder et al. Graz–Wien–Rome, 1964–2015.; *Regesti del Pontefice Onorio papae III. Dall' anno 1216 all' anno 1227. t. I–II.* Ed. Pietro Pressutti. Rome, 1888. (= RPO); *Les registres de Grégoire IX. I–IV.* Ed. Lucien Auvray. Paris, 1890–1955.; *Les registres d'Alexandre IV. I–III.* Ed. Charles Bourel de la Roncière – Joseph de Loye – Auguste Coulon. Paris, 1901–1953.; *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV.* I–II. Ed. August Potthast. Berolini, 1874. (= RPR) stb. Magyar részről pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának elektronikus formában elérhető Diplomatikai Levéltára és Diplomatikai Fényképgyűjteménye mellett a különböző oklevéltárak és regeszta-kötetek révén mutatható ki a pápai káplánok tevékenysége. Lásd pl. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván, Bp., 1961–1987. (= RA); *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ad edendum praeparavit Richard Marsina.* I–II. Bratislava, 1971–1987.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. (= CDH); *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* I–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr); *Árpád-kori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO); *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* I–III. Ed. Knauz Ferdinandus. Strigoni, 1874–1924. IV. Ed. Dreska Gabriel et al. Strigonii–Budapestini, 1999. (= MES); *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára.* I–IV. Ed. Fraknói Vilmos – Lukcsics József. Bp., 1896–1907. (= MREV); *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* I–II. Ed. Augustinus Theiner. Rome, 1859–1860. (= VMH) stb. Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 35–41.

⁷⁰ Lásd Ross: *The Papal Chapel*, 39–41.

⁷¹ Lásd Othmar Hageneder: *Die Register Innocenz III.* In: *Papst Innocenz III., Weichensteller der Geschichte Europas.* Hrsg. Thomas Frenz. Stuttgart, 2000. 92–93. Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 37.

⁷² Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 36–38.

⁷³ Ebbe a körbe sorolható Pisai Henrik (*Heinricus de Pisa*) ciszterci szerzetes, pápai alszerpap 1153-as raguzai missziója (CDCr II. 75. sz., illetve: <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/171> – a letöltés

részletesen. A pápai kápolna első tagjai a 13. század elejétől kerültek kapcsolatba a szűkebben vett Magyar Királyság ügyeivel, méghozzá szentszéki megbízottként, legatusi vagy nunciusi minőségben. Közülük az első, János (*Johannes de Casamaris*), aki már ciszterci szerzetesként a pápai kápláni címet is viselte az alszerpapi mellett, bizonyos értelemben az átmenetet képviseli a korábbi évtizedek klerikusai után, 1197-től ugyanis többször is járt Dalmáciában, illetve a Balkánon különböző feladatokkal.⁷⁴ 1202-ben azonban a Magyar Királyságban is megfordult a boszniai eretnekség (boszniai egyház)⁷⁵ elleni eljárás, valamint a Kaloján bolgár cárral folytatott szentszéki tárgyalások ügyében, ahol Imre királlyal (1196–1204) is találkozott.⁷⁶ A következő pápai káplánt III. Honorius küldte a Magyar Királyság területére 1219-ben, majd 1221-ben. Viterbói Acontius (*Aconcio*)⁷⁷ először a keresztes hadjárat támogatásával összefüggésben kapott megbízást, míg második útja alkalmával a dalmáciai kalózkodás és a boszniai eretnekség elleni küzdelem mellett ismét szűkebben vett magyarországi esetekkel is kapcsolatba került. Egyebek mellett jelen volt a magyar főpapok gyűlésén, amelyet a király és Béla herceg ellentéte miatt hívtak össze.⁷⁸

ideje: 2017. november 24.). Vitellius és Theodinus pápai alszerpapok 1168-ban Jánossal, a Szent Márk presbiter-bíborosával közösen kaptak ugyancsak a raguzai érsekségre vonatkozó megbízást (CDCr II. 104. sz.). Teobald francia bencés szerzetest, pápai alszerpapot III. Sándor pápa (1159–1181) küldte 1180-ban Dalmáciába Spalato és Zára ellentéte ügyében (CDCr II. 166. sz. [1180. október 4.], ÁÚO VI. 144–145. [1181 körül], illetve: <http://delegatonline.ptte.hu/search/persondatasheet/id/194> (a letöltés ideje: 2017. november 24.). Az adatokért Kiss Gergelynek tartozom köszönettel.

- ⁷⁴ Lásd Moore: *Pope Innocent III*, 74.; John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987. 41–42.; Clifford Ian Kyer: *The Papal Legate and the 'Solemn' Papal Nuncio 1243–1378: The Changing Pattern of Papal Representation*. Toronto, 1979. [Doctoral thesis] 84–85.; Ivan Majnarić: Papinski kapelan Ivan od Casamarija i bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio? *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2008) 2–3.; Barabás: *Eretnekek*, 6–7.
- ⁷⁵ Vö. Manuel Lorenz: Bogomilen, Katharer und bosnische „Christen“. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.–13. Jh.). In: *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen. Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*. Hrsg. Balázs J. Nemes. Göttingen, 2011. 107–121.
- ⁷⁶ Lásd James Ross Sweeney: Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation. A Study in Medieval Papal Diplomacy. *Church History* 42 (1973) 321–323.; Werner Maleczek: Das Frieden stiftende Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert. In: *Träger und Instrumentarien des Friedens im Hohen und Späten Mittelalter*. Hrsg. Johannes Fried. Sigmaringen, 1996. 275–278.; Moore: *Pope Innocent III*, 113.; Majnarić: Papinski kapelan, 6–7.; Johrendt: Der vierte Kreuzzug, 62–64.; Barabás: *Eretnekek*, 9–10.
- ⁷⁷ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split*. Ed. Olga Perić et al. Bp. – New York, 2006. (Central European Medieval Texts 4) 172–173.
- ⁷⁸ Lásd Heinrich Zimmermann: *Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Vom Regierungsantritt Innozenz' III. bis zum Tode Gregors IX. (1198–1941)*. Paderborn, 1913. (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft 17) 94–95.; Lothar Waldmüller: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: Von der Volkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. (Konziliengeschichte) 173–176.; Ivan Majnarić: Some Cases of Robbing the Papal Representatives along the Eastern Adriatic Coast in the Second Half of the Twelfth and during Thirteenth Century. *Acta Histriae* 15 (2007) 495–502.; Ivan Majnarić: Papinski poslanik Akoncije u Dalmaciji i Hrvatskoj 1219–1223. godine. In: *Humanitas et litterae. Zbornik u cast Franje Šanjeka*. Ed. Lovorka Čoralić – Slavko Slišković. Zagreb, 2009. (Analecta Croatica Christiana 40) 79–80., 88–95.; Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*.

IX. Gergely káplánja, Egyed 1228 és 1231 között tartózkodott Magyarországon, ahol számos peres ügyben való részvétele mellett a Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek által kezdeményezett szerémi püspökség felállításának ügyével bízta meg a pápa.⁷⁹ 1241-ben egy újabb János (*Johannes de Civitella*) érkezett az országba a IX. Gergely által tervezett egyetemes zsinat, valamint ehhez kapcsolódóan a II. Frigyes császár (1220–1250) elleni segítségkérés kapcsán.⁸⁰

A következő, magyar vonatkozású procedúrával kapcsolatba került pápai klerikus (alszerpap és *notarius*) a korábbi megbízottakkal ellentétben nem járt a királyságban. Gergely (*Gregorius de Montelongo*)⁸¹ 1241-ben azt a megbízást kapta IX. Gergelytől, hogy – IV. Béla és öccse, Kálmán herceg kérésére – oldja fel Berthold aquileiai pátriárka, korábbi kalocsai érsek kiközösítését,⁸² majd IV. Ince 1244-ben azt parancsolta neki, hogy gondoskodjon II. András Itáliába menekült özvegyéről, Estei Beatrixról, valamint annak fiáról, Istvánról.⁸³ Velasco, egy ferences szerzetes, valamint pápai káplán és gyóntató⁸⁴ ellenben kétszer is járt a Magyar Királyságban. Először 1254-ben, amikor azt a feladatot kapta IV. Incétől, hogy hozzon létre békét IV. Béla és II. Ottokár cseh király között.⁸⁵ Majd közel tíz évvel később, 1263-ban immár egy belső feszültség, a magyar király és fia, István közötti ellentét okán kapott mandátumot IV. Orbán pápától (1261–1264).⁸⁶ Velasco első útjához kapcsolódik Caracciolo Bernát pápai káplán, nápolyi választott érsek⁸⁷ küldetése is, aki ugyancsak a magyar–cseh ellentét miatt kapott 1254-ben megbízást IV. Incétől. Ezt azonban nem sokkal később visszavonta az egyházfő a IV. Bélával folytatott tárgyalásai

Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5) 38–39., 138., 179–180.; Uő: Eretnekek, 16.; Ivan Majnarić: Tending the Flock. Clergy and a Discourse of War in the Wider Hinterland of the Eastern Adriatic during the Late Twelfth and Thirteenth Centuries. In: *Between Sword and Prayer: Warfare and Medieval Clergy in Cultural Perspective*. Ed. Radosław Kotecki – Jacek Maciejewski – John S. Ott. Leiden–Boston, 2018. (Explorations in Medieval Culture 3) 445.

⁷⁹ Lásd Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. I–III. Bp., 1901. I. 51–52.; Barabás: Papal Chaplain, 69–85.

⁸⁰ Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 64.; Barabás: *A pápaság*, 168–169., 216.

⁸¹ http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-da-montelongo_%28Dizionario-Biografico%29 (a letöltés ideje: 2017. november 24.).

⁸² RPR 10 980. sz. A korábbi kalocsai főpap II. Frigyes császár támogatása miatt került szembe a pápával. Gregorius de Montelongo Berthold 1251. évi halála után az aquileiai pátriárka méltóságára emelkedett. Conrad Eubel: *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. Münster, 1913. (= HC) 99. Vő. Barabás Gábor: Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa. Magyar királyi herceg az Apostoli Szentszék szolgálatában? *Aetas* 32 (2017) 3. sz. 49–50.

⁸³ RPR 11 377. sz.

⁸⁴ HC 235., 244.

⁸⁵ Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 69.; Solymosi László: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 47–54., 50.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. I–IV. Ed. Albinus Franciscus Gombos [Csaba Csapodi]. Bp., 1937–1943. (Reprint: 2005–2011.) (= CFH) 428., 3143. sz.; RPR 15 033–15 034., 15 046–15 048., 15 079. sz.

⁸⁶ Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 75–76.; Zsoldos Attila: Az ifjabb király országa. *Századok* 139 (2005) 250.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszállya az 1260-as években*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24) 32–34.

⁸⁷ HC 359.

okán.⁸⁸ Pok nembeli Amadé győri püspök egy oklevele alapján 1263-ban Velasco mellett egy másik pápai káplán, Angelus *magister* is a Magyar Királyság területén tartózkodott. Az egyházfő képviselőjeként ő hívta össze Budán az esztergomi érsekség tartományi zsinatát.⁸⁹

Valter ferences szerzetes és pápai káplán 1264-ben – a szintén pápai klerikus – Timót, korábbi zalai esperes zágrábi püspökké választása körüli nehézségek miatt érkezett a királyságba,⁹⁰ míg 1276-ban V. Ince Umberto Bianchi pápai káplánt és piacenzai kanonokot De la Corre veronai kanonokkal együtt IV. Béla lánya, Margit életének és csodáinak a kivizsgálása érdekében küldte Magyarországra. A megbízottak tanúk kihallgatása és a vizsgálat lefolytatása után a jelentést Rómában XXI. János (1276–1277) pápa elé terjesztették.⁹¹ Ugyancsak 1276-ból származik az az adat, mely szerint Orvietói Rajnald, V. Ince szolgáloja (*familiárisa*) nunciusként járt Magyarországon. Küldetése célja ismeretlen. Amennyiben az út tényleg megtörtént, Rajnald feladata a nápolyi Anjouk érdekeinek képviselése, esetleg az ifjú királyné, Izabella támogatása lehetett, legalábbis erre utal, hogy missziója I. Károly nápolyi király diplomájából ismert, amelyet a pápai megbízott pártfogolása⁹² céljából állítottak ki.⁹³

⁸⁸ CFH 5013. sz.; RPR 15 313., 15 318., 15 322., 15 327–15 328., 15 460. sz.; Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 69–70.

⁸⁹ „ad conuocationem Magistri Angeli Clerici capelle domini Pape, et nuncii eiusdem in partes Vngarie”. CDH IV/1. 172. Vö. Iulian Mihai Damian: Eneco ferences szerzetes inquisíciója Pécs püspökével szemben (1267). *Egyháztörténeti Szemle* 17 (2016) 2. sz. 23.

⁹⁰ RPR 18 787. sz.; Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 77.; Klaus Ganzer: *Papsttum und Bistumbesetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservationen*. Köln–Graz, 1968. 258.; Szűcs Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. *Történelmi Szemle* 21 (1978) 171–172.; Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 55.

⁹¹ RPR 21 126., 21 130. sz.; Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 94.; Klaniczay Gábor: *Az uralkodó szentsége a középkorban*. Bp., 2000. 314–316.; Régi és új oklevelek Árpád-házi Margit szentté avatásának történetéhez (1272–1467). Közvettes Péterfi Bence. In: *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, 2017. 309–315.; Gábor Klaniczay: Saint Margaret: Royal and Female Sanctity. In: *Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Sanctae Margaritae de Hungaria. The Oldest Legend, Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary*. Ed. Ildikó Csepregi – Gábor Klaniczay – Bence Péterfi. Budapest – New York, 2018. 3–30. (Central European Medieval Texts 8) 20., 25.; Correspondence Relating to Margaret’s Medieval Canonization Attempts. Mandate of Pope Innocent V to the Canons Umberto Bianchi and de la Corra [May 14, 1276], 3.; Mandate of Pope Innocent V to the Canons Umberto Bianchi and de la Corra [May 25, 1276]. In: *Uo.* 726., 732.

⁹² A pápai megbízottak ajánlóleveleivel kapcsolatban lásd Harald Müller: The Omnipresent Pope: Legates and Judges Delegate. In: *A Companion to the Medieval Papacy. Growth of an Ideology and Institution*. Ed. Keith Sisson – Astria A. Larson. Leiden–Boston, 2016. 206–207.

⁹³ *Acta Extera – Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp., 1874–1876. (Monumenta Hungariae Historica = ADE) I. 38. Vö. Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 80–81. I. Károlyt 1269-ben Bernát montecassinói apát képviselte az István ifjabb királlyal folytatott tárgyalások alkalmával: ÁÚO VIII. 316. Lásd Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon I. rész, I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 51. I. Károly nápolyi király ugyanabban az évben kelt, a IV. László és II. Ottokár cseh király konfliktusa ügyében békéltetőként küldött megbízottjait ajánló levele nem említi Rajnaldot: ADE I. 40. A nápolyi Anjouk és a pápaság együttműködésére lásd Norman Housley: *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers, 1254–1343*. Oxford, 1982. 15–34.

A pápai udvarból érkező káplánok kaphattak továbbá adószedői, *collector*⁹⁴ felhatalmazást is.⁹⁵ Ebben a szerepben jelent meg 1219-ben az országban Acontius, aki a keresztes hadjárat segítségét szolgáló huszad begyűjtését kellett felügyelnie.⁹⁶ Modenai Gellért pápai alszerpapnak és *scriptornak* X. Gergely (1272–1276) 1275 őszén és III. Miklós (1277–1280) 1278 júliusában kiadott megbízásai alapján Magyarországon, Lengyelországban és *Slavoniában* kellett összegyűjtenie a II. lyoni zsinaton meghatározott pápai adót, azaz hat évre vonatkozóan az egyházi jövedelem tizedét.⁹⁷ Tevékenységéről készült beszámolója szerint feladatát 1281 és 1286 között teljesítette.⁹⁸

A Rómából érkezett klerikusok többször delegált (alkalmanként *választott*) bíróként, adott esetben végrehajtóként, *executori* szerepben is feltűnnek a forrásokban. Közülük kiemelkedik Egyed, akinek összesen nyolc ügygel, köztük Primogenitus pápai alszerpapévál⁹⁹ kapcsolatban ismert magyarországi tevékenysége.¹⁰⁰ Az első, ámbár kétséges adat azonban a már említett Jánosra (*Johannes de Casamaris*) vonatkozik, aki Bernát spalatói érsekkel együtt Kulin boszniai bán ügyében kapott, feltehetően delegált bírói megbízást.¹⁰¹ Acontius választott bíróként vett részt az esztergomi érsek és a garamszentbenedeki apát perében,¹⁰² míg Civitellai János (*Johannes de Civitella*) a több éve pápai eljárás alatt álló Bulcsú csanádi püspök kétségbe vont alkalmasságának ügyében kapott feladatot IX. Gergelytől.¹⁰³ A ferences szerzetes, valamint pápai gyóntató és káplán Eneco 1266-ban egy

⁹⁴ Lásd Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. *Századok* 21 (1887) 493.; Kropf Lajos: A magyarországi pápai tizedszedők számadásai a 13. és 14. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8 (1901) 196–211., 233–266.; Christiane Schuchard: *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*. Tübingen, 2000. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts Rom 91); Christiane Schuchard: *Oculus Camere. Die Apostolische Kammer und ihre Kollektoren im 14. Jahrhundert. Wege, Medien und Hemmnisse der Kommunikation*. In: *Zentrum und Netzwerk. Kirchliche Kommunikationen und Raumstrukturen im Mittelalter*. Hrsg. Gisela Drossbach – Hans-Joachim Schmidt. Berlin, 2008. (Scriinium Friburgense 22) 93–125.; Fedeles Tamás: Petrus Stephani collector apostolicus. In: *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Bp.–Rome, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15) 34–36.

⁹⁵ A 13. századból ismert továbbá Péter gradói főesperes (*Petrus de Montecurvo*) megbízása, aki 1261-ben kapta azt a feladatot IV. Orbán pápától, hogy az 1245. évi első lyoni zsinat által elrendelt huszadot Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban szedje be, majd helyezze el letétbe a velencei Szent Mór-egyházban. RPR 18 131., 18 291–18 292. sz. Lásd Fejérpataky: Pápai adószedők, 498.

⁹⁶ Lásd Fejérpataky: Pápai adószedők, 497–498.; Majnarić: Papinski, 79–80.; Barabás: Eretnekek, 9–10.

⁹⁷ VMH I. 319., 327.; RPR 21 368. sz.; Fejérpataky: Pápai adószedők, 499.; Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 166.

⁹⁸ *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. A pápai tizedszedők számadásai, 1281–1375*. Sorozatszerk. Várszegi Asztrik – Zombori István. Bp., 2000. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. 1/1) 1–12.

⁹⁹ A pápai káplánok végrehajtói (*executori*) tevékenységére más szentszéki klerikusok javadalmaival kapcsolatban lásd Johrendt: *Der vierte Kreuzzug*, 57.; Ross: *The Papal Chapel*, 39.

¹⁰⁰ Lásd Barabás: *Papal Chaplain*, 69–72.

¹⁰¹ Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 39.; Sweeney: Innocent III, 321–322.; Majnarić: Papinski, 8–12.; Barabás: *Eretnekek*, 15–17.

¹⁰² „Cumque dilecto filio, Acontio Subdiacono et Capellano nostro, de mandato nostro in illis partibus existente, in eum tamquam in arbitrum fuisset ab utraque parte super praemissis et concorditer compromissum”. – CDH VII/5. 226. Lásd Keglevich Kristóf: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403)*. Szeged, 2012. (Capitulum 8) 80–81.; Barabás: *A pápaság*, 274.

¹⁰³ Lásd Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története. Az alapítástól a tatárjárásig (1030–1242)*. Makó, 1930. 169–170.; Barabás: *A pápaság*, 253–256.

több éve húzódó ügy, a Jób pécsi püspök ellen a helyi káptalan tagjai által emelt vádak kivizsgálása miatt érkezett Magyarországra.¹⁰⁴ Péter pápai *subdiaconus* egyfajta átmenetet képez az egyházfő klerikusainak másik csoportjába, akik a magyar egyházon belül futottak be karriert. Péter ugyanis kalocsai kanonok volt, amikor IV. Ince 1243-ban megbízta őt a nyitrai választott püspökkel és Ádám esztergom-szenttamási préposttal együtt Bevedek váradi püspök áthelyezésével az üresedésben lévő győri főpapi székbe.¹⁰⁵

A pápai káplánok tevékenykedtek továbbá a pápai bíróságon ügyhallgatói, *auditori* szerepkörben is magyarországi perekkel kapcsolatban. III. Honorius egy 1221. évi oklevelé alapján ismert, hogy a Szent Theodorus egyház diakónus-bíborosa, Gergely (*Gregorius de Crescentio*), a korábban Magyarországon járt, azonos nevű legátus¹⁰⁶ unokaöccse, 1216 előtt III. Ince káplánjaként a pannonhalmi apátság és a zágrábi püspökség tizedperében működött ügyhallgatóként.¹⁰⁷ Gran mester 1218-ban Pannonhalmának a fehérvári örkanonokkal folytatott perében,¹⁰⁸ míg *magister* Ubaldus IV. Ince egy későbbi megbízásának tanúsága szerint 1245 előtt az egri püspökkel és a főesperessel a tizedek miatt pereskedő bizonyos egyháziak ügyében járt el *auditorként*.¹⁰⁹ IV. Sándor egy 1258. évi oklevele egy olyan magyar vonatkozású perről tudósít, amelyben több szentszéki klerikus is érintett volt, még hozzá bíróként és vádlottként egyaránt. A kérdéses eset, az esztergomi érsek megbízottainak kifosztása még IV. Ince pontifikátusa alatt történt, de utóda bízta meg Jordanus mestert, alkancellárját, hogy fossa meg hivatalától a gyanúsított Lanfrancus de Coccót, korábbi pápai írnokot.¹¹⁰

A magyar vonatkozású ügyekkel kapcsolatba hozható pápai káplánok második nagy csoportjába azon személyek sorolhatók, akik vagy a pápák támogatásával nyertek el valamely magyarországi méltóságot, vagy egyházi karrierjük egy későbbi részén kapták meg a pápai kápláni címet az egyházfőknek vagy az uralkodóknak tett szolgálataik fejében.¹¹¹

A pápai káplánok és alszerpapok magyarországi karrierlehetőségeit illetően az első adatok III. Honorius pontifikátusának időszakából származnak. István aradi prépost és Primogenitus zágrábi kanonok az 1220-as évek elején *subdiaconusként* léptek egyre előrébb az egyházi ranglétrán. Előbbi királyi kancellársága után zágrábi püspök lett, míg utóbbinak először a győri káptalanban igyekezett egy újabb stallumot biztosítani a pápa, majd a következő egyházfő, IX. Gergely támogatásával a váradi püspöki méltóságra lett

¹⁰⁴ RPR 19 833., 19 854. sz.; Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 78.; Koszta László: Püspökök és városuk. A 14. század közepéig. In: *A pécsi egyházmegye története. A középkor évszázadai (1009–1543)*. I. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 81–83.; Damian: *Eneco*, 19–30.

¹⁰⁵ RPR 11084. sz. Vö. Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11) 91.

¹⁰⁶ Barabás Gábor: *Gregorius de Crescentio bíboros élete és magyarországi legációi*. In: *Varietas delectat*. Szerk. Kiss Gergely. Pécs, 2018. [előkészületben].

¹⁰⁷ HC 4.; James Ross Sweeney: *Innocent III., Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary*. In: *Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages*. Ed. James Ross Sweeney – Stanley Chodrow. Cornell. Ithaca–New York. 1989. 36., 41.; Maleczek: *Papst*, 183–184.

¹⁰⁸ Lásd RPR 5725. sz., MREV I. 43.; Barabás: *A pápaság*, 264–265.

¹⁰⁹ RPR 15 821. sz.; CDH IV/1. 372.

¹¹⁰ RPR 17 343. sz., MES I. 451.

¹¹¹ Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 46.

esélyes, bár azt végül nem nyerte el.¹¹² III. Honorius 1225-ben egy káplánja, a római Capocci család sarja, János (*Johannes Caputius*)¹¹³ stallumhoz juttatásával próbálkozott, az aradi prépost méltóságát azonban a pápai támogatás ellenére is II. András jelöltje, Albert nyerte el, amit két évvel később az egyházfő is kénytelen volt elfogadni.¹¹⁴

A magyarországi méltóságot betöltő pápai klerikusok száma az 1260-as évektől, Bánca nembeli István korábbi esztergomi érsek bíborosi méltóságra emelkedése¹¹⁵ után, befolyása eredményeképp nőtt meg ugrásszerűen. Ugyanakkor egy kardinális támogatásának gyakorlati jelentősége már a harmincas években is megmutatkozott. Pecorari Jakab prenestei bíboros-püspök 1232 és 1234 közötti legációjával¹¹⁶ kapcsolatban ugyanis két esetben¹¹⁷ is kimutatható, hogy a kardinális káplánja helyi benefíciumot nyert el: Cognoscens esztergomi kanonoki stallumhoz jutott, míg a tatárjárás krónikása, Rogerius váradi, majd soproni esperes, illetve zágrábi kanonok lett, végezetül pedig a spalatói érseki méltóságra emelkedett.¹¹⁸

¹¹² Lásd Ivan Basić: O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću. *Pro tempore* (2006) 34.; Gál Judit: „Qui erat gratus apud eum”. A spliti érsekek szerepe az Árpádok királyságában. In: *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Szerk. Belucz Mónika et al. Bp., 2014. 64.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 108.; Juhász Csaba: A császári társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 1–3.; Barabás: *A pápaság*, 201–204., 207., 248–249.

¹¹³ RPO 580.

¹¹⁴ Lásd Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3) 49., 74.; Barabás: *A pápaság*, 206.

¹¹⁵ Lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 32–44.; Uő: Cardinal’s familia as a Network in the 13th Century. A Case Study of Cardinal Stephen Bánca’s Family in the Mid-thirteenth Century. *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis* 9 (2017) 59.

¹¹⁶ Jakabra lásd Almási Tibor: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5 (1993) 129–141.

¹¹⁷ Ugyancsak Jakab tevékenységéhez kapcsolható az az Albericusnak, a francia Trium Fontium apátjának krónikájában található adat, mely szerint a legátus Johannes Teutonicus [Wildeshausen] domonkos szerzetes, a pápa poenitentiariusát tette boszniai püspökké: „A. 1234. Iacobus Prenestius episcopus cardinalis et legatus in Hungaria fratrem Iohannem Predicatore[m] de penitentialibus domini pape fecit episcopum in Bossena Ragusie”. CFH 103. sz. Johannes esetében azonban más forrás nem szól gyónatatói méltóságáról. Lásd Ganzer: *Papsttum*, 132–133.; Ternovác Bálint: A boszniai latin püspökség története 1344-ig. In: *Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábrián Laura et al. Bp., 2016. 219–220.; Ternovác Bálint: Domonkosok Boszniában a rend megtelepedésétől a 14. század közepéig. In: *Az első 300 év Magyarországon és Európában*, 254–256.; Nedim Rabić: Im toten Winkel der Geschichte: Johannes von Wildeshausen als Bischof von Bosnien 1233/34–1237. In: *Die deutschen Dominikaner und Dominikanerinnen im Mittelalter*. Hrsg. Sabine von Heusinger et al. Berlin–Boston, 2016. 53–69.; Szovák Kornél: A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában. In: *A Szent Domonkos rend és a kunok*. Szerk. Deme Ágnes – Barna Gábor. Szeged, 2016. 118–119. Albericus magyar vonatkozású adataira lásd Csákó Judit: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 515–526.

¹¹⁸ Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 9.; Almási Tibor: Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 86 (1988) 9–14.; Körmeny Kinga: *Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonok egyetemjárása és könyvhasználata*. Bp., 2007. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III. 9) 172.; Barabás Gábor: Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens esztergomi olvasókanonok bírói működése az 1230-as években. Adalékok a pápai kiküldött bíróság magyarországi történetéhez.

Az első magyar származású kardinális, Báncsa István¹¹⁹ környezetéből elsőként Timót pécsi kanonok, zalai és valkói esperes említhető meg, aki bíborosi kamarásként, valamint pápai káplánként és *subdiaconusként* került a zágrábi püspökség élére 1263-ban. Ebben a kardinális is támogatta, még hozzá annak ellenére, hogy az ugyancsak István nevet viselő unokaöccse – ugyancsak pápai káplán – is aspirált a pozícióra. Timót azonban így sem volt könnyű helyzetben, de IV. Kelemen pápa (1265–1268) végül nem engedett IV. Béla tiltakozásának, így a pápai káplán megtarthatta méltóságát, amiben egyebek mellett Valter pápai káplán említett megbízása is szerepet játszott.¹²⁰ Timót püspöki rangra emelkedése egyben korábbi pozíciói megüresedésével is járt. Ezek közül Róbert pápai *subdiaconus* (és bíborosi káplán), Báncsa kardinális *neposa* a valkói főesperességet, valamint később egy esztergomi kanonoki stallumot,¹²¹ míg János győri esperes, Báncsa unokaöccse és IV. Orbán pápa káplánja, a zalai esperességet nyerte el.¹²² A zágrábi püspöki cím másik várományosa, a bíboros már említett unokaöccse, István elsőként 1263-ban a pozsonyi prépost méltóságát töltötte be, majd 1266-ban Smaragd érsek halála után, Báncsa István bíboros jelölésére a kalocsai székeskáptalan egy része érsekké választotta őt.¹²³ A főpapi szék elfoglalása azonban ezúttal sem ment számára minden nehézség nélkül, a kanonokok egy csoportja ugyanis a nem sokkal korábban kinevezett Demeter barsi esperest, pápai alszerpapot választotta ugyanerre a tisztre. IV. Kelemen 1267-ben végül István javára döntött, elutasítva ellenfele alkalmatlanságra (életkori és tanultságbeli hiányosságokra)¹²⁴ vonatkozó vádjait.¹²⁵ Végezetül nem maradhat el Báncsa nembeli Péter fia Orbász megemlézése sem, aki Padovában és Bolognában végzett jogi tanulmányokat, majd 1264-ben pápai káplánként pozsegai prépost (és padovai kanonok), illetve 1280-ban Erzsébet özvegy királyné kancellárja lett.¹²⁶

In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 59–70.

¹¹⁹ Báncsa István bíborosra legutóbb összefoglalóan lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 13–106. passim. A magyarországi egyházra gyakorolt hatásával összefüggésben lásd Koszta: *Püspökök*, 82.

¹²⁰ Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 77.; Szűcs: *A kereszténység*, 171–172.; Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9) 155–156.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 103.; Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 55–56., 89–90.; Uő: *Cardinal's*, 72.

¹²¹ RPR 18 776., 18 777., 18 856. sz. Lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 86–87.

¹²² RPR 18 821. sz. Lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 80.

¹²³ „dilectum filium Stephanum, Colocensem electum, Capellanum nostrum et praepositum Poseniensem, Bononiae litterarum studio insistentem”. – CDH IV/1. 360–361., RPR 20 265. sz.

¹²⁴ „qui patiebatur in scientia et aetate defectum”. – CDH IV/3. 360. Vö. Ganzer: *Papsttum*, 265. A defektusokra lásd Fedeles: *Magyar klerikusszentelések*, 59–60.

¹²⁵ RPR 19 710., 19 725., 19 889–19 890., 19 942., 20 265. sz. Lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 96–99.; Kiss: *Cardinal's*, 70–71.; Udvardy: *A kalocsai érsekek*, 155–157. Vö. Szűcs: *A kereszténység*, 175.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1) 294.; Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 23.

¹²⁶ Lásd Zsoldos: *Magyarország világi*, 119.; Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 100–101.; Kiss: *Cardinal's*, 70–71. Vö. Szűcs: *A kereszténység*, 175.; Uő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. *Századok* 107 (1973) 569–643., 832.; Bónis: *A jogtudó*, 25., 29. A királyi és királynéi kápolnák nem voltak függetlenek egymástól: Szűcs. *Társadalomelmélet*, 833–834.

Bánca bíboros *familiájával*¹²⁷ kapcsolatban ki kell térnünk röviden néhány további magyar eredetű pápai klerikusra is. Magyar Simon a kardinális kamarása és káplánja volt, valamint az orvietói Szent János-egyházban rendelkezett kanonoki stallummal, míg az ugyancsak magyar származású Parmai Albert parmai kanonoksága mellett 1247-től IV. Ince *notariusaként* tevékenykedett. 1250-ben párizsi püspökké választották, bár a pápa utasítására erről le kellett mondania, illetve, ami jelen témánk szempontjából a legfontosabb, számos alkalommal szolgálta az egyházfőket különböző diplomáciai ügyek során, egyebek mellett a II. Frigyes halála utáni helyzetben Franciaországban és Angliában.¹²⁸ Albert testvére, a „magyarországinak mondott” Parmai Gellért, esztergomi kanonok, Bánca kardinális káplánja volt, amely kapcsolat feltehetően nagy szerepet játszott abban, hogy Gellért Itáliába került, ahol több egyházi javadalmat is elnyert.¹²⁹

A pápai klerikusok utolsó csoportját azon magyarországi egyháziak alkotják, akik pályafutásuk egy későbbi szakaszában nyerték el valamely, legtöbbször királyi követként¹³⁰ a pápai udvarban teljesített szolgálat¹³¹ fejében a kápláni címet. Elsőként a már említett Demeter barsi és esztergomi esperes emelhető ki, aki 1265-ben IV. Béla megbízásából¹³² járt IV. Kelemennél, hogy ott előadja a király Timót zágrábi püspökké választása ellen emelt kifogását.¹³³ A király célja – ahogyan arra már utaltunk – ugyan nem valósult meg, Demeter 1266 júliusában azonban már pápai *subdiaconusként* tűnik fel a második útjáról tudósító forrásokban, ekkor egyúttal kápláni kinevezést kapott IV. Kelemen pápától.¹³⁴ Ez az első is-

¹²⁷ A bíborosi família kérdéskörére lásd Agostino Paravicini Bagliani: *Cardinali di Curia e „familiae” cardinilazie dal 1227 al 1254*. I–II. Padova, 1972. (Italia sacra 18–19) II. 443–509.; Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 9–11., 66–68.; Kiss: *Cardinal's*, 61–63.

¹²⁸ Nüske: *Untersuchungen*, 84–85.; Housley: *The Italian*, 18.; Johrendt: *Die päpstliche Kapelle*, 75–278.; Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 74–75.; Kiss: *Cardinal's*, 69–70.; Pascal Montaubin: *Royaume de Sicile, Capétiens et Plantagenets: la mission et légation d’Alberto da Parma en 1252-1255*. In: *Legati e delegati papali; profili, ambiti d’azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII*. Ed. Maria Pia Alberzoni – Claudia Zey. Milano, 2012. 159–194.

¹²⁹ Gellérttel kapcsolatban felmerült, hogy 1278-ban III. Miklós pápa révén a bíborosi kollégium tagjai közé került, ez az azonosítás azonban nem áll vitán felül. Lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 74–77.; Bagliani: *Cardinali*, 354–355.; HC 10.; Kollányi: *Esztergomi*, 12.; Nüske: *Untersuchungen*, 85.; Hajnal István: IV. Béla királyi kancelláriájáról. *Turul* 32 (1914) 13.; Bónis: *A jogtudó*, 25.

¹³⁰ Vö. Zsoldos Attila: *Az Árpádok követei*. In: *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2000. 706–709. Magyarországi klerikusok királyi követségeivel kapcsolatban legutóbb lásd Bácsy Dániel: II. András angliai követei. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 621–632.

¹³¹ Nem elhanyagolható körülmény, hogy az első magyar származású kardinális, Bánca nembeli István maga is járt királyi követként a pápai udvarban, 1241-ben még váci püspökként ő vitte IV. Béla a tatárjárás ügyében kelt levelét IX. Gergelyhez. Bánca 1243 júliusában már esztergomi érsekként kapott pápai legátusi felhatalmazást, majd, mint már többször említettük, 1252-től 1270. évi haláláig bíborosként szolgálta az egyházfőket. Kiss: *Dél-Magyarországtól*, 22–64.

¹³² Demeter a királyhoz és családjához fűződő szoros kapcsolatát az is mutatja, hogy 1265–1266-ban egyúttal Kunigunda hercegnének, Béla herceg feleségének kancellárja is volt. Lásd Zsoldos: *Magyarország világi*, 120.

¹³³ Vö. Szűcs: *A kereszténység*, 171–181.; Szűcs: *Az utolsó*, 93–94.; Bónis: *A jogtudó*, 25.

¹³⁴ RPR 19 725. sz., RCIV. 337. sz., ÁÚO III. 147. Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 77–78.; Kollányi: *Esztergomi*, 15.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 111.

mert ilyen tárgyú magyar vonatkozású oklevél.¹³⁵ Bizonyos azonban, hogy nem Demeter volt az első királyi követ, aki ebben a megtiszteltetésben részesült. Forrásokkal ugyan nem adatható, de feltételezhetjük, hogy Pál pozsonyi prépost 1259-ben lett pápai káplán, amikor IV. Béla panaszos levelét vitte IV. Sándor pápához (1254–1261).¹³⁶

Egy másik királyi küldött, Sixtus komáromi esperes és esztergomi kanonok első állandó követként 1258 és 1264 között tartózkodott IV. Orbán pápa udvarában.¹³⁷ 1264-ben IV. Béla és fia, István ifjabb király ellentétével kapcsolatban kellett eljárnia,¹³⁸ ugyanebből az évből maradt fenn az egyházfő azon levele, amely a nyitrai püspököt azzal bírta meg, hogy káplánja, Sixtus számára megfelelő javadalomról gondoskodjon.¹³⁹ Feltételezhetjük tehát, hogy ebben az esetben is a királyi követi tevékenység, vagyis egy diplomáciai jellegű feladat egyik folyamányával állunk szemben a pápai kápláni cím esetében.¹⁴⁰ Nem illeszkedik azonban ebbe a trendbe László honti esperes, majd esztergomi nagyprépost esete. László ugyanis 1265-ben, amikor IV. Béla követeként köszöntötte IV. Kelemen pápát megválasztása alkalmából, az általa vitt királyi levélben már pápai káplánként (és a király *notarius*aként és udvari *apocrisarius*aként) jelenik meg,¹⁴¹ vagyis a cím nem tekinthető az út következményének. Az ugyanakkor nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy az esperes már korábban is járt a pápai udvarban, így téve szert a titulusra,¹⁴² de források híján ez legfeljebb csak feltételezés maradhat. László esete azt mindenesetre kiválóan mutatja, hogy a források fennmaradásának esetlegessége miatt a levont következtetésekkel óvatosan kell bánnunk.

A korszak utolsó ismert pápai káplánja Jakab csázmái prépost, a kánonjog doktora, aki az imént ismertetett esettől eltérően nem uralkodói szolgálattal kapcsolatban tűnik fel a forrásokban, hanem Fülöp fermói püspök, pápai legátus megbízásából a zágrábi püs-

¹³⁵ „Clemens Episcopus etc. dilecto filio magistro Demetrio Archidiacono in Ecclesia Strigoniensi, Subdiacono nostro, salutem [...] Tuam itaque personam paterno prosequentes affectu, eamque intendentes favoris Apostolici gratia prevenire, te Capellanorum nostrorum consortio duximus aggregandum, ut tanto libentius de cetero cultui virtutum intendas, quanto exhibitus tibi honor potioris tibi onus maturitatis indicit, quantoque te decet nostris et Apostolice Sedis obsequiis familiariter adherere” – ÁÚO III. 147–148.

¹³⁶ „per dilectum filium M. Paullum, prepositum ecclesie [...] capellanum nostrum, nuncium tuum, virum vtique litteratum, prouidum et prudentem” – CDH IV/2. 507., RPR 17 678. sz. Lásd RA 1222. sz. Vö. Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 72–74.; Szűcs: *A kereszténység*, 171 ff.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 109., 111.

¹³⁷ Szűcs: *Az utolsó*, 93–94., 172–174. Bónis: *A jogtudó*, 25.; Zsoldos: *Az ifjabb*, 251–252.; Uő: *Családi ügy*, 32–35.; Uő: *Az Árpádok*, 709.

¹³⁸ Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 76.; Kollányi: *Esztergomi*, 13. Vö. Szűcs: *Az utolsó*, 172–174.

¹³⁹ „dilectus filius magister Sistus, capellanus noster, scolasticus Strigoniensis, clericus et nuncius carissimi in Christo filii nostri B(ele) Ungarie regis illustris, morum et scientie meritis iuvari dinoscitur, ut a nobis grata benivolentia foveatur”. – ÁÚO III. 100., RPR 18 979. sz. Vö. Szűcs: *A kereszténység*, 174.

¹⁴⁰ Vö. Ross: *The Papal Chapel*, 46.

¹⁴¹ „duximus ad vestram felicitatem dilectum et fidelem clericum nostrum, magistrum Ladislaum, capellanum vestrum, archidiaconum S. Eustachii in ecclesia Strigoniensi, familiarem notarium, et apocrisarium aule nostre” – CDH IV/3. 259–260., RA 1438. sz. Lásd Fraknói: *Magyarország egyházi*, I. 76–77.; Kollányi: *Esztergomi*, 14., Szűcs: *A kereszténység*, 179.; Körmeny: *Studentes*, 157.; Zsoldos: *Az Árpádok*, 709.

¹⁴² Az ugyanakkor bizonyosnak tűnik, hogy több évet töltött Itáliában, egészen megbízója haláláig, 1270-ig képviselte IV. Bélát az egyház központjában. Lásd Szűcs: *A kereszténység*, 173–174.

pök és káptalan megkárosítását vizsgálta ki.¹⁴³ A fennmaradt források alapján – az ismert, más jellegű adatok ellenére – alapvetően meghatározónak tarthatjuk Bánca nembeli István támogatását, illetve különösen a királyi szolgálatot, azon belül is a római követségeket a magyarországi klerikusok és a pápai kápolna kapcsolatában.¹⁴⁴

Összegzés

A magyar egyház és a pápai káplánok heterogén csoportjának kapcsolatait illetően a hol nagyobb, hol kisebb jelentőségű legátusi, nunciusi és delegált bírói megbízások¹⁴⁵ mellett három tényezőt kell kiemelnünk: az egyes pápai klerikusok életútjának többszöri összekapcsolódását, Bánca nembeli István kardinális támogatásának jelentőségét, valamint a pápákhoz küldött királyi követségek szerepét. A szentszéki klerikusok ügyeinek összefonódásait illetően az egész 13. századból rendelkezünk adatokkal, az első évtizedeket illetve elég csak István zágrábi püspök és Primogenitus zágrábi kanonok párhuzamos karrierjére, vagy az utóbbi ügyében bíróként megbízott Egyedre gondolnunk. A század második feléből azonban olyan ügycsoportok is kiemelhetők, amelyekben pápai káplánok aspiráltak ugyanarra az egyházi méltóságra. Hasonló esetre talán Timót zágrábi püspökké választása szolgáltatja a legjobb példát, különösen, mivel a vitát eldöntendő IV. Orbán káplánját, Valter ferences szerzetest küldte Magyarországra, míg két évvel később IV. Béla panaszát az utóbb pápai káplánnak kinevezett Demeter esztergomi esperes terjesztette IV. Kelemen elé.

Bánca István, az első magyar származású bíboros támogatásával számos, a *familiájába* tartozó magyarországi klerikus került a pápai káptalanok közé, majd nyert el kisebb-nagyobb magyarországi javadalma(ka)t. A királyi megbízásban tevékenykedő egyháziakat illetően ugyancsak több olyan eset ismert, amikor királyi klerikusok római követségeik hatására, vagy legalábbis nagy valószínűséggel ahhoz köthetően nyerték el a kápláni címet, feltehetően a személyes találkozók során kialakult nexusok eredményeképp.

A kutatás kitágítása, a kinevezések az adott személyek későbbi egyházi és világi pályafutására, illetve ezek összefüggéseire gyakorolt hatásának vizsgálata további értékes információval szolgálhat a 13. századi egyházi társadalmat, valamint a magyar királyok diplomáciai rendszerét illetően. Jól mutatják a kérdéskör komplexitását Pál és Demeter megbízásai: előbbi pozsonyi prépostként járt 1259-ben IV. Sándornál, majd hazatérte után már választott fehérvári prépostként 1259 és 1262 között viselte a királyi alkancellári méltóságot, míg veszprémi püspökként 1263 és 1269 között királynéi kancellár volt.¹⁴⁶ Utóbbi barsi esperesként és hercegnői kancellárként kapott IV. Kelemen udvarába szóló

¹⁴³ ÁÚO XII. 310. Lásd Bónis: *A jogtudó*, 24.; Kovács Viktória: „Alter ego domini papae Nicolai III.” Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: *Varietas delectat*.

¹⁴⁴ Az angliai helyzetre lásd Ross: *The Papal Chapel*, 46–48., 67–68.

¹⁴⁵ Az eltérő típusú megbízások közötti különbségekre lásd Schmutz: *Medieval*, passim; Müller: *The Omnipresent*, 200–201.

¹⁴⁶ Szűcs: *A kereszténység*, 171–173.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 111., 115.

királyi követi megbízást, majd pápai káplánként tért vissza a Magyar Királyságba, ahol néhány évvel később, 1268-ban, majd 1277-ben újra, immáron fehérvári prépostként királyi alkancellár lett.¹⁴⁷ Egy további pápai káplán, Sixtus mester esete ugyancsak figyelmet érdemel, szentszéki missziójáról visszatérve 1270-ben ugyanis újabb diplomáciai feladatot kapott, ő vezette a nápolyi Anjoukhoz küldött királyi követséget.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Szűcs: *A kereszténység*, 173.; Zsoldos: *Magyarország világi*, 111–112., 120.

¹⁴⁸ Szűcs: *A kereszténység*, 173.

A BÁNI MÉLTÓSÁG ÉS VISELŐI A 18. SZÁZADBAN

HORVÁTH GYULA CSABA

.....
In the 18th century, the bans of Croatia were mostly high-ranking military men (except during the reign of Joseph II). Their earlier connections with Croatia and/or Slavonia played no important role in their appointment. Usually they did not reside in Croatia until the banship of Francis Nádasdy. In the first half of the century, the ban's dignity was the second most important after that of the judge royal. The bans were mostly very close relatives (their connections were commonly closer than the fourth degree, the limit of legitimate marriage under canon law). At the beginning of the century, Adam Batthyány was in the middle of a kinship network, and so did in the second half of the century Francis Esterházy. The only relative outsider was Francis Balassa. So in both aspects, the exceptions fell into the reign of Joseph II.
Keywords: Aristocracy, Ban, Elite, Marriage, Croatia, Connection Network, Kinship
.....

A 18. századi horvát-szlavón-dalmát bánok társadalmi elemzése eddig nem történt meg. E tanulmányban a hivatali pályafutásukat és rokoni összeköttetéseiket vizsgáljuk.

A báni pálya a 18. században

Időrendi sorrendben a következő kilenc személy töltötte be a báni méltóságot a 18. században:¹

Batthyány Ádám	1693 ² –1703
Pálffy János	1704 ³ –1731
Draskovich János	1731 ⁴ –1733
Esterházy József	1733 ⁵ –1741
Batthyány Károly	1742 ⁶ –1756
Nádasdy Ferenc	1756 ⁷ –1783
Esterházy Ferenc	1783–1785
Balassa Ferenc	1785–1790
Erdődy János	1790–1806

Horváth Gyula Csaba, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz.

¹ Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848*. Bp., 1988. 75–76.

² MOL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 23. kötet 52–53.

³ MNL OL A 57 Libri regii, 27. kötet 25–27.

⁴ Uo. 36. kötet 641–642.

⁵ Uo. 37. kötet 53–54.

⁶ Uo. 39. kötet 363–364.

⁷ Uo. 44. kötet 209–211.

Társadalmi státuszukat tekintve a báni tisztség betöltésekor mindannyian grófok voltak. Nyolcan örökölték a címet, Balassa Ferencet pedig még kinevezése előtt emelték grófi rangra. Batthyány Károly később birodalmi hercegi címet kapott.⁸ A bánok tehát a 18. századi magyar társadalom legrangosabb csoportjához tartoztak, és egyetlen kivétellel ide is születettek. Bár Balassa Ferenc köznemesnek született, de az ország egyik legrégebbi családjából származott, amelynek más ágai már korábban főnemesi rangra emelkedtek, és egyenes ági apai felmenői között nála is találunk országos főméltóságot, horvát bán és erdélyi vajdát is.

Ha a bánok pályafutását vesszük szemügyre, először azt kell megállapítanunk, hogy ebben a században az elit tagjai egyaránt részt vettek az igazságszolgáltatásban, a kormányzásban, a helyi közigazgatásban, valamint gyakran katonai tisztséget is viseltek. Így tehát az egyházi pályát leszámítva, nem igazán lehet élesen elkülöníteni az egyes karriertípusokat. Egyedül Esterházy József kezdte életútját egyházi méltóság betöltésével, de ezt később feladta, és a világi életet (a hadsereget) választotta.⁹ Kilencükből heten szolgáltak a katonaságnál, csak Esterházy Ferenc és Balassa Ferenc nem,¹⁰ mindannyian a lovasság kötelékében. Batthyány Ádámot kivéve mindannyian eljutottak a tábournoki rangig, többen a birodalmi marsallbotot is elnyerték. Még Batthyány Ádámot sem tekinthetjük kivételnek, a tábournoki cím nála ugyanis azért hiányzott, mert még a régi típusú hadseregben szolgált. Batthyány magas parancsnoki pozíciókat töltött be: dunántúli főkapitány, valamint a török elleni felszabadító háborúk idején Esterházy Pál nádorral együtt a magyar csapatok főparancsnoka volt.¹¹ A két teljesen civil pályát befutó bán II. József két kinevezettje volt.

A bánok civil életpályáját tekintve három bánról mondhatjuk el, hogy a báni kinevezés előtt nem viseltek polgári tisztséget: Pálffy Jánosról, Batthyány Károlyról és Erdődy Jánosról. Öten viseltek valamilyen udvari főméltóságot. Batthyány Ádám főpohárnok,¹² Draskovich János főkamaraas,¹³ Esterházy József főudvarmester,¹⁴ Esterházy Ferenc főkamaraas¹⁵ és főudvarmester,¹⁶ Balassa Ferenc pedig koronaőr volt.¹⁷ Ketten töltöttek be valamilyen valós hatalommal bíró országos tisztséget, Esterházy Ferenc udvari kancellár,¹⁸ Balassa Ferenc pedig kamaraelnök volt.¹⁹ Öten szereztek tapasztalatot a regionális közigazgatásban, Draskovich János Valkó,²⁰ Esterházy József Komárom,²¹ Nádasdy Ferenc

⁸ MNL OL A 57 Libri regii, 47. kötet 22–23.

⁹ Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp., 1901. 154.

¹⁰ Mivel a bán a horvát nemesi felkelés parancsnoka is egyben, tulajdonképpen lehet katonai tisztségnek is tekinteni.

¹¹ *Új magyar életrajzi lexikon*. I–VI. Szerk. Markó László. Bp., 2001–2007. I. 516–517.

¹² MNL OL A 57 Libri regii, 18. kötet 522.

¹³ Uo. 27. kötet 67–68.

¹⁴ Fallenbüchl: *Magyarország főméltóságai*, 86.

¹⁵ MNL OL A 57 Libri regii, 47. kötet 395–396.

¹⁶ Fallenbüchl: *Magyarország főméltóságai*, 86.

¹⁷ Uo. 95.

¹⁸ Fallenbüchl: *Magyarország főméltóságai*, 99.

¹⁹ Uo. 111.

²⁰ Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Bp., 1994. 132.

²¹ MNL OL A 57 Libri regii, 28. kötet 578–580.

Fejér,²² Esterházy Ferenc Moson,²³ Balassa Ferenc pedig Szerém vármegye főispánja volt,²⁴ Draskovich emellett a báni helytartó tisztséget is betöltötte.²⁵ Hárman kaptak helytartótanácsi kinevezést a báni méltóság megszerzése előtt: Draskovich János,²⁶ Esterházy József²⁷ és Balassa Ferenc.²⁸ Esterházy József még a hétszemélyes tábla ülnöke is volt.²⁹

A báni cím megszerzése után azok is főispáni kinevezést kaptak, akik addig nem rendelkeztek ilyennel: Batthyány Ádám Vas,³⁰ Pálffy János Sáros,³¹ Batthyány Károly Somogy,³² Erdődy János pedig Varasd vármegye főispánja lett.³³ Abban, hogy a báni kinevezés után ők is főispánok lettek, az is szerepet játszhatott, hogy ez egyfajta jövedelemkiegészítésnek számított a nagy reprezentációs költséggel járó főméltóságok számára, amit jól példáz Nádasy Lipót tárnokmester esete. 1739-ben pont ezzel az indokkal kérvényezte (és kapta meg) a somogyi főispáni kinevezést.³⁴ Emellett még Pálffy Jánost nevezték ki helytartótanácsossá.³⁵

A báni cím nem mindegyik méltóságviselőnél számított a pályafutásuk csúcspontjának. A század első négy bányából három, Batthyány Ádám,³⁶ Pálffy János³⁷ és Esterházy József³⁸ az országbírói tisztséget nyerte el báni működése után. Draskovich azért maradt ki a sorból, mert egyévnnyi báni tisztségviselés után elhunyt, Pálffy pedig egészen a nádori címig emelkedett.³⁹ A század első felében tehát általánosnak mondható az országbírói tisztségbe való továbblépés a bánok számára. Az országbírók számára viszont már nem volt ennyire általános előszoba a báni méltóság, a század első felének hét országbírója közül csak három volt korábban bán.⁴⁰ A század további öt bánja közül viszont csak ketten fejezték be nem bánként a pályafutásukat. Batthyány Károly a hétéves háború során ideiglenesen megszállt Bajorország kormányzója lett,⁴¹ Balassa Ferenc számára pedig létrehozták az illír kancelláriát, de nála ez inkább felfelé bukásnak számított.⁴²

²² MNL OL A 57 Libri regii, 40. kötet 586–587.

²³ Uo. 39. kötet 119–120.

²⁴ Uo. 46. kötet 52–53.

²⁵ Uo. 35. kötet 413–414.

²⁶ *Hrvatski Biografski Leksikon*. I–VII. Ed. Tripimir Macan. Zagreb, 1983–2009. III. 586.

²⁷ Esterházy: *Esterházy család*, 155.

²⁸ *Új magyar*, I. 292.

²⁹ Esterházy: *Esterházy család*, 155.

³⁰ MNL OL A 57 Libri regii, 26. kötet 109.

³¹ Uo. 28. kötet 191–193.

³² Uo. 40. kötet 708–710.

³³ Fallenbüchl: *Magyarország főispánjai*, 132.

³⁴ Fallenbüchl Zoltán: *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. Bp., 1989. 44.

³⁵ *Új magyar*, V. 47–48.

³⁶ MNL OL A 57 Libri regii, 25. kötet 271.

³⁷ Uo. 36. kötet 619–620.

³⁸ Uo. 39. kötet 387–389.

³⁹ Fallenbüchl: *Magyarország főméltóságai*, 71.

⁴⁰ Uo. 72–73., 75.

⁴¹ *Új magyar*, I. 521.

⁴² Uo. I. 292.

A század első felében a báni tisztség pusztán cím volt csupán, és az azt betöltő katonáknak szolgálati kötelezettségeik nem tették lehetővé, hogy aktívan gyakorolják a báni méltóságot. A két kivétel Batthyány Ádám (aki bánként a horvát csapatok élén rendszeresen támadt török területeket)⁴³ és Draskovich János (aki korábban báni helytartóként ténylegesen is a horvát közigazgatás élén állt).⁴⁴ A távol lévő bánokat egy kinevezett báni helytartó (*banalis locumtenens*) vagy pedig amolyan természetes báni helyettesként a zágrábi püspök helyettesítette. Ez utóbbira a legjobb példa a már említett Esterházy Imre tevékenysége.⁴⁵ A kivétel Batthyány Ádám⁴⁶ és Draskovich János.⁴⁷ A fordulópont gróf Nádasdy Ferenc 1756-os báni kinevezése után következett be. Ezt követően a bánok általában Horvátországban tartózkodtak. Miután Batthyány Károly bán nem tudta végrehajtani 1756-ban a rendekkel a horvát úrbérrendezést, Mária Terézia úgy döntött, hogy a bánok ezután Horvátországban székeljenek.⁴⁸ Nádasdy Ferenc jó katonaként leginkább a határőrvidék szervezésével foglalkozott.⁴⁹ Utána Esterházy Ferenc kancellárként szintén Bécsben maradt, de az utolsó két bán, Balassa Ferenc és Erdődy János viszont már ismét Horvátországban székelt. Balassa II. József centralizáló és germanizáló politikáját valósította meg,⁵⁰ Erdődy pedig már a bimbózó horvát nacionalizmus képviselőjének számított.⁵¹

Hogy a távol lévő bán mennyire nem tudott belefolyani a horvátországi ügyekbe, azt Pálffy János bán 1713. március 25-én kelt, Erdődy Györgyhez intézett levele példázza a legjobban, amelyben – attól tartva, hogy a horvát rendek a *saborban* úgy tesznek, mintha nem kapták volna meg a hivatalos levelét, és elszabotálják a felolvasását – arra kérte Erdődyt, hogy felszólalásában jelezze majd a rendeknek, hogy tudomása van a levél létéről:

„Írtam az statusuknak egy választévő levelet, minthogy egy kevésse exaggeráltam némelyek cselekedéseit, a kik hirem nélkül a diaetakor kezdetek vala holmi dolgoknak végben viteléhez fogni, személyemnek postorgációjával tartok attul (sub rosa alatt irván Kgdnek) netalántán ha addig veszik is maguknál tartsák s in publice el ne olvassák, s consequenter suppressálják, légyen azért vigyázással Kgd azon levelemre és ha elő nem találják adni, szót is tehet iránta.”⁵²

Érdeemes megvizsgálni, hogy milyen korábbi horvát–szlavón kapcsolatok figyelhetőek meg a bánok karrierjében. Esterházy József és Pálffy János kivételével mindegyikük

⁴³ *Hrvatski Biografski*, I. 530–531.

⁴⁴ Uo. III. 586.

⁴⁵ Forgó András: Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban”. *Tanulmányok az Esterházy családról*. Szerk. Maczák Ibolya. Bp., 2009. 72–77.

⁴⁶ *Hrvatski Biografski*, I. 530–531.

⁴⁷ Uo. III. 586.

⁴⁸ Ivana Horbec: Homo principis et homo statuum - banska služba za vladavine Marije Terezije. *Povijesni pri-lozi* 37 (2009) 301–302.

⁴⁹ Thurzó Kálmán: Fogarasi Nádasdy Ferencz gróf tábornagy. *Hadtörténeti Közlemények* 16 (1915) 467.

⁵⁰ *Hrvatski Biografski*, I. 382–383.

⁵¹ Uo. IV. 65–66.

⁵² Jedlicska Pál: *Eredeti részletek Gróf Pálffy Család Okmánytárához 1401–1653. S Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Bp., 1910. 564.

családjában találunk bánokat, igaz, Balassa Ferencnek csak egy nyolcadízigleni felmenője, a mohácsi csatában elesett Ferenc bán mutatható ki. Négyüknél egyéb kapcsolódási pontokat is felfedezhetünk. Esterházy József III. Károly 1712-es koronázásán a horvát zászlót vitte.⁵³ Draskovich János 1695-ben Valkó főispánja lett.⁵⁴ 1715-ben az Una és a Kulpa közti vitás terület megvizsgálására kiküldött bizottság,⁵⁵ a horvát rendek, Körös megye, a grazi kamara, a csáktornyai uradalom, illetve a Krajna és Stájerország közötti vitás birtokügyekben kiküldött bizottság,⁵⁶ valamint Alsó-Körös és Felső-Körös városok egyesítésére kiküldött országgyűlési bizottság tagja volt.⁵⁷ 1721-ben báni helytartóvá nevezték ki.⁵⁸ 1723-ban a varasdi katonai parancsnokság területének visszacsatolására és a katonai kihágásokkal kapcsolatos sérelmek kivizsgálására kiküldött országgyűlési bizottság tagja volt.⁵⁹ Balassa Ferenc 1762-ben Szerém főispánja,⁶⁰ 1763-ban Szlavónia egészségügyi biztosa, 1765-ben a szlavón úrbérrendezési bizottság tagja, 1779-ben pedig Fiume és Károlyváros királyi biztosa lett. (Ő a báni tisztsége után illír kancellárként is a térséghez kötődött.)⁶¹

Erdődy Jánost – aki hosszú katonai pályája során messze földön harcolt – karrierje nem kötötte Horvátországhoz, de elsősorban horvát főrendnek tekintette magát, és szembehelyezkedett a Horvátországot minél szorosabban a magyar korona fennhatósága alá csatolni kívánó magyar rendi törekvésekkel szemben. A horvát rendek támaszként tekintettek rá a II. József halála (1790) után éledező magyar nacionalizmussal szemben.⁶² Magyar szemszögből persze ez a nemzeti törekvések akadályozását jelentette, mint ahogy ezt Széchényi Ferenc gróf 1790. július 11-én kelt levele is mutatja: „A Bánus, mivel jó pápista és magyarul nem tud, csak abban töri a fejét, hogy lehessen utóbb is a protestánsokat Horvátországból kiűzni és a magyar nyelvnek előmozdítását hátrálni.”⁶³ A hagyomány szerint a nyelvtörvény vitájakor elhangzott kijelentése: „Regnum regno non praescribit leges”, azaz egyik királyság a másiknak nem írhat elő törvényeket, a 19. századi horvát nacionalizmus egyik jelmondatává vált.⁶⁴ Erdődy báni kinevezése azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a megszűnt horvát királyi tanács ügykörei továbbra sem

⁵³ Eszterházy: *Eszterházy család*, 154.

⁵⁴ Fallenbüchl: *Magyarország főispánjai*, 132.

⁵⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. I–XX.* Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896–1901. (Millenniumi emlékkiadás) V. 488–489. 1715: 61. tc.

⁵⁶ Uo. V. 528–531. 1715: 116. tc.

⁵⁷ Uo. V. 534–535. 1715: 127. tc.

⁵⁸ MNL OL A 57 Libri regii, 35. kötet 413–414.

⁵⁹ *Corpus Juris Hungarici*, V. 636–637. 1723: 88. tc.

⁶⁰ MNL OL A 57 Libri regii, 46. kötet 52–53.

⁶¹ *Új magyar*, I. 292.

⁶² Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II.* Bp., 1907. I. 378.

⁶³ Uo. II. 45.

⁶⁴ Ivana Horbec: A felvilágosult abszolútizmus és a báni méltóság. Bevezető a horvát-szlavón rendek politikájába (1756–1790). In: *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, kultúra.* Szerk. Fodor Pál – Sokcevitcs Dénes. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 174.

kerültek vissza a *saborhoz*, hanem a magyar helytartótanácsnál maradtak, sőt mindez törvényi megerősítést is nyert.⁶⁵

A bánok családi összefonódása a 18. században

Az, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági elitet rokoni kapcsolatok hálója köti össze, közismert tény. Rokonság és rokonság között nagy különbségek vannak, ezért a továbbiakban e különbségeket próbáljuk meg összehasonlíthatóvá és statisztikailag elemezhetővé tenni, ennek segítségével elhelyezni az egyes szereplőket a rokoni hálóban (lásd 1. táblázat). Ezt egy korábbi tanulmányomban már felhasznált módszertan segítségével tettem meg.⁶⁶

A magyar nemesség társadalmi alapegysége az azonos őstől fiágon leszármazók összessége, amelyet a témában úttörőnek számító Fügedi Erik „klánnak” nevezett el.⁶⁷ Őt követve én is a „klánokon” belüli fiági leszármazást választottam a kapcsolatok alapegységének, amelyet 1-es értékkel jelöltem.

A „klánok” között házasság révén jön létre a kapcsolat. Fontosnak tartottam, hogy a leányági leszármazás ne legyen azonos értékű a „klánon” belüli, hiszen azt a kortársak sem tekintették annak. Ugyanakkor nem akartam egy elvben ugyanolyan közeli kapcsolatnak önkényesen más értéket választani. Így végül úgy döntöttem, hogy a leányági leszármazást nem jelölöm, hanem csak a „klánok” közötti házassági kapcsolatot.⁶⁸ E módszert az is megerősíti, hogy a korabeli felfogás a nőknek még a reprodukcióban is csak másodlagos szerepet tulajdonított,⁶⁹ ahogy Werbőczy írta: „Pater enim generat, mater autem formam solum generandi dat, et praestat.”⁷⁰ Házasságnál elvben a nőnek 1-es értékű kapcsolata van a férjéhez, illetve az apjához is. Én végül is a kapcsolatháló alapjául szolgáló mátrixba nem vettem fel a nőket, hanem közvetlenül 2-es értékkel jelöltem a férj és az após kapcsolatát. Erre módszertanilag lehetőséget adott az a tény, hogy a nőknek ekkoriban nemcsak a nemzés, hanem a házasság során is másodlagos, alávetett szerepet tulajdonítottak, inkább voltak tárgyai, mint alanyai a frigynek, a valós megegyezés após és vő között történt. A módszertani okokon túl azonban praktikus szempontok is vezéreltek. A mátrix méretét így jelentősen, exponenciális mértékben le lehetett csökkenteni, ami komolyan lerövidítette a meglehetősen bonyolult számítások idejét.

E két kapcsolati érték alapján minden más kapcsolat is leírható. A kapcsolatok értéke minden egyes közbeiktatott „klánnál” plusz egyel nő a hasonló fokú tisztán fiági rokon-

⁶⁵ *Corpus Juris Hungarici*, VI. 198–199. 1790: 58. tc.

⁶⁶ Horváth Gyula Csaba: A 18. századi magyar főméltóságok családi kapcsolati hálózata. *KÚT* 9 (2010) 1. sz. 44–62.

⁶⁷ Fügedi Erik: *Az Elefánthyak*. Bp., 1992. 21.

⁶⁸ Ráadásul több feleség esetén az anya személye sokszor nem állapítható meg egyértelműen.

⁶⁹ Fügedi: *Elefánthyak*, 30.

⁷⁰ Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. Csiky Kálmán. Bp., 1990. (Tudománytár) 71. I. 7. 3. § „Mert az atya a nemző, az anya pedig a nemzés alakját adja meg.”

	Batthyány Ádám	Batthyány Károly József	Draskovich János †1733	Erdődy János	Esterházy József	Esterházy Ferenc	Nádasdy Ferenc	Pálffy János	Balassa Ferenc
Batthyány Ádám	1		10	5	6	5	6	6	14
Batthyány Károly	1		11	6	7	6	7	7	15
Draskovich János	10	11		7	7	8	5	7	14
Erdődy János	5	6	7		7	7	5	6	13
Esterházy József	6	7	7	7		3	6	4	12
Esterházy Ferenc	5	6	8	7	3		7	3	13
Nádasdy Ferenc	6	7	5	5	6	7		8	14
Pálffy János	6	7	7	6	4	3	8		13
Balassa Ferenc	14	15	14	13	12	13	14	13	
átlag	6,625	7,5	8,625	7	6,5	6,5	7,25	6,75	13,5
átlag Balassa nélkül	5,571 428 6	6,428 571 4	7,857 142 9	6,142 857 1	5,714 285 7	5,571 428 6	6,285 714 3	5,857 142 9	
modus	6	7	7	7	7	7	6	6	14

1. táblázat. A 18. századi bánok családi kapcsolatai

sághoz képest.⁷¹ Azzal, hogy „klánközi” kapcsolatoknál nem az anyai leszármazást, hanem a házasságot vettem alapegységnek, természetesen nem(csak) a vérségi kapcsolatot, hanem a kánonjog által azonos fokúnak tekintett⁷² – az angolok által „in law” utótaggal jelzett – fiktív rokonságot is figyelembe vettem. A kapcsolatokat egy mátrixban rögzítettem a UCInet 6 nevű program segítségével, amely elvégezte az egyes személyek közötti leg-rövidebb út kiszámítását.

A következő kérdés a két személy rokoni-házassági/családi kapcsolataként kapott szám értékelése. A (katolikus) kánonjog a IV. lateráni zsinat óta a negyedfokú rokonságot tartotta a házasságkötés határának, ennél közelebbi rokonság esetén már diszpenzációra volt szükség a frigy megkötéséhez.⁷³ Abszolút fiági leszármazás esetén mindkét ágon negyedfokú rokonság esetén 8-at kapunk a kapcsolat értékének, míg abszolút leányági leszármazás esetén ez a szám 14.8-as érték alatti kapcsolatot célszerű tehát szoros rokonságnak venni, 8 és 14 között egy átmeneti zóna lenne, úgymond a „számontartott” rokonság szintje, 14-től pedig a távoli rokonság.

A magyar főméltóságok között a legszorosabb családi kapcsolatokkal a bánok rendelkeztek. Közülük senkinek sincs 14 felett a kapcsolati mutatóinak átlaga, Balassa Ferencet és Draskovich Jánost leszámítva pedig mindegyiküknek 8 alatt van,⁷⁴ vagyis közeli rokonságban állnak egymással. Az átlagos értékek szerinti helyezéseket nézve, nem meglepő módon a három legjobb helyezett közeli rokona is bán volt, a két Esterházy és Batthyány Ádám. Ha a csoport egészétől viszonylag távol elhelyezkedő Balassa Ferenc értékeit nem számítjuk az átlagba, akkor mindenkinek az átlagértéke 8 alá kerül. A helyezéseket tekintve pedig, akik Balassától távolabb álltak, azok helyezése javult, akik pedig közelebb, azoké romlott.

Az átlagot torzító szórást a legjellemzőbb érték, a modus megadásával is ki lehet szűrni. Ebben az esetben természetesen a túl közeli értékek sem kerültek számításba. Itt egyrészt Nádasdy pozíciójavulása figyelemre méltó, ami annak köszönhető, hogy nála nem volt túl közeli kapcsolat, ami így kiesett volna, illetve Draskovich Jánosé, aki Balassa Ferenc mellett még a Batthyányakkal is viszonylag távoli kapcsolatban állt, ekképpen nála ezek az értékek is kiestek.

Batthyány Ádám fiával, Batthyány Károllyal állt a legszorosabb kapcsolatban, Draskovichtól és Balassától viszonylag távol állt, míg a többiekkel 5-6 a kapcsolati mutató értéke. Mivel Balassa mindenkitől viszonylag távol állt, ezt a tényt a többieknél már nem fogom külön kiemelni. Batthyány Károly természetesen apjához állt a legközelebb, egyébként pedig eggyel rosszabb értékei voltak, mint neki. Ez egyben azt is jelenti, hogy az összes többi bánnal apján keresztül állt kapcsolatban. Ezt házassági stratégiájának kö-

⁷¹ Egy egyszerű példával: az apai nagybácsi-unokaöcs kapcsolatra 3-at kapunk a távolság értékének, míg az anyai nagybácsi-unokaöcs kapcsolatra pedig 4-et.

⁷² Roszner Ervin báró: *Régi magyar házassági jog*. Bp., 1887. 202–203.

⁷³ Erdő Péter: *Egyházjog*. Bp., 2003. 430. 73. § 9/a; Roszner: *Régi magyar*, 192. Ezt a világi jog is átvette. Werbőczy: *Tripartitum*, I. 107. 1. §.

⁷⁴ Az egyes mutatókat tekintve Draskovichnak is csak a két Batthyány felé vannak 8-nál magasabb értékei.

szönhette. A családi vagyron egyben tartása miatt ugyanis a családon belül nősült, nem hozva létre új kapcsolatokat más családokkal.

Draskovich János a két Batthyánytól viszonylag távol állt, Nádasdy Ferencsel volt a legszorosabb kapcsolata, a többiekkel 7–8 volt a kapcsolati mutató értéke. Erdődy János családi összefonódási voltak a többi bánnal a legegyszerűsebbek, mindenkitől 5–7 értéknyi távolságra állt. Esterházy József unokaöccsével, Ferencsel és Pálffy Jánossal volt a legszorosabb kapcsolatban, a többiekhez viszonyított értéke 6–7. Viszont ő állt a legközelebbi kapcsolatban Balassával, 12-es értékkel. Esterházy Ferencnek nagybátyjához képest Pálffyval (anyai nagyapjával) és a két Batthyányval javultak az értékei, Draskovichcsal, Nádasdyval és Balassával pedig romlottak. Nádasdy Ferenc kapcsolatai Erdődy Jánoséhoz hasonlóan egyszerűesek, értékük 5 és 7 között mozog, csak Pálffytól állt távolabb, 8-as értékkel. Pálffy János a két Esterházyhoz állt a legközelebb, Nádasdytól pedig a legtávolabb. Végül Balassa mindenkitől viszonylag távol volt a maga 13–14-es értékeivel, legtávolabb Batthyány Károlytól, akivel már átlépett a távoli rokonság kategóriájába, legközelebb pedig Esterházy Józsefhez. Ő a család egy eljelentéktelenedő oldalágából származott. Mivel nem nősült meg, nem tudta a lecsúszás során meglazult kapcsolatokat ismét szorosabbra fűzni az elit felé.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a bánok túlnyomó része a kánonjog szerint házasodhatósági határnak tekintett negyedfokú (vagyis harmadfokú unokatestvéri) rokonságon belül állt egymással. Nem rendelkezett ilyen kapcsolattal a viszonylag kívül állónak tekinthető Balassa Ferenc, aki nagyjából kétszer olyan távoli kapcsolatban állt a többiekkel, mint azok egymással, és akinek a báni működése II. József uralmának az idejére esett. A rokoni kapcsolatháló közepén a század legelején elhunyt Batthyány Ádám és a század második felében aktív Esterházy Ferenc állt, míg a körön kívüli Balassát nem számítva, a Horvátországhoz legerősebben kötődő Draskovich János helyezkedett el a periférián (elsősorban a két Batthyányval való viszonylag távolabbi családi kapcsolatai miatt).

BALASSA CSALÁD KONYHÁJA ÉS KONYHAI ESZKÖZEI A KORA ÚJKORTÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

FÜREDER BALÁZS

Documents related to alimentary history can be divided into three major groups with regard to the Balassa family. The first contains account books and the purchasing lists. The second group is constituted by the inventories, and the third by those family letters that concern gastronomical issues. Seventeenth and eighteenth century sources mainly deal with the equipment of the kitchen, and occasionally with its arrangement. Nineteenth century documents clearly attest that the medieval open range had definitively disappeared from the family kitchens by the middle of the century.
Keywords: Balassa Family; Kitchen; Gastronomy; Alimentary History; Early Modern Era

„Az udvarnál van a konyhában egy simpla ajtó minden Szükséges vasalással ellátva 1. Konyhában van egy Tüzipad, alúl egy Kenyér sütő Kemencze, ablak vas rostélokkal mindenestül 1”¹ – a korabeli konyhákat hasonló módon leíró forrás a 17. századból jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fenn a Balassák levéltárában. Más levéltári anyagok szerint a nagyobb uradalmakban több konyhát is találunk. Egyrészt külön konyhák tartoztak a várakhoz, kastélyokhoz, udvarházakhoz, másrészt előfordulhatott, hogy a majorságoknak is volt külön konyhája. A kastélyokban leggyakrabban két konyhát rendeztek be, ezek közül az egyiket „öreg”, vagyis nagy konyhának nevezték, a másikat pedig többnyire kis konyhának.²

A vizsgált korszak konyháiban szinte ugyanazokat a tárgyakat lehetett megtalálni, mint a mai konyhákban. Magának a konyhának a kialakítása, berendezése is hasonló volt, a különbség „csak” annyi, hogy az eltelt időszak alatt az akkori eszközök egy részét továbbfejlesztették vagy újakat találtak ki.

A konyhát a konyhamester igazgatta. Radvánszky Béla szerint általában a legjobban főző és legügyesebb szakácsot nevezték ki erre a posztra.³ Újabb kutatások azonban ezt cáfolják, eszerint egy tekintélyesebb familiáris kapta ezt a pozíciót.⁴ Ebből adódóan a konyhamester nem volt szakács, és nem foglalkozott a főzéssel. Feladatai közé az asztali rendtartás, a konyhán felhasznált élelmiszerek számontartása, az eszközök épségére és

Füredér Balázs, PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Benda Borbálának a kutatásaimhoz nyújtott segítségéért.

- ¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Balassa család iratai, Kékkői uradalom. P 1769 22. cs. 48. tétel.
- ² Benda Borbála: „Szakácsot olyat fogadtam”. A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 18–19.
- ³ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. Bp., 1879–1896. (Reprint: 1986.) I. 181.
- ⁴ Benda: Szakácsot olyat fogadtam, 20.

elmosására való odafigyelés, a húsok szortírozása, a rend és tisztaság felügyelete stb. tartozott.⁵ A konyhamester mellett a konyhákban feltűnt a konyhasáfár is a 17. században. A konyhasáfár feladatának az udvar ellátásához szükséges élelmiszerek beszerzését, felügyelését és kiadását tekinthetjük. Ő vásárolta meg a drága fűszereket, édességeket, amelyeket az uradalmakban nem tudtak előállítani. Az ételek elkészítését a szakácsok végezték. Nagyobb konyhákban vezetésüket a főszakácsra bízták, és mellette több mesterszakácsot és szakácslegényt is alkalmaztak.⁶

Az „átlagos” szakácsok származásáról, illetve nevééről viszonylag keveset lehet tudni, a királyi szakácsok esetében azonban már más a helyzet. Ők általában a Somogy megyei Kis-, Nagy-, vagy Külsőszakácsiból kerültek az udvarhoz.⁷ Hunyadi Mátyásnál szolgált Veres György, Orros Péter és Orros Miklós,⁸ II. Ulászlónál Gede Mihály és Gondos János,⁹ míg Tolvay István és Bereki Mihály II. Lajos szakácsa volt.¹⁰ A nemesi udvarokban szolgáló mesterek származása kevésbé beazonosítható, de közülük név szerint ismerjük például Báthory Gábor Tamás nevű szakácsát¹¹ vagy a Báthory István lengyel király udvarában tevékenykedő magyar mestereket (István, János, Tamás, Sebestyén, Szöllősy András, Nagyszilágyi Mihály).¹² Csáky Kata 1777. június 26-án férjének, Bethlen Miklósnak írt leveléből pedig kiderül, hogy a szolgálatában állt szakácsok mind megbetegedtek, kiváltképp Márton szakács.¹³

A Balassáknál a szakácsok vezetékneve és származása ismeretlen, azonban néhány szakácsmester keresztnéve fennmaradt. Vágbesztercén 1721-ben dolgozott György mester és Orbán mester, Kékkőn pedig 1722–1726-ban találkozhatunk György mesterrel és 1725–1726 között Mihály mesterrel, aki elképzelhető, hogy azonos az 1722-ben és 1723-ban a konyhán feltűnő brezmiczei kuktával.¹⁴

A felhasznált levéltári források

Az évek alatt megvizsgált és a Balassákhöz köthető levéltári anyag többsége egyáltalán nem foglalkozik a gasztronómiával. A táplálkozástörténet szempontjából hasznos források száma sajnos érthető okok miatt elenyésző a családnál.

⁵ Koltai András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708.* Bp., 2001. 35., 189–209.; Benda: Szakácsot olyat fogadtam, 19–20.

⁶ Benda: Szakácsot olyat fogadtam, 24–25., 28.

⁷ A somogyi Nagy- vagy Királyszakácsi a szakácsok nemzetségeinek ősi központja (a másik a szintén Somogyban található Kölked volt), 1480-ra mezővárossá emelkedik. A településen a században már 72 szakács családot sorolnak fel a források. Zolnay László: *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán.* Bp., 1975. 146.

⁸ Csánki Dezső: I. Mátyás udvara. *Századok* 17 (1883) 541.

⁹ Főgel József: *II. Ulászló udvartartása 1490–1516.* Bp., 1913. 137.

¹⁰ Főgel József: *II. Lajos udvara 1516–1526.* Bp., 1917. 125.

¹¹ Jenei-Tóth Annamária: Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott (Városi számadások alapján). In: *A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa).* Főszerk. Dám László. Nyírbátor, 2008. 146.

¹² Benda: Szakácsot olyat fogadtam, 40.

¹³ Papp Klára: „Mindem örööm elegyes volt bánattal”. Csáky Kata levelezése. Debrecen, 2006. 139.

¹⁴ MNL OL P 1769 29. cs. 1721–1723., 1725–1726.; Balassa cs. Vágbesztercei uradalom. P 1770 4. cs. 1721–1739.

A gasztronómiatörténet kutatóinak hasznos információkat tartalmazó iratokat három nagyobb csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak a mindennapi kiadásokat, bevételeket feltüntető számadáskönyvek vagy az egyszerű vásárlási listák. Ezekből megismerhetjük a konyhára kerülő nyersanyagokat (néha eszközöket) vagy a birtokon megtermelt, esetleg beszolgáltatott terményeket, amelyekből láthatjuk, hogy ténylegesen miből vagy mivel főztek a szakácsok. Ezt követik a különböző leltárok, amelyek többsége az étkezőtermekben található és az étkezést elősegítő tárgyak (poharak, tányérok, evőeszközök) összeírására fókuszál, és csak nagyon ritkán tér ki jelen tanulmány legfontosabb kérdésére, a konyhákra. A harmadik nagyobb csoportba a gasztronómiához is köthető családi leveleket sorolhatjuk. Ezek egy része a családtól ellopott tárgyakat (a 18. században ezüst evőeszközök, tálak, a 19. század elején többek közt egy tea- és egy kávéfőző) említi, esetleg egy utazás alatt elfogyasztott ételekről tudósít vagy például az egészségügyi okokból ivott gyógyvíz jótékony hatását ecseteli.

A tanulmányban felhasznált 17. századi források egyike 1657-ben Budentin várában íródott. Három keltezetlen, de közülük kettőről feltételezhetjük, hogy Kékkőn, a család ősi nógrádi birtokán jegyezték le. A 18. századból a vágbesztercei uradalom 1721-es számadáskönyve, a kékkői uradalom 1722., 1723., 1724., 1725., 1726. évi számadáskönyvei, valamint a kékkői uradalom 1724. április 17-ei és október 14-ei vásárlási listája alapján vizsgálhatjuk a konyhára újonnan kerülő eszközöket. Az 1787-es vágbesztercei [Trencsén megye], az 1791., 1792., 1796., 1797. kékkői (a legutolsó talán balassagyarmati), valamint a század végéről egy Zsigmondházán [Orlové, Trencsén megye] és egy Balassagyarmaton felvett, továbbá egy keltezés nélküli konyhai inventárium pedig a családnál már meglévő tárgyakat ismerteti. A 19. századi források közül kettő Kékkőről (1801, 1860), kettő Balassagyarmatról (1839, 1840) származik, egynek nem ismerjük a keletkezési helyét és idejét.

Konyhai eszközök a családnál

Az első, számunkra használható Balassa-leltárok valójában csak házasság útján kerültek a családi levéltárba. A Trencsén vármegyében található Budentin vára eredetileg a Szunyogok ősi birtoka volt; amikor II. Balassa Bálint nőül vette az özvegy Szunyog Katát, a vár vagyona Bálintra szállt.¹⁵ Az 1642-es, 1646-os és az 1650-es összeírásban nem térnek ki külön a konyhában található eszközökre, viszont a hét évvel későbbi (1657. május 12-i) már ismertet néhány tárgyat: 1 darab „Fűszerszámnak való fiókos öreg láda”, 2 darab „Sáfrányos ládácska”, amelyből az egyik üres, „Konyhára való vaspléh” 2 darab és „Fűszerszámnak való üres láda” 3 darab. A fűszerek jelentős szerepet töltek be a korabeli étkezésben. Összesen 6 darab, fűszer tárolására alkalmas ládat vettek számba, és kettőn azt is feltüntették, hogy konkrétan milyen ízesítőt tartottak benne.¹⁶

¹⁵ MNL OL Balassa cs. Az OL által rendezett birtokjogi iratok. P 1815 14. cs. 22. tétel.

¹⁶ Füreder Balázs: A Balassa család étkezőasztalain használt eszközök a XVII. században. In: *Lymbus. Magyar-ságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2007. 133–134.

A korabeli „nagy” konyhákban a fűszerekkel külön személy foglalkozott. Hippolit érsek¹⁷ udvarában külön fűszerkészítő működött egy segéddel, de Bethlen Gábor konyháján is alkalmaztak egy „borsolót”.¹⁸ A sáfrányt, amelyet a Balassáknál is külön sáfrányosládácskában tároltak, nagyon szerették hazánkban. (Az egész országban termesztették, de különösen nagy becsben tartották a Felvidéken.)¹⁹ Erről tanúskodnak a kora újkori szakácskönyvek receptjei²⁰ vagy az ismert, késő középkori forrásokban szereplő leírások. Ismeretes például, hogy egy ízben II. Ulászló – akiről tudott, hogy imádta a magyaros ízeket – sáfára, Korlátkövi Osvát 50 forintnyi sáfrányt vásárolt, és egy hónap sem telt el, már újra 60 forintért kellett vennie a királyi konyha számára a futaki vásáron.²¹ A sáfrány külön tárolásának azonban egyszerű és praktikus okai is lehettek, azon kívül, hogy drága és értékes fűszernek tartották. Mégpedig az, hogy elválasztva egymástól a fűszereket azok eredeti illatát, ízét és színét jobban meg lehetett őrizni. A sáfrányt nem csak a konyhán használták. A régi orvosi receptek tömérdék betegség, nyavalya ellen ajánlják alkalmazását – Pistorius szerint kutyatejjel keverve a legjobb orvosság a pestis ellen.²² Bél Mátyás is az orvosi kertben termesztett növények közé sorolja a 18. században.²³ Az orvostudomány napjainkban a sáfrány görcsoldó, izgató, hurutcsillapító és szemgyógyító hatását ismeri.²⁴

A fentebb említett, 1657. május 12-i összeírásban a konyhaeszközök főleg a „Fölső tárház”-ban, a „Szakácsok kezénél”, valamint „Az öregasszonynál” voltak. A fölső tárházban 2 darab pléhlemezt, 1 darab vaskanalat és 10 darab „Konyhára való, aprólékos, ó réz eszköz”-t²⁵ írtak össze. A szakácsoknál is megtalálható 3 darab pléhlemez, 8 darab serpenyő, amiből kettőre felhívják a figyelmünket, hogy sült alá való és az egyik rézből,²⁶ a

¹⁷ Estei Hippolit (Ferrara, 1479. nov. 2. – ? 1520. szept. 2.) esztergomi érsek, majd 1493-tól bíboros. Beatrix királyné unokaöccse.

¹⁸ Radvánszky: *Magyar családélet*, I., 181. A borsoló pontos munkakörét nehéz meghatározni, azonban annyi valószínű, hogy az ételek ízesítésével, fűszerezésével függött össze. A borsolónak jelen kellett lennie a főzés és az étkezés ideje alatt is, de nem található arra utalás, hogy bármi köze lett volna magához a főzéshez. Jelenléte a konyhában felügyeleti jellegű volt, méghozzá a fűszerekre kellett vigyáznia, így a fűszerezést csak a főszakács néhány mesterszakáccsal együtt végezhetette, méghozzá a borsoló ellenőrzése mellett. Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely, 2014. 72.

¹⁹ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I–III. Bp., 1917. III. 405–406.

²⁰ Lásd Radvánszky Béla: *Régi magyar szakácskönyvek*. Bp., 1893.; Radvánszky: *Magyar családélet*, III. 37–50.; Kovács József: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. *Magyar Nyelv* 55 (1959) 135–143.; *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közzéteszi Lakó Elemér. Bukarest, 1983.; *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratok szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Szerk. Király Erzsébet. Bp., 1981.

²¹ Fögel: *II. Ulászló*, 136–137.

²² Takáts: *Rajzok a török világból*, III. 410.

²³ Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. S. a. r. és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Bp., 1984. 271.

²⁴ Rápóti Jenő – Romváry Vilmos: *Gyógyító növények*. Bp., 1983. 324.

²⁵ A tárgyak sajnos ismeretlenek számunkra.

²⁶ A vörösréz tárgyak használatára különösen oda kellett figyelniük a szakácsoknak a mérgezések elkerülése végett, hasonlóan a sárgarézből és az ónból készült eszközökre is. Az előbbieknél vigyázniuk kellett, nehogy ecettel vagy borral készült ételek maradjanak bennük, míg az utóbbi kettőnél a gyümölcsös fogásokat nem volt szabad huzamosabb ideig ezekben tárolni. Kisbán Eszter: *Konyhákról bennfentesen*. Vál-

másik vasból készült. A kanalak száma itt 3, anyaguk szintén vas. Az ételek választékos elkészítéséhez használt fazekak száma 17 darab, ezek mellett az irat megemlíti még: „Egy ó, rézpinnáta”-t,²⁷ 2 darab vasnyársat, 4 darab vágókést, 2 darab vasrostélyt és 1 darab bárdot.

A korban igen népszerűek voltak a sütemények is. Az összeírásban 12 darab fánk-forma és 1 darab fánknak való tölcser található, amivel minden valószínűség szerint tojófánkot²⁸ készítettek. A fánkok mellett a konyhában tortákat is sütöttek, erről tanúskodik a 3 darab tortának való szögletes rézforma.²⁹

Az előzőleg említett eszközökön kívül találhatunk még a konyhán 2 darab teknőt, 1 darab reszelőt, 1 darab mozsarat törővel és 1 darab szítóvasat. Ezen használati eszközök rézből vagy vasból készültek. Az „öregasszonynál” volt egy régi és egy nagy fazék, az utóbbi azonban „Radolyán³⁰ maradt”.³¹ Az 1657-es összeírás minden konyhai tárgyát figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy több száz emberre ugyan nem lehetett főzni ennyi eszközzel, de körülbelül 20-30 fő részére elegendő étkezéseket lehetett tartani.

Az 1677-es, az 1684-es és az egyik évszám nélküli, 17. századi inventáriumban nem térnek ki a konyhai felszerelésekre. Másik három 17. századi összeírásban azonban már találhatunk használható feljegyzéseket. Az elsőben 1 sóórlót, a sáfárnál 10 hordót, 2 jókora ládát, 1 mázsáló fát, 2 táblás asztalt, 1 borégető fazekat és 2 nagy nyársat említenek.³² Ez nem meglepő. A sáfár feladata volt a konyhában szükséges élelmiszerek beszerzése, ő vezette a konyha kiadásairól a számadásokat és naponta kezébe adta a konyhamesternek a főzéshez szükséges anyagokat.³³ Az mindenesetre szokatlan, hogy a nyársakat nem a konyhán őrizték. Balassa Ádám kékkői szobáiban a következőket figyelhetjük meg: a közezső szobában „Két tábori katlanka, akik kávénak való”, a báróné szobájában 2 nagy cserépfazék, 1 serpenyőcske és 1 üres hordócska volt (a leírás idején feltehetőleg nem

tozó konyhaberendezés Délkelet-Közép-Európában a 19. század elején. In: *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*. Szerk. Cseri Miklós – Bereczki Ibolya. Szentendre, 2011. 11.

²⁷ A pinnáta egy speciális, fedővel rendelkező fazék, amelyet a kukta ősenek tekinthetünk. Főleg pástétomok és sült tészták készítésére használták. A főzőeszközök gyakoriságában – a magyar főúri leltárakban – a fazék és serpenyő után következett a 17. században. Benda: *Étkezési szokások*, 49.; Szántó András: *Eleink étel-lei*. Bp., 1986. 141.

²⁸ A sütemény bizonyíthatóan több száz éve jelen van a magyar konyhakultúrában. Napjainkban sajnos – a globalizációnak köszönhetően – hazánkban a tojófánkot, tolófánkot egyre gyakrabban „churros”-nak említik az internetes oldalak, a szakács- és cukrászkönyvek, és mint spanyol finomságot ajánlják a háziasszonyok figyelmébe. Füreder Balázs: *A tojófánktól a kitolófánkig*. *Cukrász Mester* 13 (2001) 4. sz. 5–6.; Uő: *A tojófánk története a XVIII. században*. *Cukrász Mester* 13 (2001) 9. sz. 12.; Uő: Balassa Ágnes szakácskönyvében található desszertek bemutatása és elemzése. *Studia Caroliensia* 11 (2010) 3–4. sz. 121–125.

²⁹ Füreder: *A Balassa család étkezéssztalain*, 134–136. A korabeli tortákról lásd bővebben Füreder Balázs: *Torták*. In: uő: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. Debrecen, 2009. [PhD-disszertáció] 100–102.

³⁰ Vályi András szerint „Radolya Tót falu Trencsén Vármegyében, földes Ura Gróf Szúnyog Uraság, lakosai katolikusok”. Napjainkban Radola község Szlovákiában, a Zsolnai kerületben, a Kiszucaújhelyi járásban. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Radola>. (Legutóbbi megtekintés: 2017. november 15.)

³¹ Füreder: *A Balassa család étkezéssztalain*, 136.

³² MNL OL Balassa cs. Az OL által rendezett birtokjogi iratok. P 1815 14. cs. 22. tétel.

³³ Radvánszky: *Magyar családélet*, I. 182.

lakták e szobákat).³⁴ Az összeírtakból sajnos magára a konyhára nem lehet következtetni, legalábbis nem érdemes, mert nagyon kevés az adat. A leltár érdekessége, hogy a Balasáknál itt találtuk meg az első jelét a kávéfogyasztásnak. A harmadik 17. századi, pontos dátummal el nem látott irat szintén a kékkői uradalomban feljegyzett konyhai eszközöket ismerteti.³⁵ A főzéshez-sütéshez 30 fazekat (a rosszakat és a különböző italokhoz valókat nem számolva), hozzájuk tartozó vaslábat, 5 kondérocskát, 4 rostélyt, 3 serpenyőt és 2 vaspléht³⁶ használhattak. A kiegészítő eszközöknél találhatunk: 5 mozsarat (ebből az egyik valószínűleg a sörkészítéshez kellett), 2 különböző mérőt, 5 rostát, 4 bőrteknőt, 2 táblaasztalt, 3 óntálat, 1 vaskanalat, rézből készült felszelőt,³⁷ rézmosdót (feltehetően ételkészítés-, illetve kézmosásra), kannát és abálómedencét³⁸. A leltárban összeírtak még vízégetőt, amivel különböző virág- és fűvizeket készítettek. E készítményeket gyógyításra vagy ételek illatosítására használták.³⁹ Az ízesítéshez, fűszerezéshez találunk sóórlót és ehhez szükséges sót 30 darabot, valamint 3 borsolóládát.⁴⁰ A sóórló⁴¹ és a borsolóládácskák nem a konyhán voltak számba véve, hanem az úrfi szállásán és az alsó Bodban⁴² (az 1657-es inventárium sem a konyhán említi a fűszertartókat).⁴³ Ez nem meglepő, mivel a fűszereket szigorúan őrizték, külön tárolták, és a konyhaeszközökön kívül mást nem tartottak a konyhán.⁴⁴

A Balassa-konyhára vonatkozó 18. századi leírásokat két részre lehet osztani. Az iratok egyik felében a konyhán csak egy hosszú tölgyfa asztalt, vaslábat és egy vasvedret láncsal említenek. A tárgyakat Kékkőn és Balassagyarmaton jegyezték fel az 1700-as évek végén.⁴⁵ Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy az összeíró vagy nem érdekelték a szakácsok eszközei, vagy ténylegesen csak ennyi tárgy volt a konyhán, mivel nem használhatták azt rendszeres főzésre.

Szerencsére az inventáriumok másik része az előző századi számbavételekhez hasonlóan viszonylag részletesen írta le a konyhai „szerszámokat”. A tárgyak között megtaláljuk azokat, amelyeket már korábban is használtak, például nyársat, rostélyt, üstöt, kést, mozsarat. A változásoknak köszönhetően bizonyos eszközök megjelentek (fedő, villa, „Kézi Malom”), illetve eltűntek (pinnáta).⁴⁶ A vásárlási listákat és számadáskönyveket megvizs-

³⁴ MNL OL Balassa cs. Az OL által rendezett birtokjogi iratok. P 1815 14. cs. 22. tétel.

³⁵ MNL OL P 1769 22. cs. 48. tétel.

³⁶ Vaspléh = vas sütőlemez.

³⁷ Felszelő = szeletelő kés.

³⁸ Az abál szó jelentése: ízesített lében rövid ideig főzni, puhítani, fonnyasztani.

³⁹ Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*. Bp., 1982. (Reprint, szerk. Réz Pál – Ugrin Aranka.) 22–23.

⁴⁰ Borsolóláda = a bors tárolására szolgáló láda.

⁴¹ Ellenben más családoknál található a konyhában például sótartót (Bornemisza Tamás kisbarcsai udvarházában 1624-ben, Teleki Mihály oprakercisórai udvarházában 1683-ban) vagy sóórlót (Boros János dobokai udvarházában 1656-ban). B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok*. Bukarest, 1973. 57., 117–118., 201., 207.

⁴² Bodban = boltban, vagyis bolthajtásos kis helyiségben.

⁴³ Füreder: *A Balassa család étkezőasztalain*, 137–141.

⁴⁴ Benda Borbála szíves közlése alapján.

⁴⁵ MNL OL P 1769 22. cs. 48. tétel.

⁴⁶ Uo., P 1770 2 cs. 16. tétel, P 1770 11. cs. 1797., P 1815 14. cs. 22. tétel.

gálva a konyhára többségében fazekakat szereztek be, de ezek mellett találunk még lábasokat, tormareszelőket, serpenyőket, cserépedényeket, tálakat, szitákat, mozsártörőt, vasrostélyt, vaskanalat, pleheket, rézkatlant, ostyasütő vasat,⁴⁷ fakanalakat és szítókat. A vásárolt árukból kitűnik, hogy a 18. században az eszközök változása nem jelentős. A konyhák felszereltsége nagyon hasonlít az előző századihoz.⁴⁸ A korábban feljegyzett tárgyak közül az ostyasütő vas megjelenése kelthetné fel az érdeklődésünket mint új eszköz, de ez valószínűleg már az előző században is megtalálható volt a családnál.⁴⁹

A 19. századból előkerült iratok közül egy évszám és helység nélküli felmérésben olvashatjuk a következőket: „1 vas fazék és 1 vas lába”. Az 1801. január 25-i kékkői összeírás nyársat, rostélyt, különböző fazekakat és üstöket említ.⁵⁰ A nyársból és „lábas” vasfazék-ból következtethetünk arra, hogy ekkor még szabad tűz fölött készítették az ételek bizonyos hányadát. Az 1839-es és az 1840-es konyhai összeírás sem takaréktűzhelyt említ a konyhában: „Konyhában van egy Tűzpad,⁵¹ alúl egy Kenyér sütő Kemencze”. Ellenben az 1860-as számbavétel szerint a felső konyhán található egy „Tűz pad-maschinával” és az alsó spájzban is van két „Régi takaréktűzpadról ajtó”.⁵²

A család konyhájának modernizálása a 19. század elejétől kezdődhetett, hasonlóan az ország más konyháihoz. A tűzhely „átalakulásának” pontos időpontját nem lehet tudni. Nagyváthy János 1820-ban a következőt ajánlja a januári munkák sorában a gazdaszszonyoknak: „A’ tsínos Aszszonyt leghamarább a’ konyhából szokták megítélni; errenézve minden Héten Szombaton délután a’ tűzpadot, ha kigödrösödött, megtapasztassa és kimeszeltesse.”⁵³ Valószínű, hogy ekkor még sok helyen a hagyományos főzési technikák éltek és az ezt követő időszak alatt következett be a változás.⁵⁴ 1864-ben azonban Medve Imre – szintén a magyar gazdasszonyoknak szánt művében – már a következőket írja:

⁴⁷ A család 18. századból fennmaradt szakácskönyvéből kiderül, hogy az ostyákat nemcsak magában fogyaszthatták, hanem különböző sütemények nyersanyagaként is felhasználták. Például a szakácskönyv „16. Letzelt!” leírásánál a szakács a nádmézet, tört mandulát, négy szögletesre metélt citromhéjat, tojásfehérje felvert habját összekeveri, majd négy szögletesre vágott ostyákra teszi és megsüti. Szintén a könyvben található „86. Fehér császár letzelt!”-nél a meghámozott és apróra vágott mandulához nádmézet, tojásfehérjét, mogyorónyi nagyságúra darabolt „becsinált” citromhéjat ad a mester, majd ostyákra teszi, és a tetejüket megszórja mandulával. Egy éjszakai állást követően a süteményeket traganos jéggel megkeni, cukorral meghinti és megsüti. Füreder: A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra”, 98.

⁴⁸ MNL OL P 1769 29. cs. 1721–1723., 1724., 1725–1726., P 1770 4. cs. 1721–1739.

⁴⁹ Az ostya szavunk a hostia [áldozat] jelentésű szóból ered. A szó első magyar írásos említéséről a 15–16. századból vannak adatok, az ostyasütésre vonatkozó legkorábbi tárgyi lelet pedig egy a tatárjárás következtében elpusztult falu feltárása során került a kutatók birtokába. Chikány Judit: „Hoztunk mink ostyákat, tarkát, fehéréket”. Az ostyasütés gyakorlata és alkalmai a 16. századtól napjainkig. *Studia Caroliensia* 11 (2010) 3–4. sz. 215.

⁵⁰ MNL OL P 1769 22. cs. 48. tétel, P 1815 14. cs. 22. tétel.

⁵¹ A Magyar Néprajzi Lexikon a következőket írja a tűzpadról: „konyhák, présházak, pincék esetlegesen ideiglenes hajlékok tűzhelyeinek emelvényeszerű, földből, sárból, nyerstéglából, vályogból, téglából rakott építménye.” <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-913.html> (legutóbbi meglátogatás: 2017. november 15.).

⁵² MNL OL P 1769 22. cs. 48. tétel.

⁵³ N. Nagyváthy János: *Magyar házi gazdasszony*. Pest, 1820. (Reprint: Bp., 1986) 9.

⁵⁴ Hazánkban a takaréktűzhely a 18. század végén jelent meg, de a következő század elején már több helyen találkozhatunk vele az országban. Sabján Tibor: *A takaréktűzhely*. Bp., 2002. 17–21.

„Fődolog a tűzhely, mely mai időben, midőn azt már készen kapjuk, a gazdasszonynak gondot nem ad s legfeljebb nagyságáról kell gondoskodnia, s ezek a takaréktűzhelyek.”⁵⁵ A különböző forrásokat összevetve megállapíthatjuk, hogy a század közepére a középkori nyílt tűzhely eltűnt, és általánosan elterjedt helyette a napjainkban is használt zárt főző-sütő tűzhely korai változata.

Az 1860-as kékkői inventárium érdekessége, hogy alsó és felső konyhát is megemlít az irat (az alsó konyhán található tárgyak: asztalok, nyújtódeszkák, süteményformák és tésztaszűrők).⁵⁶ Feltételezésünk szerint a család szakácsai más helyiségben készíthették az édességeket, és más helyiségben a többi ételt.⁵⁷ Ez a változás a polgári életmód megjelenésével és általánossá válásával magyarázható. A reggelire, tízórára és a délutáni uzsonnára fogyasztott aprósütemények, rétesek receptjeit szép számban lehet megtalálni a kor szakácskönyveiben.⁵⁸

⁵⁵ Medve Imre: *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában. Kézi és segédkönyv nők és hajadonok számára.* Pest, 1864. 105.

⁵⁶ MNL OL P 1769 22. cs. 48. tétel.

⁵⁷ Igaz, az is elképzelhető, hogy a felső konyhát csak a viszonylag kevés munkát igénylő fogások, illetve italok (kávé, tea) főzésére használták.

⁵⁸ Lásd Czifray [Czövek] István: *Magyar nemzeti szakácskönyve, magyar gazda aszszonyok szükségéhez alkalmaztatva.* Pest, 1840. (Reprint: Bp., 1985.); Dobos C. József: *Magyar-francia szakácskönyv.* Bp., 1881. (Reprint: 1984.) Rézi néni [Doleskó Teréz]: *Szegedi szakácskönyv.* Szeged, 1876.

„KIEMELT BÁNÁSMÓD”

A magyar menekültek fogadtatása és integrációja a Német Szövetségi Köztársaságban (1956 ősztől 1957 tavaszáig)

ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER

.....
The article deals with the reception and integration of Hungarian refugees in the Federal Republic of Germany from autumn 1956 until spring 1957. Based on archival materials, the first part describes the reaction of the Adenauer government and the West German authorities to the refugees and the measures taken to integrate about 14 000 Hungarians who wanted to stay and work in Western Germany. The second part analyses the basic reasons for the highly successful integration of the group, referring to their relatively low number, their social structure and professional abilities, the sympathy for the Hungarians in the fiercely anti-communistically minded Federal Republic, the strong determination of the Hungarian refugees to work and integrate into the Western German society as well as the common European cultural background. Keywords: Revolution, Popular Revolt, 1956, Forced Migration, Refugees, Adenauer-administration, Secret Service, Integration, German Federal Republic, Employment
.....

A mintegy 200 ezer magyar állampolgár közül, akik 1956. október vége és 1957 márciusa között – főként 1956 novemberében és decemberében – Ausztrián és Jugoszlávián keresztül, menekülteként elhagyták hazájukat.¹ 1957 tavaszáig nagyjából 14 ezer személy, vagyis a menekültek hét százaléka került a Német Szövetségi Köztársaságba. A külföldi menekültek elismerését intéző Szövetségi Hivatal hivatalos adatai szerint a befogadott magyarországi menekültek száma 1956 decemberének végén már elérte a 13 577 főt.² 75,2 százaléuk férfi volt és 57,7 százaléuk egyedülálló. A 19–25 éves korosztály 41,4 szá-

Andreas Schmidt-Schweizer, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI Jelenkortörténet témacsoport. Jelen tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézetének keretében folytatott kutatási és forrásfeltáró projekt eredményein alapul, amelynek témáját a nyugatnémet–magyar kapcsolatok 1949 és 1990 közötti története képezte. A kutatást a szerző az OTKA (K-81562) támogatásával, Dömötörfi Tiborral együtt végezte.

- ¹ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága [UNHCR] 1957. március 11-én közzétett statisztikája szerint 1957. március elejéig 173 000 magyar menekült Ausztriába, 18 600 pedig Jugoszláviába távozott. A menekültek számáról összességében lásd Kecskés D. Gusztáv: A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet* 38 (2016) 363. A Központi Statisztikai Hivatal (= KSH) 1957. április 30-án kelt titkos jelentése szerint 1956 novemberében 82 006, 1956 decemberében 38 639 magyar „disszidált.” Vö. KSH-jelentés az 1956-os disszidálásokról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, 1956. október 23. – 1957. április 30. *Régió* 2 (1991) 4. sz. 174–211. A Jugoszláviába menekült magyarok kevésbé ismert történetéhez lásd Kovács Attila: A magyar menekültkérdés kezelése Jugoszláviában, 1956–1957. *Világtörténet* 38 (2016) 433–450.
- ² Az 1956 novemberében–decemberében az NSZK-ba érkezett magyar menekültek demográfiai adatairól lásd Theodor Oberländer, az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak ügyeiért felelős szövetségi miniszter 1958. május 5-én kelt levelét, amely a menekültek elismerését intéző Szövetségi Hivatal statisztikai adatain alapult. A körirat eljutott az egyes tartományok menekültügyi szerveihez, valamint az érintett minisztériumokhoz, hivatalokhoz és más intézményekhez: „Statistische Unterlagen über ausländische Flüchtlinge aus Ungarn” [Statisztikai dokumentáció a Magyarországról származó külföldi menekültek ügyében]. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Külgügyminisztérium Politikai Levéltára] (= PA AA) B12/572, lapszámolás nélkül.

zalékot, a 26 és 40 év közötti 27,9 százalékot (túlnyomó többségük 26 és 30 év közötti volt), fiatakorú menekült pedig 20,5 százalékot tett ki, közel felük szülők nélkül érkezett. A menekültek között ezenkívül mintegy ötszázaléknyi úgynevezett népi német³ volt, vagyis a magyarországi németiség azon tagjai, akiket a második világháború után nem telepítettek ki az országból. Az etnikailag magyar menekültekkel szemben e csoport tagjai általában családjukkal együtt keltek át az országhatáron.

A következőkben a Nyugat-Németországban befogadott magyar menekültek sorsát két téma köré csoportosítva tárgyaljuk. Az első részben – elsősorban a koblenzi Szövetségi Archívum és a berlini Külügyminisztérium Politikai Levéltára anyagára hivatkozva – azt a kérdést vizsgáljuk, miként reagált Konrad Adenauer kormánya, illetve az általa irányított hivatali apparátus a magyar menekültek ügyére, hogyan szervezték meg befogadásukat, és milyen első, alapvető integrációs lépéseket tettek 1956 végén és 1957 elején. A második részben görcső alá vesszük azokat a tényezőket, amelyek alapvetően befolyásolták a magyar menekültek befogadásának és integrációjának folyamatát a Német Szövetségi Köztársaságban és végül eredményre vezettek ennek a csoportnak a nyugatnémet társadalomba való beilleszkedésében.

A magyarországi menekültek fogadtatása és az első integrációs lépések a Német Szövetségi Köztársaságban

Ismert, hogy a nyugatnémet politika és közvélemény – a nyugati, illetve semleges világhoz hasonlóan – nagy szimpátiával fordult a magyar „szabadságharcosok” felé, a népfelkelés leverését pedig egyhangúlag elítélték. Ez a hozzáállás általános, spontán segítő- és befogadókészséggel (mai kifejezéssel élve: „*Willkommenskultur*”) párosult. Az a kérdés, hogy mihez kezdjenek konkrétan a többezernyi menekülttel, akik Magyarországot elhagyva Nyugat-Németországban kívántak letelepedni, a szövetségi köztársaságot mindazonáltal egy sor nagy feladat elé állította. Ezekkel a kihívásokkal nemcsak a szövetségi és tartományi politika intézményei, hanem természetesen a titkosszolgálatok is foglalkoztak, közöttük a Bajor Alkotmányvédelmi Hivatal.

1956 novemberének közepén a hivatal egy négyoldalas emlékiratot terjesztett a tartományi kormányzatok, illetve a szövetségi kabinet elé, amelynek középpontjában az a szándék állt, hogy a magyarországi menekülteket kiemelt bánásmódban részesítsék.⁴ Emögött az a cél húzódott meg, hogy a menekülthullámot „szinte egyedülálló lehetőség-

³ Ezt az adatot a szövetségi Munkaügyi Minisztérium egyik feljegyzése tartalmazza, amelyet 1956. november 22-én állítottak ki a magyarországi menekültekkel kapcsolatban. Bundesarchiv [Szövetségi Archívum] (= BArch) B19/3036, fol. 3. Későbbi kimutatásokban a „népi német” kategória már nem szerepel, így feltételezhető, hogy arányuk ezt követően is csekély maradt.

⁴ Bayerisches Landesamt für Verfassungsschutz. Denkschrift [Bajor Alkotmányvédelmi Hivatal. Emlékirat]. „Das Problem der Flüchtlinge des ungarischen Aufstandes.” [A magyar felkelés menekültjeinek problémája.] München, 1956. november 16. BArch B 119/3036, fol. 39–42. A dokumentumot őrzi a müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchiv [Bajor Állami Főlevéltár] is, a BayHStA StK 12124 jelzet alatt.

ként” arra használják, hogy „a magyar és a német nép közötti viszonyt a jövőre nézve kedvező módon befolyásolják”, ezáltal „a szövetségi köztársaság erkölcsi hírnevét (...) külföldön öregbítsék”.⁵

A magyarországi menekültekre vonatkozó kiemelt bánásmódnak – az emlékirat megfogalmazása szerint – elsőként abban kell megnyilvánulnia, hogy a magyarokat, akiknek többségét a velük történtek lelkiileg nagyon megviselték, ne a már meglévő befogadó állomásokra vigyék, illetve ne keverjék más külföldi menekültek közé, hanem számukra, legalábbis egy átmeneti időre – a nyugatnémet munka- és életkörülmények közé való beilleszkedésükig – a magyarországihoz hasonló létfeltételeket biztosítsanak. A dokumentum ezzel összefüggésben még azt is javasolja, hogy a külön a magyarországi menekültek számára létrehozandó „lakótáborokban” étkezési szokásaikat (!) is vegyék figyelembe. „Magyar szakácsok keresendők, akik magyarosan tudnak főzni. Hogy mit jelent ez az intézkedés pszichológiai szempontból, mindenki számára ismert, aki ilyen kérdésekkel foglalkozik.”⁶ Másodszor, a dolgozni kész menekültek számára „rendkívüli úton és módon” biztosítani kell, hogy munkahelyhez jussanak, éspedig „akkor is, ha az illetékes szervek ezen kérdés vonatkozásában az eddigiekben semmilyen megoldásra nem láttak lehetőséget”.⁷ Ez magyarul azt jelentette, hogy a hivatal állásfoglalása szerint a munkavállalásra vonatkozó bürokratikus akadályokat ebben a speciális esetben fel kell függeszteni. A tanulókra és egyetemistákra való tekintettel a bajor alkotmányvédelem javasolta, hogy ezen csoportok számára „a továbbtanulást rendkívüli intézkedések által” biztosítsák: „Az egyetemisták számára ez szálláshelyek és ösztöndíjak biztosítását, a tanulók számára a Bauschlottban lévő magyar gimnáziumba való lehetséges felvételt jelentené.”⁸ Az emlékiratban azt is javasolták, hogy a magyarországi menekültek különleges státust élvezzenek az NSZK területén: „Meg kell kísérelni, hogy az új menekültek államjogi vagy de facto státust élvezhessenek, amely őket a saját, szövetségi német lakosság helyzetéhez közelíti, vagy akár azt el is éri. Meg kellene kapniuk a német kitelepítettek által már élvezett jogokat, és nem »hazátlan külföldiként« vagy állampolgárság nélkülüként kellene őket kezelni.”⁹

Azon törekvésük mellett, hogy a magyarországi menekültek életkörülményeit, munkavállalási lehetőségüket és jogi státusukat tekintve privilegizálják, a Bajor Tartományi Alkotmányvédelmi Hivatal mindazonáltal – elsődleges funkciójához híven – arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyarországi menekültekkel „különleges jelentőségű biztonsági problémák is” megjelenhetnek azzal összefüggésben, hogy „a felkelés első szakaszában nem felkelők lépték át az országhatárt”. „Nyugatra menekültek a kommunisták,

⁵ BArch B 119/3036, fol. 39.

⁶ Uo. fol. 41.

⁷ Uo. fol. 40.

⁸ Uo. A bauschlotti magyar gimnázium (a Baden-Württemberg tartományban található Neulingen település területén) 1953 és 1956 között létezett. Szerepét a Burg Kastl-i Magyar Gimnázium vette át, amely 1958-tól 2006-ig működött.

⁹ BArch B 119/3036, fol. 41.

funkcionáriusok és az ÁVH¹⁰ tagjai, (...) hogy a saját népük köréből jövő lincsbíráskodás elől elmeneküljenek. (...) Feltételezhető, hogy ezek többsége nem akar visszatérni Magyarországra, hanem elvegyülnek a menekültek tömegében. (...) Mindenekelőtt azzal kell számolni, hogy – megbízatás alapján, vagy egyszerűen saját indíttatásból – bomlasztási tevékenységet folytatnak a menekültek között, elégedetlenséget szítanak, valamint a forrongás és a gyűlölet gócait képezik.”¹¹ Következésképpen azt javasolta a tartományi hivatal, hogy minden 1956. október végéig nyugatra menekült magyart különös gondossággal vizsgáljanak felül és tartsák további megfigyelés alatt. Alapvetően valamennyi magyar menekültet felül kellett vizsgálni, melynek során az átvizsgáló személyzetnek olyan személyekből kellett állnia, „akik a magyarországi viszonyokat a legalaposabban, saját tapasztalatuk alapján ismerik”.¹² Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy – a nyugatnémet szerveknél uralkodó szakemberhiány miatt – „megfelelőnek tűnő menekülteket” képeztek ki a vizsgálóbizottságok számára. Ezen túlmenően a bajor államvédelem azt is javasolta, hogy hozzanak létre egy központi kartotékrendszert, amelynek segítségével figyelemmel kísérhetik a menekültek tartózkodási helyét, valamint hogy a menekült státus megadását – mindenekelőtt az illegalitásba vonult bűnözőkre tekintettel – „bizonyos próbaidőhöz”, illetve „kifogástalan életvitelhez” kössék.¹³

A Bajor Alkotmányvédelmi Hivatal bemutatott dokumentuma egyrészt azért érdekes, mert a magyarok iránti megkülönböztetett szimpátia – még egy ilyen jellegű hivatal esetében is – szembeötlő, másrészt azért, mivel a javaslat – különösen a státuskérdésben – jóval túlment a racionálisan megvalósítható megoldások határain. Mindazonáltal a nyugatnémet politika, illetve a hatóságok számára követendő befogadási és integrációs gyakorlat ténylegesen a magyarországi menekültekkel szembeni kiemelt bánásmód irányába mutat. (Természetesen nem gondoljuk, hogy a politikában, illetve a hatóságok munkájában az alkotmányvédelmi hivatal jelentése közvetlen iránymutató erővel bírt volna, viszont jól kifejezésre juttatja a magyar menekültekkel szemben megnyilvánuló „hivatalos korszellemet” és az alapvetően pozitív beállítottságot.)

A magyarországi menekültek befogadása a Szövetségi Köztársaságba rendszerint a következőképpen folyt: miután az osztrák kormány 1956. november 4-én – tehát közvetlenül a (második) szovjet katonai intervenciót követően, a szomszédos országból tömegesen érkező menekültáradatot tapasztalva – segítséget kérő felhívást intézett a (nyugat-) európai államokhoz,¹⁴ a bonni belügyminisztérium haladéktalanul egy regisztrációs bizottságot küldött az osztrák felvevő táborokba egy minisztériumi tanácsos vezetésével.¹⁵

¹⁰ A szovjet minta alapján létrehozott és működtetett Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1948 és 1956 között a politikai rendőrség szerepét töltötte be Magyarországon.

¹¹ BArch B 119/3036, fol. 41.

¹² Uo. fol. 41.

¹³ Uo. fol. 42.

¹⁴ Az osztrák felhíváshoz lásd Louise W. Holborn – Philip and Rita Chartrand: *Refugees: A Problem of Our Time. The Work of the United Nations Commissioner for Refugees, 1951-1972*. I-II. Metuchen, 1975. I. 392. Az osztrák kormány kezdeményezéseihez lásd James P. Niessen: A befogadás kultúrája és az 1957. januári osztrák menekültkvóta-indíttvány. *Világtörténet* 38 (2016) 337–356.

¹⁵ Vö. Ungarn-Flüchtlinge. Die Alten kommen später. *Der Spiegel* (1956) 49. sz. 13.

Ennél a bizottságnál nyújthatták be jelentkezésüket mindazok a menekültek, akik Nyugat-Németországba kívántak távozni – elegendő volt megadni nevüket, születési idejüket és helyüket, foglalkozásukat, valamint a határátlépés napját. Az osztrák hatóságokkal és a Vöröskereszttel való – túlnyomórészt súrlódásmentes – együttműködés keretében¹⁶ a regisztrált menekülteket (azokat is beleértve, akik közvetlenül a bécsi nyugatnémet követségen jelentkeztek) a Német Szövetségi Vasút különvonatokon szállította Bajorországba (Piding, Schalding és Voggendorf), Alsó-Szászországba (Friedland) és Észak-Rajna-Vesztfáliába (Bocholt).¹⁷

A szövetségi kormány kezdetben 15 ezer magyarországi menekülttel számolt és hajlandónak mutatkozott 3 ezer menekültet azonnal befogadni, miközben a „népi német menekülteket”, vagyis a magyarországi németeket, „az NSZK-ban családi kapcsolatokkal rendelkező magyar menekülteket”, valamint – „a forradalmi kísérletben játszott mértékadó szerepükre való tekintettel” – a magyar egyetemistákat előnyben kívánták részesíteni.¹⁸ A menekültek tartósan nagyszámú érkezése miatt Bonnban arról is határoztak, hogy menekültek további ezreinek biztosítják az 1951. évi genfi menekültügyi konvenció¹⁹ alapján a menekültstátusz-elismerést.²⁰ Végül 1957. január közepén – Theodor Oberländer, az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak ügyeiért felelős szövetségi miniszter ellenvetésének dacára – teljesen lemondtak a felső létszámhatár meghúzásáról.

¹⁶ Nagyobb problémákra az együttműködésben csak 1957. január közepén került sor: ekkor a bajor kormány vonakodott befogadni egy Bécsből érkező menekültszállítmányt. Amint a bajor miniszterelnök Adenauer kancellárhoz intézett négyoldalas leveléből kiderül, a bajor kormány azután tette meg ezt a lépést, miután az osztrák kormány előzőleg megtagadta egy mintegy 150 főből álló, Magyarországra visszatérni kívánó kontingens átengedését. A bécsi magatartást az motiválta, hogy a magyar kormány a repatriálás során ragaszkodott az egyéni elbíráláshoz, vagyis visszautasította, hogy a csoportot egészként visszafogadja. A konfliktus végül úgy oldódott meg, hogy a bajor kormány – Adenauer kérésére – az Ausztriából érkező menekültszállítmány beutazását 1957. január 24-én engedélyezte. Vö. Wilhelm Hoegner bajor miniszterelnök 1957. január 28-i levelét Konrad Adenauer kancellárhoz. BArch B 136/3654, lapszámozás nélkül. 1957. február 5-én végül az osztrákok is engedélyezték a hazatérni kívánó magyarok beutazását. Vö. Gerhard Schröder belügyminiszter levele Hans Globkéhoz, a kancellári hivatal államtitkárához. 1957. március 19. BArch B 136/3654, lapszámozás nélkül.

¹⁷ Vö. az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak szövetségi miniszterének 1958. május 5-i levelét a tartományi menekültügyi hivatalokhoz, valamint az illetékes minisztériumokhoz, hatóságokhoz és egyéb intézményekhez. [Statistikai adatok a Magyarországról érkező külföldi menekültekről] PA AA B 12/572, lapszámozás nélkül. Pidingbe érkezett 1956 novemberében és decemberében a menekültek 39 százaléka, Friedlandba 22,7 százaléka.

¹⁸ A Külügyminisztérium 11. ügyosztályának 1956. november 7-én kelt feljegyzése. Vermerk „Ungarn-Hilfe”. PA AA B136/3654, lapszámozás nélkül. A feljegyzés egy 1956. november 6-án a Külügyminisztériumban lefolytatott vita eredményeit rögzíti, amelynek során a magyarországi menekültek befogadásának kérdése első ízben szerepelt a napirenden, illetve került sor döntéshozatalra. Lásd ehhez Cseresnyés Ferenc: 1956-os magyar menekültek befogadása az NSZK-ba. *Múltunk* 50 (2005) 2. sz. 118–119.

¹⁹ Az NSZK – a második világháború következtében kialakult hatalmas méretű menekültprobléma hatására – egyik első aláírója volt a nemzetközi közösség által elfogadott egyezménynek 1953. január 6-án.

²⁰ Az 1956. november 22-i kabinetülésen Heinrich von Brentano külügyminiszter terjesztett elő javaslatot legalább ötezer magyarországi menekült befogadására, Hans-Christoph Seebohm ezt a számot túl alacsonynak tartotta, Konrad Adenauer kancellár pedig egyenesen 10 ezer menekült felvétele mellett érvelt. Az 1956. november 22-i kabinetüléshez lásd *Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung*. 1–26. Hrsg. Friedrich P. Kahlenberg et al. München, 1998. 9. [1956] 737.

Konrad Adenauer szövetségi kancellár ugyanis – amint ezt a kabinetülésen kifejtette – azt az álláspontot képviselte, hogy „egy ilyen határozat [vagyis létszámkvóta] sem külpolitikai, sem erkölcsi okok miatt nem képviselhető”.²¹ A kancellár ezen pozíciója mögött kétségtelenül feltételezhető Adenauer keresztény-nyugatias meggyőződése, ugyanakkor egyfajta külpolitikai számítása is, miszerint a nemzetközi porondon – világos antikommunista meggyőződése mellett – kiemelve a fiatal NSZK humanitárius arculatát.²² Tény ugyanakkor, hogy ez idő tájt a magyar határ szovjetek általi lezárása a menekülthullám erős apadásához vezetett, és így Adenauer nagyvonalúsága már alig rejtett magában kockázatot.

A nyugatnémet hatóságok 1957 februárjában 15 000 főben határozták meg a szövetségi köztársaságban tartózkodó menekültek végleges számát. Miután 1956 végén – a külföldi menekültek elismerésével foglalkozó szövetségi hivatal hivatalos számítása szerint – az NSZK-ban 13 577 személyt tartottak nyilván,²³ ez a szám 1957 végéig ténylegesen csak néhány százzal emelkedett, 14 270-re.²⁴ (Miközben 1957 májusáig mintegy 250 fő tért vissza – különböző okokból, így a Kádár-rezsim propagandájának hatására is – Nyugat-Németországból Magyarországra, további 400 személy adott be repatriálási kérvényt ebben az időszakban.²⁵)

Miután a szövetségi kormányzat 1956. november 22-én megtette az ez irányú alapvető jogi lépéseket, a magyarországi menekültek első, 454 főből álló csoportja 1956. november 23-án érkezett meg a Friedlandban kialakított átmeneti táborba.²⁶ Rögtön megérkezésük után a menekülteknek lehetőségük volt mind az öt átmeneti táborban (eredetileg csak etnikailag német menekülteknek szánt) – ahol „átmeneti és köszöntőpénzt” is átvehettek²⁷ – beadni „a szövetségi területen elismert külföldi menekültstátuszra vonatkozó kérvényt”.²⁸ Ezen egyszerűsített, az addigi – hosszadalmas – praxistól eltérő folyamat során a menekülteknek csupán a nevüket, születési helyüket és idejüket, utolsó lakhelyüket, állampolgárságukat és családi állapotukat kellett megadniuk, illetve – ha volt – a gyermekeikre vonatkozó adatokat, valamint nyilatkozniuk kellett – legalább-

²¹ Az 1957. január 16-i kabinetüléshez lásd *Die Kabinettsprotokolle*, 10. [1957] 113.

²² Ez a motívum felfedezhető a Lengyelországnak akkoriban biztosított nyugatnémet élelmiszer-szállítmányok gondolata mögött is.

²³ Vö. az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak szövetségi miniszterének 1958. május 5-i levelét a tartományi menekültügyi hivatalokhoz, valamint az illetékes minisztériumokhoz, hatóságokhoz és egyéb intézményekhez, amelynek tárgya: „Statistische Unterlagen über ausländische Flüchtlinge aus Ungarn” [Statisztikai adatok a Magyarországról érkező külföldi menekültekről]. PA AA B 12/572, lapszámozás nélkül.

²⁴ Az 1957. december végi adatokhoz lásd Kecskés: A NATO és az 1956-os magyar menekültek, 363. Kecskés forrása mindehhez: *Report of the Intergovernmental Committee for European Migration on the Hungarian Refugee Situation*. 31. December 1957.

²⁵ Vö. *Rheinischer Merkur*, 1957. május 24. 3.

²⁶ Lásd ehhez Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 120–121.

²⁷ Vö. uo. 120.

²⁸ A kérvényűrlap egy másolati példánya (1. kép) megtalálható Gerhard Schröder szövetségi belügyminiszternek a tartományi belügyminiszterekhez, illetve a városállamok belügyi szenátoraihoz 1956. december 20-án intézett levelének csatolmányában. BArch B119/3036, fol. 125.

An die _____, den _____ November 1953
 Bundesdienststelle für die
 Anerkennung ausländischer Flüchtlinge
 in N ü r n b e r g

Antrag auf Anerkennung als ausländischer Flüchtling
 im Bundesgebiet

.....
 Familiennahme (geborene) Vorname
 geboren am Geburtsort:
 Kreis:
 letzter Wohnsitz: Staatsangehörigkeit:
 Beruf: Familienstand:
 Kinder: geboren am:

 Ich bin vor politischer Verfolgung durch das kommunistische
 Regime in Ungarn geflüchtet und beantrage die Anerkennung als
 ausländischer Flüchtling im Bundesgebiet auf Grund der Asyl-
 verordnung vom 6. 1. 1953.

.....
 Unterschrift

 Bundesdienststelle für die
 Anerkennung ausländischer Flüchtlinge
 in N ü r n b e r g
 Geprüft:

17571

1. kép. Menekültstátuszi kérvényűrlap

is pro forma – a magyarországi politikai üldöztetésükről.²⁹ A szóban forgó kérvényt egy bizottság haladék nélkül, gyorsított eljárás során, az adatok közelebbi vizsgálata nélkül elfogadta és kimondta a külföldi menekültként való ideiglenes elismerést.³⁰ Ezen a jogi

²⁹ A határátlépés időpontját ezen az űrlapon már nem kérdezték. Szemmel láthatólag ennek az információnak már nem tulajdonítottak olyan jelentőséget a nemkívánatos menekültek „kirostálása” szempontjából.

³⁰ A folyamat leírása megtalálható – többek között – az északbajor tartományi munkaügyi hivatal elnökének az egyes munkaügyi hivatalok vezetőihez intézett 1956. december 5-i levelében, „Vermittlung für ungarische Flüchtlinge” [A magyar menekültek kiközvetítése] cím alatt. BArch B 136/6490, fol. 4. Figyelemmel a menekültek nagy számára, eltekintettek a megszokott hivatali praxistól, illetve a menekültügyi eljárás által tulajdonképpen megkövetelt vizsgálati szabályoktól. A kérvényekről a gyakorlatban amúgy sem az előírt háromfős bizottság, hanem csupán egyetlen kormányzati megbízott döntött, és minden kérvényező megkapta az ideiglenes menekülti státuszt. Vö. Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 128.

alapon³¹ történt meg aztán – rendszerint három nap alatt – a menekültek elosztása az egyes szövetségi tartományok között, egy meghatározott kulcs alapján.³² A hivatali intézkedések ebben a szakaszban – tehát a menekültek felvétele és elosztása – az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak ügyeiért felelős szövetségi minisztérium kezében voltak.³³

Az elosztás során kiemelkedő szempont volt, hogy a menekültek lehetőleg olyan szövetségi tartományba kerüljenek, amelyek különös felvételi kapacitással rendelkezett mind a foglalkoztatás, mind az elhelyezés tekintetében. Ebben az értelemben az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak ügyeiért felelős szövetségi minisztérium már 1956. december elején megegyezésre jutott a szövetségi tartományok menekültügyi referenseivel arról, hogy a menekülteket mindenekelőtt Észak-Rajna-Vesztfáliába (42 százalék), Baden-Württembergbe (21 százalék), Rajna-Pfalz (10 százalék) és Hessen (9 százalék) tartományokba küldik. Bajorországban kellett maradniuk a menekültek négy százalékának, míg Alsó-Szászország és Schleswig-Holstein tartományokba, valamint Hamburg és Bréma városállamokba a menekültek 2–4 százaléka került.³⁴ Az egyes tartományokban azután – amennyiben lehetséges volt – a menekülteket nem a már meglévő gyűjtőtáborokban, hanem – a bajor alkotmányvédelem javaslatának megfelelően – külön erre a célra létrehozott szálláshelyeken helyezték el.

A menekülteknek a számukra kijelölt szállásterületre való megérkezése után a munka világába való minél előbbi integrációjuk került a középpontba. A hivatali procedúra egyszerűsítése céljából 1956. december 5-én a szövetségi belügyminiszter megbeszélést tartott a szövetségi tartományok és a városállamok belügyi reszortjainak vezetőivel, ahol arról döntöttek, hogy a menekülteknek egy négy hónapig tartó átmeneti ideig nem kell külön tartózkodási és munkavállalási engedélyért folyamodniuk,³⁵ hanem a menekültként való ideiglenes elismerésük egyben – átmenetileg – ezeket az engedélyeket is magában

³¹ Az ideiglenes elismerés biztosította mind „a különleges munkavállalási engedély kiállítását”, mind a legális munkavállalást, illetve a „szabadulólevelek” kiállítását a munkaügyi hivatalok által. Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 128.

³² Lásd ehhez a szövetségi munkaügyi miniszter 1956. november 22-én kelt feljegyzését Theodor Oberländer menekültügyi miniszter november 20-án tartott megbeszéléséről az illetékes reszortok és a szövetségi tartományok képviselőivel. Ezen megbeszélés során megegyeztek abban, hogy a tartományok terhére jelentkező szállítási költségeket, a táborok költségeit, valamint az egyéni gondozási díjakat átvállalja az NSZK. BArch B 119/3036, fol. 3.

³³ Uo.

³⁴ Vö. Ungarn-Flüchtlinge, 13.

³⁵ Korábban (1956. november 26-tól december 20-ig) a következő hivatali gyakorlat volt érvényben: a külföldi menekülteként való elismertséget igazoló okirat birtokában a menekült számára „szabadulólevelet” állítottak ki. Ezen oklevél alapján folyamodhatott a menekült foglalkozási, illetve munkavállalási engedélyért. Amennyiben egy menekült a nevezett okiratok nélkül kívánt munkát vállalni, lehetősége volt „nagyvonalúan és külön díj nélkül” az igényelt engedélyeket megkapnia, azonban rendelkeznie kellett az illetékes, külföldieket ellenőrző rendőri hivatal által kiállított tartózkodási engedéllyel. A baden-württembergi tartományi munkaügyi hivatal elnökének 1956. december 1-jei levele a munkaügyi hivatalok vezetőihez a magyar menekültek kiközvetítése tárgyában. BArch B 136/6490, fol. 2.

foglalja.³⁶ E négy hónap alatt kellett a menekülteknek az illetékes, külföldieket ellenőrző rendőri hivatalnál a szükséges engedélyeket kérvényezniük.³⁷ A hatósági jegyzékbe vétel során a menekülteknek egy kérdőívet is ki kellett tölteniük, hogy menekültstátuszukat az NSZK-ban az 1951. júliusi menekültügyi egyezmény, illetőleg a nyugatnémet Alaptörvény 1. szakasz 1. bekezdés alapján véglegesen tisztázzák. (Azt az államjogi státuszt azonban, ami a német elüldözöttet illette meg – miként azt az alkotmányvédelmi jelentés is javasolta –, ezáltal azonban nem kapták. Ennek oka az a nyugatnémet jogfelfogás volt, amely a származás elvét vette, illetve veszi alapul. [Alaptörvény 1, 116. cikkely.]) Hogy a státustisztázó folyamattal titkosszolgálati vizsgálatok összekapcsolódtak-e, illetve milyen méretűek és intenzívek voltak ezek, a kutatás mai lehetőségei alapján nem tisztázható.

Mindeközben 1956. december elején a tartományi munkaügyi hivatalok vezetői azt az utasítást kapták felettes szerveiktől, hogy a munkakereső menekülteket különösen előzékenyen kezeljék. Az – ebben az időszakban még tervezett – engedélyeket „nagyvonalúan és illetékmentesen”, szükség szerint utólag is ki kellett állítaniuk és – amint ez a baden-württembergi tartományi munkaügyi hivatal elnökének egyik leveléből kiderül – az alábbi informális utasítás is érvénybe lépett: „A magyar menekültek kiközvetítését különös óvatossággal kell végrehajtani. Mindenekelőtt azt kérem, ügyeljének arra, hogy csak kifogástalan munkahelyeket közvetítsenek, mind az iparban és kézműiparban, mind a mezőgazdaságban és a háztartásokban. Feltehetően a magyar menekültek bizonyos csoportjai együtt kívánnak maradni. Kérem, vegyék ezt tekintetbe és lehetőség szerint egyelőre tekintsenek el a túl nagy szétszórtságtól, már csak a nyelvi nehézségek miatt is (...).”³⁸ Ezenkívül a munkaközvetítés költségeit ne követeljék vissza a menekültektől, a munkaközvetítés során törődjenek a „munkásszállások és más kifogástalan szálláshelyek” ügyeivel is, legyen gondjuk a szakmai és nyelvi képzésekre is: „Valószínűleg szükség lesz arra, hogy a magyar menekültek azon részét, akik nemzetileg is magyarok (»Madjaren«), rövid időn belül intenzív kurzusok keretében megismertessük a német nyelvvel, hogy megkönnyítsük elhelyezkedésüket a munka világában.”³⁹ Az irat az alábbi kéréssel zárul: „Kérem a munkaügyi hivatalokat igazgató urakat, személyesen gondoskodjanak arról, hogy a munkaügyi hivatalok részéről mindent megtegyenek a magyar menekültek gyors és értelmes munkába állásáért.”

Az illetékes munkaügyi hivatalok a kezdetektől fogva kimutatásokat vezettek a menekültek foglalkozási struktúrájáról, hogy célzottan tudják folytatni az állásközvetítéseket. 1956. november 19-én a müncheni tartományi munkaügyi hivatal táviratban tájékoz-

³⁶ Gerhard Schröder szövetségi belügyminiszternek a tartományi belügyminiszterekhez, illetve a városállamok belügyi szenátoraihoz 1956. december 20-án intézett levele. BArch B119/3036, fol. 123–125.

³⁷ A német származású menekültek esetében, akik az átmenőtáborokban már ideiglenes elismerést kaptak, természetesen eltérő gyakorlatot folytattak. Az ő esetükben – mint korábban is – az elüldözöttekről szóló törvény (BVFG) 6. paragrafusára alapján a tartományi menekültügyi hatóságok döntöttek az etnikai hovatartozásukról. Vö. Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 129. Ezt követően a német származásúkat elismert menekültek megkapták a német állampolgárságot.

³⁸ A baden-württembergi tartományi munkaügyi hivatal elnökének 1956. december 1-jei levele a munkaügyi hivatalok vezetőihez a magyar menekültek kiközvetítése tárgyában. BArch B 136/6490, fol. 2.

³⁹ Uo. fol. 3.

tatta a szövetségi hivatal elnökét arról, hogy a legnagyobb rész fiatal és nőtlen magyar menekültek többsége korábban Magyarországon a fémfeldolgozó iparban (esztergályosként, hegesztőként és lakatosként), az építőiparban, a technikai és közlekedési ágazatban, valamint a bányászatban dolgozott.⁴⁰ A tartományi munkaügyi hivatalok jelentései alapján a munkaügyért felelős szövetségi miniszter 1956. november 22-én utasítást adott „egy első, ideiglenes statisztikai összefoglaló” elkészítésére. Ennek alapján a magyarországi menekültek 50 százaléka – akik átlag 20 évesek voltak – a fémfeldolgozó iparban, 10 százaléka a bányászatban és 10 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott. 15 százalékuk „mutat érdeklődést bányászati tevékenységek iránt”, míg 10 százalékuk volt különböző iparágakban tanonc.⁴¹

Másfél évvel a „magyar ős” eseményei után, 1958 tavaszán Theodor Oberländer, az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak ügyeiért felelős szövetségi miniszter végül – a külföldi menekültek elismeréséért felelős szövetségi hivatal statisztikai adatai alapján – elkészítettett egy kimutatást, amely – többek között – behatóan foglalkozott azon menekültek foglalkozási struktúrájával, akiket 1956. november–decemberben befogadtak az NSZK-ban.⁴² Ebből kiderül, hogy a menekültek többségét korábban a fémfeldolgozó iparban foglalkoztatták (22,2 százalék). (Ennek oka, hogy sok munkás – részben kollektívan is – a budapesti fém- és traktorgyárakból menekült.⁴³) További súlypontokat képeztek: a bányászat (5 százalék), a kereskedelem (4,5 százalék), a mezőgazdaság (4,1 százalék), valamint a textilipar (3,6 százalék) és az építőipar (3,0 százalék). Az „emelt szintű” foglalkozások, főként technikusok és mérnökök 6,9 százalékban képviseltették magukat, míg a „háztartási” szektor 10,8 százalékkal szerepelt. Az ipari tanulók száma 299 volt (2,5 százalék), a tanulóké 539 (4,5 százalék), az egyetemi hallgatók számát pedig 992 főben (8,3 százalék) állapították meg.

A szakmai integrációban megmutatkozó bizonyos problémák kezelésének terén – itt főként a képzettségbeli hiányosságokról, a hiányzó nyelvtudásról és a munkafegyelem terén mutatkozó problémákról esik szó⁴⁴ – a nyugatnémet hivatalok erőfeszítései rendkívül eredményesek voltak: 1957. február 9-ig a munkaügyi hivataloknál munkaközvetítésre regisztrált 7797⁴⁵ magyarországi menekültből 6845 fő⁴⁶ első ízben munkaviszonyba

⁴⁰ Vö. a müncheni tartományi munkaügyi hivatal távirata 1956. november 19-én a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének a magyarországi menekültek tárgyában. BArch B 136/6490, fol. 7.

⁴¹ Vö. a szövetségi munkaügyi miniszter feljegyzése 1956. november 22-én a magyarországi menekültek tárgyában. BArch B 119/3036, fol. 3.

⁴² Vö. az elüldözöttek, menekültek és háborús károsultak szövetségi miniszterének 1958. május 5-i levelét a tartományi menekültügyi hivatalokhoz, valamint az illetékes minisztériumokhoz, hatóságokhoz és egyéb intézményekhez. [Statisztikai adatok a Magyarországról érkező külföldi menekültekről] PA AA B 12/572, lapszámozás nélkül; lásd ehhez még Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 122–127.

⁴³ Vö. Ungarn-Flüchtlinge, 13.

⁴⁴ Lásd ehhez példaként a baden-württembergi tartományi munkaügyi hivatal elnökének 1957. január 31-i levelét a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének a magyarországi menekültek tárgyában. BArch B 119/3036, fol. 170–171.

⁴⁵ 6763 férfi és 1034 nő.

⁴⁶ 6027 férfi és 818 nő.

léphetett, ami azt jelenti, hogy a regisztráltak 87,8 százalékát sikerült kiközvetíteni.⁴⁷ 1957. május elején a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal jelenthette, hogy pedig a mintegy 8000 magyarországi menekült közül, akik munkaközvetítésre jelentkeztek, 7600 fő – vagyis 95 százalék – máris integrálódott a munka világában.⁴⁸ A kerekben 7600 magyar közül, akik rendszerint szállást is kaptak, a többség a fémfeldolgozó iparban (2800 fő), illetve a bányászatban (1400 fő), az építőiparban (375 fő) és a mezőgazdaságban (250 fő) dolgozott. 1957. július közepén a szövetségi hivatal elnöke végül jelenthette a szövetségi munkaügyi miniszternek, hogy 1957. június 30-ig a magyarországi menekültek 99,2 százaléka munkát talált az NSZK területén, és már csak 66 fő van várólistán.⁴⁹

A siker okaként a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnöke a következőket állapította meg, miközben természetesen hivatalának teljesítményét is kiemelte: „Ez az eredmény csakis valamennyi érintett intézmény szoros és megértő együttműködésének köszönhető. Ebben az értelemben és a kiadott utasításoknak megfelelően a tartományi és helyi munkaügyi hivatalok kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektettek a Magyarországról érkezett menekültek gyors ütemű munkaközvetítésére, és erőfeszítéseik során minden esetben emberi megértéssel és messzemenő együttműködéssel találkoztak a munkaadói oldalon. Jelentősen hozzájárultak a feladatok megoldásához a szövetségi hivatal szervei által biztosított segélyintézkedések is (szakmai képzések, köztük nyelvi kurzusok is, valamint a munkavállalást segítő intézkedések stb.)”⁵⁰

A közel 1000 egyetemista és több mint 500 tanuló integrációja is gyorsan és sikeresen zajlott, köszönhetően a különintézkedéseknek. Egyetemi kollégiumokban való elhelyezésük után, az általában szükséges nyelvtanfolyamok elvégzésével és az egyetemi tanulmányokra való – a helyi diákszövetségek által végzett – felkészítés után az egyetemisták egy vagy két szemeszter kihagyása után folytathatták tanulmányaikat valamelyik német egyetemen. A baden-württembergi helyzetről jelentette az ottani tartományi munkaügyi hivatal elnöke – a kezdeti problémák leküzdése után – 1957. január 31-én felettesének: „Az érettségizőket és az egyetemistákat Baden-Württembergben a szövetségi belügyminiszter úr 1957. január 10-i utasítása alapján a baden-württembergi belügyminisztérium vette gondozása alá. Ezután a magyar érettségizőket, egyetemistákat és gyakornokokat zárt kurzusokban készítettük fel a tanulmányaikra, ebben közreműködtek a helyi vagy a szálláshelyhez legközelebbi diákszövetségek. Azzal számolhatunk, hogy a menekült ma-

⁴⁷ Vö. a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének 1957. február 20-án kelt elsőbbségi levelét a tartományi munkaügyi hivatalok elnökeihez. BArch B 119/3036, fol. 239.

⁴⁸ Vö. a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal sajtóközleményei, 29. szám (1957. május 2.). BArch B 119/3036, fol. 272.

⁴⁹ Vö. a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének 1957. július 13-án kelt levelét a szövetségi munkaügyi miniszter számára. BArch B 119/3037, fol. 116.

⁵⁰ Uo.

gyar érettségizők és egyetemisták az 1957. évi nyári szemeszertől fogva német főiskolákra iratkoznak be.”⁵¹

Mindeközben magyar menekültek köréből kikerülő diákok a rendes német iskolákban is tanultak. Magyar gimnázium ebben az időpontban – mint említettük – csak egy helyen volt az NSZK területén. További magyar iskolák létesítése nem szerepelt a tervek között, ezt inkább integrációs akadálynak tekintették. Olyan fiatalok számára, akik még tanulóidejüket töltötték, tanoncmunkahelyeket biztosítottak, miközben külön figyelmet fordítottak arra, hogy ezeket a fiatalokat ne válasszák el családjuktól vagy – amennyiben egyedül menekültek – ismerősi körüktől.⁵²

Összességében tekintve a magyar menekültek befogadásának folyamata az NSZK-ban 1956–1957-ben világosan megszabott keretek között zajlott, és az első, alapvető intézkedések integrációjuk céljából – vagyis az elhelyezési, munka- és képzési kérdések megoldása – 1957 közepéig rendkívül eredményes módon lezárult.⁵³ A lakáskérdés hosszú távú rendezését illetően a Bundestag 1957. február 22-én, az úgynevezett menekültügyi szükség törvény megváltoztatását határozta el, amely – a kitelepítettek és a „keleti zónából” menekültek mellett – külföldi menekültek számára is lehetővé tette, hogy a megfelelő szolgáltatásokat (segélyeket) a lakásügyek terén igénybe vegyék.⁵⁴

A magyarországi menekültek eredményes integrációjának okai

Az a megállapítás, miszerint „a magyar menekülttömegek integrációja 1956–1957-ben a nyugati társadalmakba – néhány izolált negatív példától eltekintve – nagyon eredményes akciónak volt tekinthető”,⁵⁵ különös mértékben igaz ez – mint bemutattuk – az NSZK-ra. A tény, hogy a menekültek és migránsok integrációja, különösen hosszú távon tekintve – amint ez jelenleg szemünk előtt zajlik – egy különösen komplex és nehéz folyamat, nem szükséges külön hangsúlyozni. A következőkben öt olyan tényezőt mutatunk be, amelyek – véleményünk szerint – döntő jelentőséggel bírtak a magyar menekültek eredményes, rövid és hosszú távú integrációjában az NSZK-ban, és amelyek gyakran más felvevő országokban is – többé-kevésbé – hasonlóan fontos szerepet játszottak.

A magyarországi menekültek összlétszáma, akik az NSZK-ban befogadásra találtak, az említett mintegy 14 ezer fővel viszonylag alacsony volt. Ezt fontos tényezőnek tekinthetjük, mivel nem feledhető, hogy a szövetségi köztársaság ebben az időben hatalmas, más jellegű integrációs kihívások előtt állt. 1956 decemberében mintegy 150 ezer mene-

⁵¹ A baden-württembergi tartományi munkaügyi hivatal elnökének 1957. január 31-i levele a munkaközvetítésért és munkanélküli-segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének a magyarországi menekültek tárgyában. BArch B 119/3036, fol. 169.

⁵² Uo.

⁵³ A magyar menekültek felvételéről Hessen tartományban lásd részletesen Cseresnyés: 1956-os magyar menekültek, 130–134.

⁵⁴ Vö. uo. 129–130.

⁵⁵ Kecskés: A NATO és az 1956-os menekültek, 364.

kült tartózkodott az úgynevezett „szovjetzónából” a nyugatnémet felvevő táborokban, és ennek a menekülthullámnak ebben az időben nem lehetett látni a végét (az 1961. augusztusi berlini falépítésig).⁵⁶ A keleti területekről kitelepített vagy elűzött 8–9 milliós tömegből ebben az időpontban még mindig 225 ezren éltek átmeneti táborokban, és továbbra is tízezrek érkeztek ezekről a területekről (főleg Lengyelországból). Végezetül az NSZK feladata volt még 1956 végén 23 ezer hontalan külföldi ellátása.⁵⁷ Egy nagyobb méretű menekülthullám 1956–1957-ben rendkívüli, ha nem megoldhatatlan problémát jelentett volna az NSZK számára.

Amint az első részben bemutattuk, a magyarországi menekültek nagy része fiatal férfi volt, akik szakmunkásvizsgával bírtak, illetve már szakmai gyakorlattal is rendelkeztek. Eltekintve attól, hogy fiatal emberek alapvetően könnyebben integrálhatóak, ennek a csoportnak a tagjai gyakran éppen olyan területekről érkeztek, amelyekben a kezdődő gazdasági csoda idején különösen súlyos munkaerőhiány mutatkozott, mint például a fémfeldolgozó iparban, a bányászatban és a kézműiparban.⁵⁸ A munkaerőhiány akkoriban olyan nagy volt, hogy nyugatnémet vállalatok már az osztrák táborokban igyekeztek munkaerőt toborozni. (Ezt a gyakorlatot az osztrák sajtóban – a mottó alapján: „a németek kicsipegetik előlünk a mazsolákat” – élesen el is ítélték.⁵⁹) Ezenkívül vállalkozói csoportok is munkahelyajánlatokkal fordultak a szövetségi munkaügyi minisztériumhoz: a bányászati szövetség például 1956. december elején felajánlotta, hogy 3100 nőtlen és 120 családos menekültnek azonnal szállást és munkahelyet tudna biztosítani.⁶⁰ A feszült munkaerő-piaci helyzetet tükrözte privát vállalkozások számos direkt megkeresése is a munkaügyi hivatalok felé.⁶¹ (Csupán „emberi megértés” a munkaadók részéről bizonyára nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a magyar menekültek ilyen rövid időn belül integrálódhattak a nyugatnémet gazdaságba.)

A – korábbiakban már említett – nagymértékű szimpátia a nyugatnémet lakosság és politika részéről a magyar menekültek irányában,⁶² amely a Magyarországi Német Honfi-

⁵⁶ Eddig az időpontig összesen 3,5 millió keletnémet hagyta el a hazáját.

⁵⁷ Az említett menekült-, illetve elűzött-számokról lásd Ungarn-Flüchtlinge, 13.

⁵⁸ Anton Storch szövetségi munkaügyi miniszter egy feljegyzésében a magyarországi menekültekről már 1956. november 22-én megállapította: „Az eddig érkezett csoportok esetében a kor és a foglalkozási összetétel alapján nem kell nehézségekkel számolnunk a gazdaságba való beilleszkedésük terén (...)”. BArch B 119/3036, fol. 3.

⁵⁹ Vö. Ungarn-Flüchtlinge, 13.

⁶⁰ A szövetségi munkaügyi minisztérium 1956. december 6-i közlése az elűzöttek, menekültek és háborús károsultak szövetségi minisztériumának. BArch B 150/3547, lapszámozás nélkül.

⁶¹ Lásd példaként Friedrich Wunner textilipari vállalkozó 1957. január 8-án kelt levelét a munkanélküliekért (!) felelős szövetségi hivatal elnökéhez. BArch B 119/3037, fol. 1. (2. kép).

⁶² A nyugatnémet politika részéről megmutatkozó szimpátia és segítőkészség tárgyában, amely már a népfelkelés és annak leverése idején megmutatkozott, lásd a szövetségi kormányzat 1956. október 30-i nyilatkozata. Mitteilung des Bundespresseamts Nr. 1254/56, 30. Oktober 1956. Továbbá a szövetségi kormány 1956. november 8-i nyilatkozata a világpolitikai helyzetről. *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Herausgegeben vom Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen.* I–III/1–4. Hrsg. Ernst Deuerlein – Hansjürgen Schierbaum. Frankfurt am Main, 1963. II/1. [01. Januar bis 31. Dezember 1956] 873–881. A CDU/CSU, FVP és DP frakciónak 1956. november 28-i beadványa a magyar menekülteknek nyújtandó segély tárgyában. BArch B 119/3036, fol. 13., valamint az SPD frakciójának 1956. november 28-i beadványa a Magyarországról érkezett menekültek megsegítése tárgyában. BArch B 119/3036, fol. 13.

10.1.57. 4-1

Friedrich Wunner (13a) **Neuensorg=Marktleugast**
Zweigbetrieb Neu Guttenberg / Oberfranken

Mechanische Weberei / Berufskleiderfabrik / Großversand in eigenen und fremden Fabrikaten

An den
Herrn Präsidenten
der Bundesanstalt
für Arbeitslose
-Herrn Dr. h. c. Julius Scheubel-
(13a) **N ü r n b e r g**

Registrierung
11. JAN. 1957

Konto: Kreissparkasse Marktleugast
Reichsbanknebenstelle Kulmbach
Konto: Nr. 29003 Nürnberg
Konto: Nr. 25 u. 37 Marktleugast

Neuensorg, den 8. Januar 1957
Bahnhofstation Stammbach

Zahlen: W/M Tel: 8.1.1957

Betr.: Ungarn-Flüchtlinge - Weberberufe -

Hochverehrter Herr Präsident!

Ich gestatte mir, mich kurz im Folgenden unmittelbar an Ihre hochgeschätzte Person zu wenden. Es handelt sich dabei um eine ev. Vermittlung von Arbeitskräften beiderlei Geschlechts bzw. Familien aus ungarischen Flüchtlingskreisen, nachdem ich für meinen Betrieb Fachleute bräuchte, die hier kaum zu bekommen sind.

So könnte ich z. B. sofort 4 Weberfamilien in meinem Betrieb unterbringen; dies auch gleichzeitig, also sofort Werkwohnungen beziehen könnten. Es kann ein Weber bei mir etwa 300,- bis 400,- DM. im Monat bzw. innerhalb 4 Wochen verdienen, dabei würde sich die Miete für die Werkwohnung, die sofort beziehbar wäre, für 2 Zimmer auf monatlich DM 20,- stellen. Diese Werkwohnungen befinden sich, was ich besonders betont haben möchte, in einem besteingerichteten Landhaus. Selbstverständlich kommen auch nur ehrliche, also reelle, gewissenhafte und arbeitsfreudige Leute, die einen geordneten Haushalt führen infrage.

Ich darf Sie vielleicht bitten, mir möglichst bald einen Bescheid hierauf zu erteilen und ich bin dafür gleichzeitig schon im Voraus dankbar.

Mit bester Empfehlung zeichnet unter

vorzüglicher Hochachtung
ergebenst

Friedrich Wunner

2. kép. Friedrich Wunner textilipari vállalkozó
1957. január 8-án kelt levele a munkanélküliekért felelős
szövetségi hivatal elnökéhez

társi Szövetség (LDU), mint a kitelepítettek egyik szervezete részéről jelentős politikai és anyagi segítség formájában már a népfelkelés idején megnyilvánult,⁶³ nem utolsósorban a hidegháború légkörének és az Adenauer-korszak nagyon erősen antikommunista jellegének volt köszönhető. Ezen háttér nélkül a magyarok befogadása és integrációja aligha valósulhatott volna meg. A szimpátiának tulajdonítható a szövetségi politika és közigazgatás gyors és bürokráciamentes cselekvése éppúgy, mint a kormányzat, illetve a parlament készsége, hogy jelentősebb anyagi eszközöket bocsássonak rendelkezésre. (Az 1957–1958-as pénzügyi évre például a Bundestag egy külön összeget biztosított 30 millió DM

⁶³ Lásd ehhez Cseresnyés: 1956-os menekültek, 116–118.

értékben a magyarországi menekültek részére.⁶⁴) Ezzel a szimpátiával magyarázható a nyugatnémet lakosság különleges anyagi és nem anyagi természetű segítőkészsége is, amiben a második világháború után a keleti területekről elűzött német ajkú népességnek csak ritkán volt része.

Egy további fontos, szintén pszichológiai faktor volt a magyarországi menekültek túlnyomó többségének erős motivációja, hogy beilleszkedjenek a nyugatnémet gazdaságba és társadalomba.⁶⁵ Emögött egyrészt a magyarországi sztálinizmussal kapcsolatos és a népfelkelés során szerzett, gyakran traumatikus tapasztalatok keresendők, másrészt a csekély remény arra, hogy belátható időn belül visszatérhetnek hazájukba. A menekülteket az is „pozitívan” motiválhatta, hogy – alapvetően megalapozottan – remélhették, hogy a gazdaságilag prosperáló, liberális-demokratikus és kulturálisan nyitott NSZK-ban új életet kezdenek és legalábbis szerény jólétet érhetnek el. (A befogadó országok sorában az NSZK 1957. december végén mindazonáltal csak az 5. helyet foglalta el; megelőzte Nyugat-Németországot az Egyesült Államok [35 000 befogadott], Kanada [24 500], Nagy-Britannia [20 600] és még Ausztria is, ahol 19 000 fő menekült maradt.⁶⁶ Azon tény mögött, hogy sok menekült nem az NSZK-t választotta befogadó országgént, bizonyára a legkülönbözőbb okok rejtőztek, többek között a Szovjetuniótól való félelem, amelynek befolyási övezete közvetlenül határos volt az NSZK-val, vagy más nézőpontból, az angol-szász világról széles körben elterjedt különösen pozitív kép.)

Még ha a nyugatnémet lakosság és a menekültek között kétségtelenül kulturális-velési különbözőségek is feszültek, ezek belefértek egyfajta „európai keretek” közé, tehát viszonylag könnyen áthidalhatóak voltak. Ezen túlmenően Németország és Magyarország között évszázadokon átívelő gazdasági, kulturális és személyes kapcsolatok álltak fenn, és a közös történelem során – eltekintve az 1944–1945. évi háborús eseményektől,⁶⁷ majd azt követően a magyarországi németek mintegy felének kitelepítésétől,⁶⁸ ugyanakkor különös ellentétben az atrocitásokban bővelkedő lengyel és csehszlovák viszonylattal – a kétoldalú viszonyt nem terhelték nagyobb megpróbáltatások. Mindezek képezték azokat az alapvető tényezőket, amelyek lehetővé tették a hosszú távú társadalmi-kulturális integrációt a nyugatnémet társadalomba, amelyben az 1950-es években természetesen még semmiféle nyoma sem volt valamiféle multikulturális tendenciának.

⁶⁴ Lásd ehhez Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, Bd. 10: 1957, 210 (1957. március 28-i rendkívüli ülés).

⁶⁵ 1957. július közepén a munkaközvetítésért és munkanélküli segélyért felelős szövetségi hivatal elnöke összefoglaló jelentésben állapította meg a szövetségi munkaügyi miniszter számára: „Amint a hivatal szervei által meg tudtuk állapítani, a magyarországi menekültek túlnyomó része dolgozni akar és készek arra, hogy az NSZK-ban uralkodó viszonyokhoz alkalmazkodjanak...” Vö. a munkaközvetítésért és munkanélküli segélyért felelős szövetségi hivatal elnökének 1957. július 13-án kelt levele a szövetségi munkaügyi miniszter számára. BArch B 119/3037, fol. 116-117.

⁶⁶ A számadatokhoz lásd Kecskés: A NATO és az 1956-os magyar menekültek, 363.

⁶⁷ Magyarországot 1944 márciusában „Margarethe” fedőnév alatt megszállták a német csapatok. Részletesebben lásd Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp., 1978.

⁶⁸ A magyarországi németek kitelepítéséről 1946 és 1948 között lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.

A felsorolt, rendkívül kedvező tényezők összehatásának köszönhetően a magyarországi menekültek tömege megtalálta a helyét a nyugatnémet társadalomban, aktívan és kölcsönösen kedvezően részt vállalva a nyugatnémet gazdaság és társadalom dinamikus fejlődésében. Számos magyarnak sikerült ismeretes módon látványos karriert befutnia Nyugat-Németországban, némelyek közülük – már 1989 előtt – aktív szerepet vállaltak a nyugatnémet–magyar kapcsolatok fejlesztésében.⁶⁹

⁶⁹ A nyugatnémet–magyar kapcsolatok 1973 és 1989 közötti történetéhez lásd Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka: a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitásig, 1973–1989. *Külügyi Szemle* 13 (2014) 4. sz. 19–43.

MÉRLEG

FEGYVEREK, SEREGEK, HÁBORÚK Kézikönyv a középkori magyar hadtörténetről

FEDELES TAMÁS

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi hadtörténetírás megújulása¹ a magyar historiográfiát sem hagyta érintetlenül. Azok a korábban újszerűnek ható, az egyes katonai események bemutatásától elválaszthatatlan megközelítések, mint például a seregek ellátására, a logisztikára, a hátsószág teljesítőképességére irányuló kérdésselvetések,² a csatahelyszínek interdiszciplináris vizsgálatának³ relevanciája ma már a középkori magyar hadtörténettel (is) foglalkozó kutatók körében magától értetődő. Noha a régmúlt hadjáratainak, természetesen valamennyi történelmi eseménnyel, folyamattal analóg módon, a valóságot valamelyest közelítő rekonstruálását a forrásadottság eleve meghatározza,⁴ a hadtörténetírás – az epistemológiai dilemmák ellenére⁵ – a középkori magyar expedíciók, csaták bemutatására tra-

Fedeleles Tamás, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, egyetemi docens, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00234/16/2) támogatásával készült.

- ¹ Erre lásd pl. Donald A. Yerxa: Introduction. The Curious State of Military History. In: *Recent Themes in Military History. Historian in Conversation*. Ed. Uő. H. n., 2008. 1–8.; Az angolszász szakirodalom új tendenciáira s annak egyéb befolyásoló tényezőire lásd Ágoston Gábor: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006) 524–537.
- ² E téren – a kronológiát figyelembe véve – Perjés Géza munkássága emelkedik ki, amely egyrészt a nemzetközi historiográfiába is utat talált, másrészt a magyar medievistákra is termékenyítőleg hatott. Mindmáig a legnagyobb vitákat kiváltó munkájában (*Mohács*. Bp., 1976.) e területeket is részletesen tárgyalta. A medievisták közül e téren (is) megkerülhetetlen Kubinyi András munkássága, aki több tanulmányt szentelt a kérdéskörnek. Többek között lásd Logisztikai kérdések a Mohács előtti Magyarországon. Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. In: uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Bp., 2007. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára) 33–49., 50–56. A téma aktualitását egyértelműen jelzi a közelmúltban megjelent gyűjteményes kötet is: „A hadtáp volt maga a fegyver.” *Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Szerk. Pósnán László – Veszprémy László. Bp., 2013.
- ³ Erre összefoglalóan lásd Négyesi Lajos: *Csaták néma tanúi. A csata- és hadszíntérkutatás. A hadtörténelmi régészet fogalma és módszerei*. [Bp.,] 2010.
- ⁴ Erre lásd Veszprémy László: A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006) 517–523. (Újra közölve: *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2015. 39–48.)
- ⁵ Erre lásd Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténelmi megfontolások (*Hadtörténelmi Közlemények* 119 [2006] 121–133.) című tanulmányát, s az ennek nyomán keletkezett polémia írásait: R. Várkonyi Ágnes: Történetírás, kritika és emlékezet. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 623–648.; Hermann Róbert: Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás prob-

dicionálisan nagy hangsúlyt helyez.⁶ Az összecsapások közül – érthető módon – azok a nagy horderejű események váltották ki – különösen a kerek évfordulókhoz kapcsolódóan – a legnagyobb érdeklődést, amelyek az ország életét sorsdöntő módon befolyásolták. A pozitív kimenetelű epizódok közül az 1456-os nándorfehérvári diadal prioritása kétségtelen,⁷ de mindmáig a népszerű témák közé tartoznak a honfoglalás és a kalandozások,⁸ valamint a Hunyadi-kor sikeres vállalkozásai is.⁹ A kataklizmák közül mindenekelőtt a tatárjárás,¹⁰ továbbá a Mohácsnál bekövetkezett csatavesztés említhető,¹¹ de idesorolhatjuk az 1514-es eseménysorozatot is.¹² A tematika sokszínűséget jelzik a fegyverzettel és felszereléssel,¹³

lémái. Uo. 649–686.; Gyáni Gábor: A csatatörténetől a történelem terhéig. Uo. 687–693.; Uő: Az önreflexió hiányának bája és nyomorúsága. *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008) 143–152.; Hermann Róbert: Az önbáj hiánya és a reflexív homorúsága. Uo. 153–159.

- ⁶ Néhány példa a teljesség igényét nélkülözve: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Bp., 1986.; Uő: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988.; E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 35–49.; Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig. Magyarország hadtörténete 1396–1526*. Bp., 2005.; Veszprémy László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Bp., 2008.; Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Szeged, 2012. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27); *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. Pósnán László – Veszprémy László. Bp., 2016.
- ⁷ Lásd pl. Barta Gábor: *Nándorfehérvár, 1456*. Bp., 1985.; *Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára*. Szerk. Visy Zsolt. Bp., 2000.; *Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*. Szerk. Kálmán Peregrin – Veszprémy László. Bp., 2013.; Cseh Valentin: *A nándorfehérvári csata 1456*. Bp., 2016.
- ⁸ Pl. *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata*. Szerk. Torma Béla Gyula – Veszprémy László. Bp., 2008.; Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014) 77–90.; Uő: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 3–30.; *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk. Petkes Zsolt – Sudár Balázs. Bp., 2016. (Magyar őstörténet 4).
- ⁹ Pl. Gyula Rázsó: *Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477–1490*. Wien, 1982. (Militärhistorische Schriftenreihe, Heft 24); Szakály Ferenc – Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 300–349.; E. Kovács Péter: Jajca 1464. évi ostroma. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. Hausner Gábor. Bp., 2005. 403–418.; Veszprémy László: Szabács ostroma (1475–1476). *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 36–61.
- ¹⁰ Pl. Csorba Csaba: *A muhi csata, 1241*. Bp., 1991.; *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Bp., 2003.; B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Bp., 2007. (További kiadások: Bp., 2010., 2016.)
- ¹¹ Pl. Géza Perjés: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary. Mohács 1526 – Buda 1541*. Boulder, 1989. (Atlantic Studies on Society in Change No. 56); B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom.” A magyar királyság hadserege 1526-ban. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004) 443–480. és 118 (2005) 573–632.; Uő: *A mohácsi csata*. Bp., 2006. (További kiadások: Bp., 2011., 2013.)
- ¹² Legújabban: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- ¹³ Pl. *Honfoglalók fegyverben*. Szerk. Petkes Zsolt – Sudár Balázs. Bp., 2015. (Magyar Őstörténet 3); Zarnóczki Attila: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990) 31–65.; Töll László: Az acél építészete. Páncélok a Hunyadiak korában. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadseregvezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. Veszprémy László. Bp., 2008. 97–120.; Nógrádi Árpád: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból. In: uo. 193–200.; Belényesi Károly: Ami a tűzben fogant... Kísérlet a XV–XVI. század fordulóján működő budai ágyúöntő műhely rekonstrukciójára. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk. Alexandra Anders – Szabó Miklós – Raczky Pál. Bp., 2011. 139–151.

a hadszervezettel és az egyes fegyvernemekkel,¹⁴ a logisztikai és igazgatási feladatokkal,¹⁵ a kisebb-nagyobb stratégiai jelentőségű védművekkel,¹⁶ a mitikus hősökkel és valódi katonákkal, hadvezérekkel foglalkozó munkák.¹⁷

E röviden felvázolt kép valamelyest szemlélteti a középkori magyar hadtörténetírás területén az utóbbi évtizedekben tapasztalható súlypont-áthelyeződéseket, metodológiai innovációkat, tematikai sokszínűséget, amelyek eredményeinek összegzése időszzerűvé vált. Egyrészt mivel a legutóbbi tudományos jellegű magyar hadtörténeti összefoglaló immár több mint három évtizede látott napvilágot, ráadásul a kétkötetes munka meglehetősen csekély terjedelmet szentelt az 1526 előtti eseményeknek.¹⁸ Másrészt pedig – érthető módon – az említett mű szemléletmódja mára sok tekintetben meghaladottá vált. A Zrínyi Kiadó gondozásában, Hermann Róbert főszerkesztői koncepciója mentén négykötetesre tervezett *Magyarország hadtörténete* kézikönyvsorozat minap megjelent első kötetének szerzői, Veszprémy László szerkesztői útmutatásai nyomán vállalkoztak arra, hogy a legújabb kutatási eredményeket szintetizálva tárják az érdeklődők elé a középkori Magyar Királyság hadtörténetét.¹⁹

E munka természetesen nem pusztán abban nyújt újdonságot, hogy közel félezer oldalon tárgyalja választott témáját, hanem – amint utaltam rá – azon a téren is, hogy a 21. század alapvető elvárásaihoz igazodva mindezt a szerzők interdiszciplináris megközelítésben tették. Ugyancsak innovatív megoldásként a téma feldolgozását nem a honfoglalástól, hanem előzményként a Kárpát-medence 9. századot megelőző időszakának át-

¹⁴ Pl. Kubinyi András: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: uő: *Nándorfehérvártól*, 199–215.; B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárrokig*. Bp., 2010.; Zsoldos Attila: A hadszervezet átalakulása a 13. századi Magyarországon. In: „*A hadtáp volt maga a fegyver*”, 212–226.

¹⁵ Pl. Horváth Richárd: A Felső Rések kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137 (2003) 929–954.; Uő: A török elleni határvédelem és szervezeti változásai a Mátyás-korban. In: *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. Szerk. Fodor Pál – Soksevits Dénes. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 513–521.; Richárd Horváth: The Castle of Jajce in the Organization of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus. In: *Stjepan Tomašević (1461–1463) – slom srednjovjekovna Bosanskog Kraljevstva*. Ed. Ante Birin. Zagreb, 2013. 89–98.

¹⁶ Pl. Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Bp., 1999. (Művészettörténeti Füzetek 26); Kubinyi András: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: uő: *Nándorfehérvártól*, 71–78.; Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. I–II. *Századok* 148 (2014) 351–386. és 149 (2015) 333–381.

¹⁷ Pl. Draskóczy István: Egy katonatiszt Hunyadi Mátyás korában. Miskolci Kovács István. In: *Rex invictissimus*, 185–192.; Szócs Tibor: Egy „legendás” hős. Dugovics Titusz története. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 3–35.; Horváth Richárd – Neumann Tibor: *Ecsedi Bátor István. Egy katonabáró működése 1458–1493*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések); Péterfi Bence: *Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása*. Pécs, 2014. (Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok).

¹⁸ Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: *Magyarország hadtörténete*. I–II. Főszerk. Liptai Ervin. Bp., 1984. I. 13–58.; Rázsó Gyula: A magyar feudális hadsereg fénykora. In: uo. I. 59–134. Az ezredfordulón látott napvilágot a *Nagy képes millenniumi hadtörténet* (Szerk. Rác Árpád. Bp., 2000.) című tudomány népszerűsítő kötet, amely mintegy 90 oldalon tárgyalta a honfoglalástól 1526-ig ívelő korszak hadtörténetét.

¹⁹ *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk. Hermann Róbert. Bp., 2017. 472 oldal. Elsőként a sorozat harmadik kötete jelent meg: *Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Szerk. Hermann Róbert. Bp., 2016. A Kincses Mária Katalin által készített ismertetést lásd *Századok* 151 (2017) 932–935.

tekintésével indítják. A korábbi összefoglalóktól²⁰ eltérően nem pusztán az egyes csaták, hadjáratok elemzése teremti meg kizárólagosan a narratívát, hanem kellő hangsúlyt helyeztek az alkotók a szervezeti, logisztikai problémák bemutatására éppúgy, mint a fegyverzettel, felszereléssel, erődítési rendszerekkel kapcsolatos kérdések tárgyalására. Ugyancsak helyesnek vélem a műfaj megválasztását, jelesen a kötet tudományos és tudománynépszerűsítő műfaj metszéspontjára történő pozicionálását, amely az érdeklődő nagyközönség és a történész–hadtörténész szakma képviselőinek igényeit egyaránt figyelembe vette.

Erőszak, hatalmaskodás, háború címmel Tringli István vázolta fel (11–16.) a középkori fegyveres konfliktusok természetét. Korábbi kutatási eredményeire építve,²¹ különös hangsúlyt helyezett a mindennapok konfliktuskezelésében központi szerepet betöltő hatalmaskodás (*actus potentiae*) „intézményének” bemutatására. E kiváló felütést követően Suba János a Kárpát-medence történeti topográfiáját tekintette át hadtörténeti nézőpontból (17–26.). A fejezet utolsó oldalain (24–26.) a honfoglalás és az államszervezés területi-földrajzi jellemzőit írta le, előkészítve ezzel a honfoglalás bemutatását. A következő tartalmi egység ugyanakkor az elbeszélés ívét tekintve számomra egy kisebb töréspontot jelentett. Ahelyett ugyanis, hogy a megfelelő előkészítésre építve immár eleinknek a Kárpát-medence birtokbavételét célzó vállalkozásaival ismerkedhetnénk meg, a terület római és népvándorlás kori hadtörténetébe nyerhetünk betekintést (27–64.). Mindezt – természetesen a fejezetet jegyző szerzőpáros (Csiki József Attila és Csiky Gergely) szakmai teljesítményét nagyra értékelve – koncepcionális problémának érzem. Véleményem szerint az előzmények ilyen terjedelmű tárgyalása egyáltalán nem indokolt – ezekre elegendő lett volna röviden utalni a következő egységben.

A kötet szerkesztője, a középkori magyar hadtörténet nemzetközi szinten is elismert kutatója, Veszprémy László munkáját dicséri – mások mellett – a honfoglalás és az azt követő katonai vállalkozások időszakának bemutatása (65–86.). A szerző az általa évtizedek óta szisztematikusan kutatott narratív források adatai mellett a korszakra vonatkozó régészeti feltárások eredményeit²² is hasznosítva értékelte a periódust, korrekt módon utalva az ellentétes szakmai véleményekre. Megállapítása szerint már 895 előtt a magyarok az általuk létesített támaszpontok segítségével tartották „ellenőrzés” alatt a Kárpát-medencét, ebből következőleg nem a besenyő támadás volt a közvetlen kiváltója a honfoglalásnak. A szélrózsa minden irányába vezetett rablóvállalkozások, az úgynevezett kalandozások a honfoglalás utóvédharcainak tekinthetők, amelyek egyértelműen hozzájárultak a magyarság sikeres letelepedéséhez. E katonai műveletekben részt vevő kontin-

²⁰ Ideértve Doberdói Bánlaky József monumentális áttekintését is: *A Magyar Nemzet hadtörténelme*. Bp., 1939. 1–12.

²¹ Legújabbban lásd Tringli István: *A középkori hatalmaskodások törvényes alapjai*. In: *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. 409–417.

²² Lásd pl. *A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013.

genszék létszáma több száz harcosra becsülhető, csak kivételes esetekben haladhatták meg az ezer főt.

Az Árpád-korra koncentráció fejezet egyik szerzője ugyancsak Veszprémy professzor, aki a közép- és kora újkori hadtörténet területén egyaránt otthonosan mozgó B. Szabó Jánossal²³ tekintette át az 1301-ig ívelő intervallum legfontosabb eseményeit, folyamatait és azok hátterét (87–174.). A Szent István által kiépített, majd a Szent László által megerősített Magyar Királyság hadserege magától értetődő módon a korábbiakhoz képest jelentős átalakulásokon esett át. A nyugati típusú fegyverek, felszerelés adaptálása, a vértések megjelenése mellett a 12. század folyamán, sőt még a tatárjárás idején is a magyar seregben döntően a könnyűlovasság dominált. Hovatovább az egykori sikeres steppei taktika sem merült feledésbe az eltelt időszak folyamán. Megfelelő adatok híján az egyes hadműveletekben részt vevő csapatok pontos létszáma, következésképpen az ország teljes katonai potenciálja sem ismert, mindazonáltal az egyes akcióképes kontingensek létszámát 300-400 főre taksálhatjuk. Fontos szervezeti változások is lezajlottak, amelyet a letelepült életforma tett szükségessé. A királyi sereg (*exercitus*) állandó résztvevőivé váltak – többek között – az ispánok által vezetett, valamint a főpapok által kiállított csapatok is. Ez utóbbi zászlóaljokat számos esetben maguk a prelátusok vezették hadba, amint e tényről a korabeli kútfők is dokumentálták. Így például Rogerius mester a muhi csata körülményeit, lefolyását tárgyaló *Carmen miserabile* című művében az ütközetben elesett egyháziak lajstromba vételéről sem feledkezett meg.²⁴ Az országos haderő részét képezték a könnyűlovas katonai segédnépek, amelyek közé tartoztak a székelyek mellett a besenyők, amint az a zimonyi összecsapás (1167) nyomán ismert, majd a tatárjárást követően a kunok és a jászok.

Bárány Attila, a középkori magyar–angol kapcsolatok szakértője, aki a késő középkori magyar hadtörténet tárgykörében is több feldolgozást készített,²⁵ az Anjou-periódus összefoglalását vetette papírra (175–222.). I. Károly hatalmának konszolidálását követően számos reformot vezetett be, amelyek egy része a hadsereget is érintette. Az újítások lényege abban ragadható meg, hogy az előző időszak ispánok vezette csapatai helyébe a honorrendszerre épülő katonabárok irányította kontingensek léptek. Mára már teljesen meghaladottá vált az a Hóman Bálint nevéhez köthető elképzelés, mely szerint az Anjouk legjelentősebb katonai újítása a banderialis hadszervezet megteremtése lett volna. Az Árpád-korban kialakult zászlóalj (*vexillum*) képezte ugyanis a sereg alapegységeit, amelyet a 14. századtól a hasonló jelentésű olasz *bandiera* szó latin megfelelője váltott fel.²⁶ Nagy

²³ Ennek szemléltetésére egyebek mellett lásd B. Szabó János: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Bp., 2013.; B. Szabó János: Zrínyi Miklós nyugat-európai hírneve a 17. század közepi európai hadügy állapotának tükrében. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklós-ról*. Szerk. Bene Sándor et al. Bp., 2017. 301–311.

²⁴ Rogerius mester: Siralmas ének. In: *A magyarok krónikája – Siralmas ének*. Sorozatszerk.: Benda Gyula – Bertényi Iván – Pótvó János. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 422.

²⁵ Pl. Bárány Attila: A horvát végek és a török adriai partraszállásának kérdése (1480–1526). In: *Elfeledett háborúk*, 331–362.; Bárány Attila: Angol lovagok a nikápolyi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 517–572.

²⁶ Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. *Hadtörténelmi Közlemények* 37 (1936) 37–40.

Lajos regnálásától mutatható ki a 14. század végére általánossá váló professzionális harcosok, a zsoldosok alkalmazása. Mind a nápolyi hadjáratokban, mind pedig a király egyéb expedícióiban is részt vettek az egyházi csapatok, amelyeket az előző korszakhoz hasonlóan alkalmanként maguk a prelátusok vezettek. A 14. század derekán jelentek meg az oszmánok Európában, amely mind komolyabb fejtörést okozott a magyar uralkodóknak is. A szerző felvetésére, miszerint kérdéses, hogy I. Lajos felismerte-e az oszmánok okozta veszélyt (210.), egyértelműen igenlő választ adhatunk. 1372–1373 fordulóján ugyanis a király azért vonakodott a magyar klérus adóztatására érkező pápai kollektor tevékenységét engedélyezni, mivel az általa tervezett törökellenes hadjárat során a magyar egyháziak anyagi támogatását is igénybe kívánta venni.²⁷

A kötet legterjedelmesebb részét a Luxemburgi Zsigmond trónra lépésétől (1387) Hunyadi Mátyás haláláig (1490) ívelő időszak áttekintése alkotja (223–314.). A Bárány – B. Szabó – Veszprémy szerzőtríohoz köthető fejezet terjedelmét kellően indokolják a korszak hadszervezetében bekövetkezett átalakulások, a váltakozó intenzitású és eredményű magyar-oszmán összecsapások eseményei, valamint Mátyás „birodalomépítő” nyugati vállalkozásai. A nikipolyi fiaskót (1396) követően egyértelművé vált, hogy az oszmánok jelentette kihívásra a korábbi szervezeti keretek között nem lehetséges hatékony katonai választ adni. Az 1390-es évektől kezdődően a honorrendszeren nyugvó katonai struktúra helyébe mindinkább a királyi kincstárból fizetett zsoldosok alkalmazása, valamint az 1397-től bevezetett telekkatonaság (*militia portalis*) lépett. (Természetesen az alacsonyabb harcértékű nemesi felkelést egészen Mohácsig igénybe vették az uralkodók.) Zsigmond az egyháziak megadóztatása, továbbá a főpapi székek célzott üresedésben (*sede vacante*) hagyása révén szerzett anyagi erőforrásokat is döntően katonai célokra fordította. A déli végvárrendszer kiépítését irányító Ozorai Pipó bizonyosan felhasználta az évekig (1403–1408, 1410–1415, 1419–1421, 1423–1425) betöltetlen kalocsa-bácsi érsekség, valamint a firenzei rokonai által irányított váradi püspökség jövedelmeit.²⁸ Elfogadhatónak vélem a szerzők azon sejtését, mely szerint az uralkodó és tanácsadói által kidolgozott határvédelmi rendszer (1415–1417, 1432–1433) nem pusztán papíron létezett (239.),²⁹ tehát az ország védelméről az adott határszakasz világi és egyházi potentátjainak kellett elsősorban gondoskodniuk. Természetesen a nagyobb szabású katonai expedíciók esetében a

²⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Rome, 1860. II. 266–277.; Fedeles Tamás: „Petrus Stephani collector apostolicus”. In: *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tuszor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I/15) 38–39.

²⁸ Erre részletesen lásd C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3) 179–202.; C. Tóth Norbert: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság és Társadalom* 4 (2012) 110–114.; Tamás Fedeles: *König Sigismund von Luxemburg und die ungarischen Prälaten* (s. a.).

²⁹ *Decreta Regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns I. 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. 397–423.

szükség felülírhatta a területi rendezőelvet, így például a pécsi püspök bandériuma részt vett a csehországi husziták elleni hadjáratban (1422–1423).³⁰

A Zsigmond halálát követő évtizedek hadászati kihívásait egyértelműen az oszmán fenyegetés jelentette. A nemzetközi tapasztalatokkal felvértezett hadvezér, Hunyadi János által irányított műveletek közül a hosszú hadjárat (1443–1444) a gondos előkészítés, logisztika, szervezetség tekintetében a kor egyetemes hadtörténetében példa nélkülinek tekinthető. S habár Hunyadi hadvezérként kénytelen volt több fiaskót is elkönyvelni, máig élő európai nimbuszát az 1456-os nándorfehérvári diadal teremtette meg.³¹ Jóllehet e páratlan győzelem híre a nyugati kereszténység területén „futótűzként” terjedt,³² III. Kallixtus pápa pedig szorgalmazta az európai összefogással indítandó *Crociatát*, a bel- és külpolitikai problémák, érdekellentétek miatt a terv ekkor sem vált valóra.³³ A fejezet írói joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy nem tanácsos – a korabeli nyugat-európai hatalmak politikai érdekeit tekintve semmiképpen – túlmisztifikálni Nándorfehérvár jelentőségét. Ugyancsak utópisztikus elképzelésnek tűnt II. Pius nagyszabású terve, amelyet a mantovai kongresszus kudarcra szentelt (1459).³⁴ Mindazonáltal a pápa erőfeszítését egyértelműen jelzi, hogy a megindítandó *passagiumra* önálló adót vetett ki, amely számára a *Camera Apostolica* egy új „pénztárt” hozott létre (*Depositaria della Crociata*), s a befizetéseket elkülönítetten dokumentálta.³⁵ Az Apostoli Szék folyamatosan keresztes búcsúik engedélyezésével, valamint pénzsegélyekkel támogatta a magyar király hitetlenek (az oszmánok és a husziták) elleni vállalkozásait,³⁶ azonban a Budára eljuttatott segélypénzek

³⁰ Tamás Fedeles: Eine Bishofsresidenz in Südungarn im Mittelalter. Die Burg zu Fünfkirchen (Pécs). *Quaestiones Mediae Aevi Novae* 13 (2008) 193.

³¹ Kevésbé kiemelt az erősség 1440-es *obsidiuma*, jóllehet akkor is komoly ostromot állt ki sikeresen a Tallósi-fivérek irányítása alatt. Szabó Pál: *1440. Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei*. Szeged, 2015. Vö. Pálosfalvi Tamás: Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma? Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert” esemény kapcsán. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 417–438.

³² Erre lásd E. Kovács Péter: A nándorfehérvári győzelem és Itália. *Történelmi Szemle* 49 (2007) 315–327.; Fedeles Tamás: Bécsi levelek a nándorfehérvári diadalról. In: *Fejezetek a hadtörténelemből* 3. *Válogatás a Hadtörténelmi Esték 2006 és 2014 között elhangzott előadásaiából*. Szerk. Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Sarlós István. Pécs–Bp., 2014. 101–138.

³³ Ezekre további irodalommal lásd Györkös Attila: Európai összefogás vagy dinasztikus érdek? Franciaország és a törökellenes liga az 1450–1460-as években. In: *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre – Angi János – Pallai László. Debrecen, 2010. 81–93.; Pálosfalvi Tamás: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. *Századok* 149 (2015) 383–441.

³⁴ Erre lásd pl. Johannes Helmroth: Pius II. und die Türken. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hrsg. Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann. Tübingen, 2000. (Frühe Neuzeit 54) 79–138.; *Il sogno di Pio II e il viaggio da Roma a Mantova*. Ed. Arturo Calzona et al. Firenze, 2003.; Barbara Baldi: *Pio II e le trasformazioni dell'Europa cristiana (1457–1464)*. Milano, 2006. A pápai legátusok e téren játszott szerepére legújabbban Antonín Kalous: *Papal Legates and Crusading Activity in Central Europe. The Hussites and the Ottoman Turks*. In: *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*. Ed. Norman Housley. London, 2017. 75–89.

³⁵ A befizetésekről a *Camera Apostolica* jegyzői által készített regisztrumok fennmaradt kötetei a Római Állami Levéltárban találhatóak. Archivio di Stato di Roma, Fondo Camerale I. Sancta Crociate Computorum Libri vol. 1233. (1463–1464), 1234. (1464–1473), 1235. (1464–1472), 1236. (1476–1485), 1237. (1489–1492).

³⁶ 1465 tavaszán a magyar követek például 55 200 forint összegű *subsídiumot* vettek át a pápai palotában, hogy a magyar király ennek birtokában „ad honorem Dei in usum sancte cruciate et subsidium belli contra Turchos Christi crucis inimicos gerendi quanto magis discrete utiliter et fructuose fieri possit”. Archi-

nagyságrendje egyáltalán nem tette lehetővé egy átfogó törökellenes hadjárat indítását. Mátyás mindezt kendőzetlenül IV. Sixtus pápa tudomására is hozta egyik levelében: „az Apostoli Széktől igen csekély és jelentéktelen jutalomban részesültem [...] Szentséged országomnak jubileumot engedélyezett [...] jövedelméből nemhogy hadjáratot lehetne a török ellen előkészíteni, hanem tíz fegyverest is alig lehetne egy esztendeig eltartani”.³⁷ Hunyadi Mátyás stratégiai szempontból legjelentősebb törökellenes hadmozdulata kérését kizáróan Jajca várának megvívása (és megtartása) volt (1464), amely a délnyugati határvédelmi rendszer egyik sarokköve maradt az elkövetkező évtizedekben.³⁸ Az uralkodó a rendelkezésre álló erőforrásokat felmérve az oszmán fronton egyértelműen reálpolitikára törekedett, a második déli erőrendszer kiépítésével aktív védekezésre rendezkedett be.

A (késő) középkori magyar haderő létszámának meghatározását tekintve a legfőbb nehézséget az jelenti, hogy különböző típusú és forrásértékű dokumentumok alapján az esetek többségében csak becslésekre támaszkodhatunk. Ugyanakkor – elsősorban a korábbi szakirodalomban előforduló – magas számokat kritikával kell kezelnünk, amint erre a jelen kötet szerzői is utaltak. Mátyás (állandónak nevezett) zsoldosseregének létszáma is legfeljebb (esetenként) 10 000–12 000 főre becsülhető, ami ugyan korabeli európai viszonylatban tekintélyesnek mondható, azonban az oszmánok lehetőségeitől jelentősen elmaradt.³⁹ A *solidarius*, valamint *stipendiarius* elnevezés alatt felbukkanó hivatásos katonák nagyobb számban a 15. századtól mutathatók ki a királyi seregben, továbbá a főpapok és bárók bandériumaiban. Általában egy-egy csapat vezetőjével kötött, meghatározott időtartamú szerződéssel (*conventio*) fogadták fel őket.⁴⁰ Az 1440-es évektől kezdődően az ország északi részén pedig valóságos hemzsegték a professzionális harcosok, akik munka híján a környéket prédálták. Mátyás zsoldosseregének alapját éppen e szabad kapaci-

vio Segreto Vaticano, *Diversa Cameralia*, vol. 34, fol. 66v–67r. A kérdésre összefoglalóan lásd Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal* I–III. Bp., 1902. II. 120–152.; E. Kovács Péter: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 97–119. Mindazonáltal időszerű lenne a szentszéki *subsidiók* kérdésint – az azóta ismertté vált források felhasználásával – ismételten áttekinteni. Artner Edgár: *Magyarország, mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája*. Kiad. Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. Bp.–Róma, 2004. (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/1); *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)* I–II. Feltárta, szerk. és közreadja: †Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2014. (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/9–10).

³⁷ Fraknói: *Magyarország egyházi*, 148–149.

³⁸ E. Kovács: Jajca.; Horváth: *The Castle of Jajce*.

³⁹ B. Szabó: A mohácsi csata (2004), 458–459. A Belgrád 1456. évi ostromában részt vevő seregek létszámának problémájára lásd Fedeles: Bécsi levelek, 116–117. A seregre máig alapvető, noha helyenként az újabb kutatások által pontosított összefoglaló: Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg*. Bp., 1925.

⁴⁰ Pl. Kálnói András pécsi püspök 1452 áprilisában kötött megállapodást Ethre Istvánnal. Utóbbi az egy évről szóló *dispositio* szerint összesen 10 lovassal szolgált a püspöki bandériumban. Ennek fejében három meghatározott időpontban, összesen 150 forintot fizettek ki számára, kapott hat hordó bort, két öltő ruhát, fegyveresei ruháira pedig szöveteket. A püspök ezen felül élelmezésükről is gondoskodott. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, 44 630.

tású, magukat fosztogatásból fenntartó, jól képzett elemek alkották.⁴¹ A környező területeken, így például Bécs zsoldospiacán is lehetőség nyílt toborzásra,⁴² továbbá a szabad királyi városoktól is folyamatosan csapatokat (általában gyalogosokat) kért Mátyás,⁴³ majd pedig az őt követő két Jagelló uralkodó. Mindazonáltal e fizetett katonák elsősorban a nyugati hadszíntéren voltak hatékonyak, amely területek – tekintve a fizetések gyakori elmaradását – zsold nélkül is biztosították megélhetésüket. Az 1468-tól, kisebb megszakításokkal a király haláláig folyó cseh, majd osztrák háborúkat nem véletlenül értékelte az udvari történetíró a következőképpen: „Hogy bent csendesen élhessen, kint táplálta a háborút.”⁴⁴

A kötet Jagelló-érát áttekintő fejezete (315–366.) B. Szabó János munkáját dicséri. Mindenképpen üdvözlendő, hogy e közel négy évtized történetjének – Kubinyi András munkásságával kezdődő, s mindmáig zajló – átértékelését a hadtörténet aspektusából folytatta a szerző. A 19. századi historiográfiára visszavezethető tévhitet, mely szerint II. Ulászló gyengekezű uralkodó lett volna, egyszer s mindenkorra el kellene végre felejteni! A források ugyanis a közhiedelemmel ellentétben éppenséggel nem (teljesen) e negatív képet erősítik meg.⁴⁵ Jóllehet Mátyás fizetetlen, az ország területén garázdálkodó zsoldosaival le kellett számolnia, azonban az aulikusok, a prelátusok és a bárók kontingenseire épülő – s egyébként elődje *stipendiariusai* közül is többeket soraiban tudó – királyi sereg bizonyosan nem volt gyengébb előde csapatainál. Mindezt kellően szemlélteti, hogy Ulászló a trónharcokból végül győztesen került ki,⁴⁶ majd pedig néhány évvel később belső ellenzékét fegyverrel kényszerítette térdre.⁴⁷ Folytatódott a tűzfegyverek Zsigmond kortól meginduló térnyerése is. Az 1470-es években Mátyás szolgálatába álló porosz – vélhetőleg königsbergi származású – Marienwerderi Jakab tűzmester irányította a budai ágyúöntő műhely tevékenységét II. Ulászló regnálásának első időszakában is, amely egyértelműen a kontinuitást jelzi.⁴⁸ Mindezek alapján nem meglepő a szerző ama megállapítása, mely szerint a korabeli királyi seregben harcoló magyar, cseh és lengyel gyalogosok

⁴¹ Kassa környékének rettegett urával, a cseh Jan Jiskra z Brandýsával 1462 májusában kötött megállapodást, melynek értelmében Solymos várát valamennyi tartozékával a király neki adományozta, amelynek fejében a következőkben „se ad servicia nostre maiestatis applicuit et amodo deinceps nobis et sacre corone regni nostri, quodusque vixerit, semper fideliter et sincere servire promisit”. Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp., 1917. 436–437.

⁴² A téma rendkívül adatgazdag, monografikus feldolgozása Uwe Tresp: *Söldner aus Böhmen. Im dienst deutscher Fürsten: Kriegschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. Paderborn, 2004. (Krieg in der Geschichte 19).

⁴³ Erre legújabban Szokola László: Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban. In: *Magister Historiae II*. Szerk. Farkas Csaba et al. Bp., 2016. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 10) 122–141.

⁴⁴ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. 4. tized, 3. könyv, 5.

⁴⁵ Minderre lásd Neumann Tibor: *A „Dobzsekirályról” egy kicsit másképp – Ötszáz éve halt meg II. Ulászló*. <http://ujkor.hu/content/a-dobzsekiralyrol-egy-kicsit-maskepp-otszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo> (a letöltés ideje 2017. november 9.).

⁴⁶ Kubinyi András: *Két sorsdöntő esztendő (1490–1491)*. *Történelmi Szemle* 33 (1991) 1–54.; E. Kovács Péter: *Miksa magyarországi hadjárata*. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 35–49.; Neumann Tibor: *A kassai hadjárat*. II. *Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491)*. In: *Elfeledett háborúk*, 363–397.

⁴⁷ Fedeles: *A király és a lázadó*.

⁴⁸ Belényesy: *Ami a tűzben fogant*.

tüzereje felülmúlta a német *landsknechtek* és svájci zsoldosok lehetőségeit (341.). Mindez persze az oszmán tüzérség fejlettségétől ekkor még jelentősen elmaradt.⁴⁹ A fegyvernemeket illetően a következő kép bontakozik ki a Mohácsot közvetlenül megelőző időszakban: a lovasságon belül a könnyűlovasok s a még mindig csatadöntőnek számító vértetek egyenlő megoszlása vélelmezhető, a gyalogság szerepe viszont a korábbiakhoz képest emelkedett. A *pedites* esetében úgy tűnik, hogy az egyes – kiváltképp az egyházi – bandériumokon belüli arányuk jelentősen meghaladta az előírásokban rögzített értékeket.⁵⁰ A fokozódó oszmán fenyegetés hatására a korszak törvényeinek, királyi dekrétumainak szinte állandó elemeit alkották az egyes csapatokra vonatkozó rendelkezések. Az 1498-as törvény 20. és 22. cikkelye azért emelendő ki, mivel ezekben pontosan rögzítették az egyháznagyok által kiállítandó kontingensek számát, valamint az önálló zászló alatt seregállításra kötelezett mágnások nevét.⁵¹ Ezek az erőfeszítések azonban csak csekély sikereket hozhattak az oszmánokkal szembeni küzdelemben. A dalmát és horvát részek folyamatos támadása, majd Szrebernik eleste (1512) egyértelműen jelezte a keleti nagyhatalom célját, jelesül a Magyar Királyság meghódítását, amely mindössze idő kérdése volt.⁵² Az egyiptomi Mameluk Birodalom megdöntését (1517) követően, immár egyértelműen az európai szárazföldi front képezte ugyanis a szultán számára a prioritást. Nándorfehérvár eleste (1521) pedig nem sok illúziót hagyott II. Lajosnak és a magyar elitnek. Annak ellenére, hogy – a tévhitekkel ellentétben – a főpapok és a világi előkelők jelentős anyagi áldozatokat hoztak a déli végek s az ország határának védelme érdekében,⁵³ továbbá hogy a királyi kincstár is relatíve jobb állapotban volt a Mohácsot közvetlenül megelőző időszakban,⁵⁴ amint azt korábban sejtettük, az 1526-os kataklizma elkerülhető ugyan nem, de még egy ideig elodázható lett volna.⁵⁵

A kézikönyv kronológia mentén ívelő narratíváját két, a tárgytól elválaszthatatlan tematikus (természetesen belső időrendet követő) tartalmi egység zárja. A középkorra feltétlenül érvényes axiómát – miszerint a várak, és természetesen a hozzájuk tartozó uradalmak birtoklása az adott terület feletti uralmat (értsd: hatalmat) biztosítja minden-

⁴⁹ Az oszmánok tüzérségének fejlődésére lásd Gábor Ágoston: *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005. 15–60.

⁵⁰ Az 1492: 20. tc. 1§-a következőképpen fogalmaz: „Hogy minden egyes egész banderiumban négyszáz, egy fél banderiumban pedig kétszáz katonának kell Lennie, akiknek egyik fele része fegyveresekből, másik fele része pedig könnyű fegyverzetűekből, könnyelven huszárokból álljon.” *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar 1000–1526*. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1899. 493.

⁵¹ Uo. 607–608.

⁵² Fodor Pál: A szimurg és a sárkány. Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1526). In: *Rex invictissimus*, 45–64.; Bárány: A horvát végek.

⁵³ Kubinyi András: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp., 2004. 117–145.

⁵⁴ Erre lásd C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 83–148.

⁵⁵ Az összecsapást megelőző évek diplomáciájára újabban lásd Bárány Attila: *A szulejmáni ajánlat. Magyarország a Török Birodalom és a Nyugat (1521–1524)*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2014. A csata előzményeire, lefolyására, a tévhitiek cáfolatára lásd B. Szabó: *A mohácsi csata* (2006).

kori tulajdonosának – figyelembe véve, magától értetődő, hogy a kisebb-nagyobb Kárpát-medencei erősségek (*castellum, castrum*) fejlődésének, szerepének bemutatása releváns egy hadtörténeti összefoglaló munkában. Feld István, e kérdéskör nemzetközi szinten is elismert kutatója,⁵⁶ számos *castrum* régészeti feltárásának irányítója vállalkozott a várak és erődítmények több évszázados változásainak főbb tendenciáit nyomon követő, nagy ívű áttekintésre (367–400.), Kovács S. Tibor pedig a vizsgált több mint fél évezred fegyvereiről készített egy reprezentatív összegzést (401–426.).

Természetesen egy ilyen volumenű vállalkozás során az alkotók (szerzők, szerkesztők, lektorok, korrektorok, illusztrátorok) mégoly gondos munkája ellenére sem kerülhetők el a kisebb-nagyobb pontatlanságok. Az alábbiakban a kötetben előfordulók közül sorolok fel néhányat, sietve teszem hozzá azonban, hogy ezek egyáltalán nem befolyásolják a munkáról kialakított nagyon pozitív benyomást. A II. Géza alapította Szent István keresztesei (közismert nevükön a stefaniták) nem lovag- (130.), hanem ispotályos kánokrend volt; anakronizmus a 14. században románokról szólni (189–190.); ugyancsak pontatlan – bár kétségtelenül közkeletű – a késő középkori balkáni államokat a magyar király hűbéreseiként aposztrofálni (211.); 1457 januárjában nem kerülhetett sor királyválasztó országgyűlésre (271.); III. Frigyes és Mátyás 1477 decemberében Gmundenben, illetve Korneuburgban kötötték békét, s nem Klosterneuburgban (293.); Bécs lakosság-száma pedig biztosan nem érte el az 50 000 főt a 15. század végén (300.).

A kötet értékét emeli, hogy az egyes fejezetekhez – mértéktartó számban ugyan, ám – végjegyzet formájában hivatkozások is társulnak (427–429.), az érdeklődők további informálódását pedig a (naprakész) válogatott bibliográfia segíti (431–446.). A könyvben történő tájékozódást a kiadó egy-egy alapos hely- és személynévmutató (447–472.) összeállításával segítette. Magától értetődő módon egy hadjáratokat, csatákat, ostromokat, fegyvernemeket tárgyaló összefoglaló kötet illusztrációk, rekonstrukciós rajzok és térképek nélkül fabatkát sem ér. Nos, a leendő olvasókat e szempontból sem fogja csalódás érni: több száz színes ábra teszi még izgalmasabbá az olvasmányos stílusú, közérthető, s egyúttal magas szakmai színvonalú gyűjteményes kötetet. A rajzok a kiváló kezűességgel megáldott néhai régészprofesszor, László Gyula, valamint Boldog Zoltán alkotásai. A térképeket pedig a történészszakma megbecsült kartográfusa, Nagy Béla készítette.

E rendhagyó könyvismertetés zárásaként a kötet szerzőit, szerkesztőjét s az elkészítésben részt vevőket a közismert, Vörösmartytól kölcsönzött mondattal szeretném méltatni: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!”

⁵⁶ A *Castrum* folyóirat alapító-főszerkesztője (1995-től). Számos munkája közül lásd pl. Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I–II. *Századok* 148 (2014) 351–386. és 149 (2015) 333–381.; Uő: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. II. 495–520.

MEGEMLEKEZÉS

SZABÓ DÁNIEL (1946–2017)

Szabó Dániel ahhoz a háború után született nemzedékhez tartozott, melynek tagjai a hatvanas években eszméltek, és akiket „Nagy Nemzedék” néven szoktak emlegetni. Dani a gondolkodásával éppúgy, mint az életformájával számos tanújelét adta ennek. Szaktudósként látszólag a hagyományokat követte, bár kezdettől élénk érdeklődése a nemzetközi történészdiskurzus iránt nem feltétlenül erre vallott. Közismert volt viszont, hogy elutasította magától a konvencionális viselkedés követelményeit, és hajlott a formalitások semmibe vételére. Ez, minden bizonnyal, a hatvanas évek lázadó ifjúsági szubkultúrájának volt tartós nyoma.

Szabó Dániel Budapesten tudós családba született: apja, Szabó Imre, a szocialista jogtudomány egyik legismertebb képviselője volt a negyvenes évek végétől fogva. A II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban letett érettségi vizsga után 1965-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem–orosz szakon; két év után egyszakos történész hallgatóként folytatta az egyetemet. Eredetileg hadmérnök, majd hadtörténész szeretett volna lenni, ezt a tervét utóbb feladta ugyan, de később is megmaradt élénk érdeklődése a katonai múlt iránt. Akkoriban jelent meg Galántai Józsefnek Magyarország első világháborús részvételéről szóló monográfiája (1964), amikor Szabó épp megkezdte egyetemi tanulmányait. Ez vezetett később oda, hogy szorosan kötődjék tanárához. Galántaitól kapta már a szakdolgozati témáját is, melyet később egyetemi doktori értekezéssé fejlesztett. Az 1973-ban megvédett, 1976-ban könyvként napvilágot látott, egyszerre politika- és hadtörténeti dolgozatában (*A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918*) egy nyugatnémet történész, Fritz Fischer kezdeményezésére kutatni kezdett témát dolgozott fel. A hadicélvizsgálatok körébe tartozó esettanulmányban megfogalmazott fő kérdés így szólt: milyen külpolitikai mozgástér nyílt meg hirtelenjében Magyarország előtt a háború kitörésével abban a dualista birodalomban, ahol korábban nem túl sok lehetőség adódott önálló (nemzeti) magyar külpolitikára. Szabó a Monarchia által megszállt Szerbiával kapcsolatos magyar és birodalmi, nemegyszer változó elképzeléseket, a döntéshozási folyamatot és a terület felett a háború idején gyakorolt közigazgatási hatalom történetét írta meg monográfiájában. Ehhez széles körű levéltári- és sajtóanyagot használt, egyúttal a kurrens nemzetközi történeti irodalomra is nagyban támaszkodott. Munkájával kézzelfoghatóan bizonyította, hogy nem érdemtelenül dolgozik akadémiai kutatóintézetben. Az egyetemi diploma kézhez vétele után ugyanis nyomban az MTA Történettudományi Intézetbe került előbb gyakorlonknak, két év elteltével pedig tudományos segédmunkatársként dolgozott tovább. Ez volt Szabó első és egyben utolsó munkahelye.

Első tudományos témáját elhagyva a dualizmus kori magyar pártviszonyok története kezdte foglalkoztatni, részben azért is, mert Ránki György megbízta Boros Zsuzsannát

és Szabó Dánielt egy párttörténeti lexikon elkészítésével. Ebből a végül befejezetlenül maradt projektből nőtt ki a könyvként máig kiadatlan monográfia, *A Néppárt története 1895-1914*, mellyel 1985-ben kandidátusi fokozatot szerzett. A méltatlanul kevés figyelmet kapott feldolgozás (amelyből csupán néhány szakfolyóirat-cikk ismert) a mai napig érdemben járul hozzá a neokonzervativizmus századfordulón jelentkező áramlatának politikátörténeti megismeréséhez. A Néppárt történetében elmerülve Szabó figyelmét felkeltették a dualizmuskori választások. Saját bevallása szerint ugyan kevés izgalmat ígért ez a kutatás, hiszen szinte mindig egyazon párt választási győzelmével végződtek, a téma ezután is mindvégig történészi érdeklődése homlokterében maradt. Jóllehet nem írt róla összegző munkát – másvalaki tette meg ezt helyette – nála jobban azonban szinte senki sem ismerte a dualizmuskori pártpolitikai életet, beleértve a parlamenti választásokat is. Innen szinte egyenes út vezetett a Boros Zsuzsannával együtt jegyzett, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867-1944)* című, 1999-ben megjelent, több kiadást megért szintézishez, melynek ő írta a dualizmuskori fejezeteit. A kérdés szisztematikus áttekintése során külön szólt a pártokról, a parlamentről, a választásokról és „a politika fő törésvonalairól”. A munka oktatási célokat is szolgált, ami azt is jelzi: noha Szabó első számú otthona kezdetül az akadémiai intézet volt, alkalomadtán az egyetemi oktatásba is bekapcsolódott. Eleinte, 1982-től az ELTE Jogtudományi Karán tartott órákat, a rendszerváltás után egy ideig a debreceni egyetemen tanított óraadóként, végül 1994 és 2006 között a frissen alakult Miskolci Egyetem Bölcsészkarán másodállásban oktatta a dualizmuskor történelmét.

A választások története és az első világháború historikuma iránt tanúsított érdeklődése kalauzolta el őt végül a reklám- és a tömegkultúra történeti kutatásához. A kereskedelmi reklámhoz a Tulipán mozgalmat (1906) és a választási propagandakampányokat kutatva jutott el, melynek eredményeként tanulmányok sorában taglalta a főként a sajtóban megjelenő kereskedelmi reklám 20. század eleji történelmét. A választási kampányokat kísérő propaganda vizsgálata után fordult a katona- és a toborzódalokhoz, a háborús propaganda kérdéséhez, majd pedig az első világháború népi tapasztalatának történetéhez. Az utóbbiakat kutatva írta meg a Nemzeti Áldozatkészség Szobráról 1994-ben a Budapesti Negyedben közreadott tanulmányát, a háborús hőskultuszt elemző írását. A reklám- és propagandatörténet rejtjelmeiben elmerülő Szabót különösen izgatta, hogy milyen volt valójában a propaganda célközönségének mentalitása, tudati és érzelmi élete. Ez volt az a kutatási probléma, amely őt, az eredendően politikátörténészt végül közel vitte a társadalomtörténethez. Már a kezdet kezdetén csatlakozott a Hajnal István Kör által fémjelzett történetírói mozgalomhoz, gyakran megfordult a Kör szokásos évi konferenciáin, és azok némelyikén elő is adott. Már csak ezért sem hatott a meglepetés erejével, hogy a társadalomtörténészek történetesen őt kérték fel egy referáló tanulmány készítésére a „politikai társadalomtörténet, a politika társadalomtörténete” témáról. A nemzetközi és az ennél szegényesebb hazai szakirodalmat áttekintő írás az először 2003-ban megjelent, *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kézikönyvben látott napvilágot.

A nagy háború története iránt soha egy percre sem lankadó történetírói érdeklődését nyugtázta az Osiris Kiadó felkérése a *Nemzet és emlékezet* című könyvsorozatban az első világháborút illető szöveggyűjtemény összeállítására. A 2009-ben kiadott vaskos kötet, a

nagy háború hazai enciklopédiája Szabó Dániel kétségkívül egyik fő műve. Ez irányú szakértelmét méltányolta a bécsi akadémia sokkötetes vállalkozásának, a *Habsburgermonarchienak* a szerkesztősege is, amikor megbízták, hogy készítse el az első világháborús kötet magyar politikatörténeti fejezetét. Utolsó történetírói munkája 2016-ban a *Habsburgermonarchie 1848–1918* záró, 11. kötetében jelent meg, *Die Agonie des historischen Ungarn. Die einheitliche und unteilbare Nation im Weltkrieg* fejezetcímmel.

Szabó Dániel számára is megadatott időnként a lehetőség, hogy személyesen bepilantson a külföldi tudományos műhelyek világába. 1975–1976-ban fél évet töltött a manzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjával az NSZK-ban, 1983-ban pedig három hónapos ösztöndíjat kapott a Friedrich Ebert Stiftungtól, végül 1988–1989-ben a Soros Alapítvány, valamint a Művelődési Minisztérium közös ösztöndíjának jóvoltából fél éven át az amerikai Berkeley Egyetemen tartózkodott ösztöndíjas vendégkutatóként. Utolsó ösztöndíját 2006-ban nyerte el, ennek révén egy hónapot kutatott Berlinben.

Döntő változással járt Dani életében a szintén történész Farkas Gyöngyivel kötött házassága. Új oldaláról mutatkozott be ekkor: a korábban független, olykor mondhatni bohém életet élő Danit lelkiismeretes apaként is megismerték intézeti kollégái. A jelenleg építész hallgató fiát, Simont angyalföldi lakásukból mindennap egy, a család által jónak ítélt budai iskolába vitte, átutazva ezzel szinte az egész várost. Bizonytalán az ő személyes hatásának is van köze ahhoz, hogy lánya, Sára az érettségi vizsga letétele után társadalomtudományi szakra kívánja beadni egyetemi jelentkezését.

Szabó Dániel több éven át küzdött súlyos betegségével, amit sztoikus nyugalommal, nagy méltósággal viselt. Ebben talán segítette őt közismerten ironikus (és önironikus) beállítottsága is, ami a nagy jazzkedvelő (és egyben szakértő) Danit oly közkedveltté tette kollégái, barátai és ismerősei körében.

Az első világháborúval kapcsolatos kutatói érdeklődésében Szabót sohasem a hadtörténet, és nem is csupán a diplomácia- és a hagyományos politikatörténet, hanem inkább a mentalitás- és eszmetörténet dominált. A kortesdalok toposzától, tehát a választási propaganda világától így jutott el végül a háború mentalitástörténetének a vizsgálatáig. Arra kereste ezúttal a választ, hogy mi motiválta a magyar (éppúgy, mint az európai) közvéleményt önfeledt háborús lelkesedésében. Ez azért különösen érdekes probléma, mert miközben az európai népek, benne a magyarokkal, látszólag kritikátlanul lelkesedtek (legalábbis egy ideig) a háborúért, ma már számosan a 20. század ős-, vagy alapkatasztrófájának tartják ezt az eseménysort. A háború apokaliptikus következményei és a tömegeknek a háború kitörését kísérő mámoros eufóriája közti kiáltó ellentét kapcsán is megfogalmazható a kérdés: áthidalható-e vajon a jelenből visszatekintve oly idegenül ható történelmi tapasztalat, és ezt a múltat a racionális gondolkodás szűrőjén át láttatni igyekvő történeti-történetírói tudás (és vélekedés) között tátongó mély szakadék? *A Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút?* címmel a témáról értekező Szabó arra jutott, hogy nem feltétlenül háborús részvételünknek, hanem a végül elszenvedett vereségnek, a teljes kudarcnak volt és lehetett inkább kulcsszerepe a nemzeti integráció sikere szempontjából. „Nem nagyon beszéltek, legfeljebb 1914-ben, a nemzet újjászületéséről, összezáródásáról. Úgy tűnik, hogy sokkal inkább a háborús vereség és az utána való terü-

letvesztés, valamint annak erős és állandó propagandisztikus hangsúlyozása az, ami a valós és elképzelt szenvedésen keresztül ilyen vagy olyan formában épített ki egy összetartó, bár nem homogén nemzetet.” Idézett megállapítása arról látszik tanúskodni, hogy szemében komoly gondolati tétje volt akár még egy ilyen látszólag apró és mellékes történelmi „ténynek” is, mint amilyen a 1914-et, majd a háborút követő időket átható tömeghangulat. Ez a történelmi problémaérzékenység az, ami leginkább tovább éltetheti a történészként megnyilatkozó Szabó Dánielt, akire mint barátira és szeretett kollégára is sokáig emlékezünk még.

Gyáni Gábor

CONTENTS

STUDIES

- Emőke Gálfi *The Main Square of Gyulafehérvár outside the Walls, and the Political Elite of the Town in the Late Sixteenth Century* 3
- Enikő Rűsz-Fogarasi *The Kolozsvár/ Cluj Accountings and the Urban Administration in the Age of the Principality* 17
- Zoltán Priszlinger *The Everyday of a Disease. The Eye Problem and Blindness of Miklós Wesselényi in the Light of His Diary* 35
- Márta Hantos-Varga *Poisoned Pills? Marxist Collaboration Proposals and Their Reception by Catholics in 1937* 69

WORKSHOP

- Gábor Barabás *Papal Chaplains in Thirteenth-Century Hungary. Commissions by the Holy See and Local Careers* 97
- Gyula Csaba Horváth *Holders of the Ban's Office in the Eighteenth Century* 119
- Balázs Fűreder *The Kitchen and Its Utensils of the Balassa Family from the Early Modern Era to the Middle of the Nineteenth Century* 129
- Andreas Schmidt-Schweizer *„Preferential Treatment”. The Reception and Integration of Hungarian Refugees in the German Federal Republic (From Autumn 1956 to Spring 1957)* 137

- REVIEW ARTICLE 153

- COMMEMORATION 165
-

E számunk szerzői

- Barabás Gábor, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Történettudományi Intézet
- Fedeles Tamás, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Történettudományi Intézet
- Fűreder Balázs, PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola
- Gálfi Emőke, PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár
- Gyáni Gábor, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, MTA BTK TTI
- Hantos-Varga Márta, PHD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola
- Horváth Gyula Csaba, PHD-hallgató, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola
- Priszlinger Zoltán, történelemtanár, PHD-hallgató, Debreceni Egyetem, Multidiszciplináris Bölcsészettudományok Doktori Iskola
- Dr. Rűsz-Fogarasi Enikő, egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- Schmidt-Schweizer, Andreas, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy